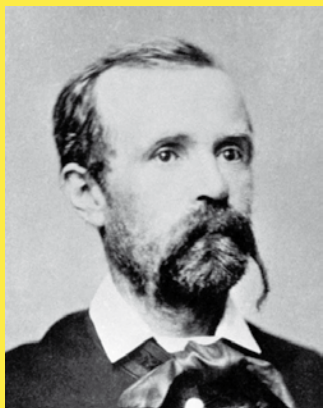

MAGYAR NYELVŐR

ALAPÍTVÁ 1872-BEN

TARTALMÁBÓL

Madách 200

- Kornya István:* A Tragédia kimeríthetetlen. Beszélgetés Vidnyánszky Attilával, a Nemzeti Színház igazgatójával
- Ferenci Gábor:* Nyelvi adat és adatinformaticizálás: adalékok egy nyelvföldrajzi kutatási projekt elméleti keretéhez
- Nagy Balázs:* Illetlen nyelvhasználat a rozsályi népmesékben
- Erdélyi Kiara:* Rosszul lesz vagy berosszul? Hálózatelvű összehasonlító vizsgálat
- Minya Károly – Kovács Alexandra:* „Bemozgózzuk, vagy sem?” A mozgós szabály alkalmazásának problematikája
- Tahin Szabolcs:* A jogalkotó nyelvi cselekvéséről: kimondott és ki nem mondott nyelvi tartalmak a jogszövegekben
- Gombos Péter – Nagyházi Bernadette:* Bírószági ítéletek szövegeinek nyelvi sajátosságai
- Lőrincz Julianna – Lőrincz Gábor – Istók Béla:* A színnevek funkciója Petőfi Sándor prózai műveiben és drámájában
- E. Bártfai László:* Az idő vasfoga
- Büky László:* Tégypírító és gombaforma réz
- Rácz János:* Koloska
- Villányi Péter:* Az Óperenciás-hegyektől az Óperenciás-tengerig. 140 éves nyomozás a Magyar Nyelvőrben
- Adamik Tamás:* Deák-Sárosi László: A háromszólamú vers. Új magyar verstan
- Balázs Géza:* A középkori Magyarország településeinek atlasza (főszerkesztő: Faragó Imre, tematikus szerkesztő: Lelkes György)
- Gózon Ákos:* Az agresszió nyelve. Balázs Géza – Dede Éva: Agresszió és nyelvhasználat

Katona József

BÁNK BÁN

Rendező: Vidnyánszky Attila

Molnár Ferenc

EGY, KETTŐ, HÁROM AZ IBOLYA

Rendező: Rátóti Zoltán

A Gyulai Várszínházzal közös előadás

Bertolt Brecht

KURÁZSI MAMA

Rendező: Theodorosz Terzopulosz

Nyikolaj Gogol

A REVIZOR

Rendező: Ávtandil Varszimasvili

Toot-Holló Tamás

ARANYHAJÚ HÁRMASOK

folkopera • Zeneszerzők: Bársony Bálint, Elek Norbert

Rendező: Vidnyánszky Attila

A Magyar Nemzeti Táncgyüttessel közös előadás

Sik Sándor

ISTVÁN KIRÁLY

Rendező: Berettyán Nándor

IRREDENTA KABARÉ

Rendező: Vidnyánszky Attila

William Shakespeare

LEAR KIRÁLY

Rendező: Valerij Fokin

Szarka Tamás

ESTHAJNAL

Cigányballada Gorkij „Makar Caudra” c. elbeszélése nyomán

Rendező: Vidnyánszky Attila

A Magyar Nemzeti Táncgyüttessel és a Karaván Színházzal közös előadás

TARTALOM

<i>Kornya István</i> : A Tragédia kimeríthetetlen. Beszélgetés Vidnyánszky Attilával, a Nemzeti Színház igazgatójával	419
Tanulmányok	
<i>Ferencki Gábor</i> : Nyelvi adat és adatinformatizálás: adalékok egy nyelv földrajzi kutatási projekt elméleti keretéhez	427
<i>Nagy Balázs</i> : Illetlen nyelvhasználat a rozsályi népmesékben	442
<i>Erdélyi Kiara</i> : Rosszul lesz vagy berosszul? Hálózatelvű összehasonlító vizsgálat	461
<i>Minya Károly – Kovács Alexandra</i> : „Bemozgózzuk, vagy sem?” A mozgósabály alkalmazásának problematikája	467
Jogi nyelv	
<i>Tahin Szabolcs</i> : A jogalkotó nyelvi cselekvéséről: kimondott és ki nem mondott nyelvi tartalmak a jogszövegekben	479
<i>Gombos Péter – Nagyházi Bernadette</i> : Bíróági ítéletek szövegeinek nyelvi sajátosságai	493
Petőfi 200	
<i>Lőrincz Julianna – Lőrincz Gábor – Istók Béla</i> : A színnevek funkciója Petőfi Sándor prózái műveiben és drámájában	514
Szó- és szólásmagyarázatok	
<i>E. Bártfai László</i> : Az idő vasfoga	529
<i>Büky László</i> : Tég pírto és gombaforma réz	532
<i>Rácz János</i> : Koloska	535
<i>Villányi Péter</i> : Az Óperenciás-hegyektől az Óperenciás-tengerig. 140 éves nyomozás a Magyar Nyelvőrben	537
Szemle	
<i>Adamik Tamás</i> : Deák-Sárosi László: A háromszólamú vers. Új magyar verstan	541
<i>Balázs Géza</i> : A középkori Magyarország településeinek atlasza (főszerkesztő: Faragó Imre, tematikus szerkesztő: Lelkes György)	549
<i>Gózon Ákos</i> : Az agresszió nyelve. Balázs Géza – Dede Éva: Agresszió és nyelvhasználat	553
Nyelvőr-hírmondó	
<i>H. Tóth István</i> : Élő magyaróra tábor	555
A Nyelvőr postája	559
Új szavak, kifejezések	562

CONTENTS

<i>Kornya, István</i> : The tragedy is inexhaustible. Interview with Attila Vidnyánszky, Director of the Hungarian National Theatre	419
Papers	
<i>Ferencki, Gábor</i> : Linguistic Data and Data Informatisation: Contributions to the Theoretical Framework of a Linguistic Geography Research Project	427
<i>Nagy, Balázs</i> : Improper Language Use in Rozsály Folk Tales	442
<i>Erdélyi, Kiara</i> : Rosszul lesz vagy berosszul? A Network-Based Comparative Study (Instead of the Hungarian phrase 'becoming sick', the phrasal verb 'berosszul' emerges)	461
<i>Minya, Károly – Kovács, Alexandra</i> : "Shall We Apply the Moving Rule or Not?" The Problem of Applying the Moving Rule	467
The Language of Law	
<i>Tahin, Szabolcs</i> : On the Linguistic Action of the Legislator: Spoken and Unspoken Language in Legal Texts	479
<i>Gombos, Péter – Nagyházi, Bernadette</i> : The Linguistic Features of Court Judgments	493
Petőfi 200	
<i>Lőrincz, Julianna – Lőrincz, Gábor – Istók, Béla</i> : The Function of Colour Names in the Prose and Drama of Petőfi Sándor	514
Explanation of Words and Sayings	
<i>E. Bártfai, László</i> : Az idő vasfoga (The etymology of the Hungarian phrase 'az idő vasfoga': the condition of an object deteriorates as time passes)	529
<i>Büky, László</i> : Tég pírto és gombaforma réz	532
<i>Rácz, János</i> : Koloska	535
<i>Villányi, Péter</i> : Az Óperenciás-hegyektől az Óperenciás-tengerig. 140 Years of Investigation in Magyar Nyelvőr (A special version of a typical Hungarian folktale formula)	537
Reviews	
<i>Adamik, Tamás</i> : Deák-Sárosi, László: The triphonic verse. New Hungarian Prosody	541
<i>Balázs, Géza</i> : Atlas of the Settlements of Medieval Hungary (Editor-in-Chief: Faragó Imre, Thematic Editor: Lelkes György)	549
<i>Gózon, Ákos</i> : The Language of Aggression. Balázs, Géza – Dede, Éva: Aggression and Language Use	553
The News of Magyar Nyelvőr	
<i>H. Tóth, István</i> : The Camp of Hungarian Language and Literature Teaching	555
The Postbox of Magyar Nyelvőr	559
New Words and Phrases	562

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR NYELV ÉS KULTÚRA NEMZETKÖZI TÁRSASÁGÁNAK FOLYÓIRATA (2020–)

Megjelenik évente négyszer
(januárban, áprilisban, júliusban és októberben)

Alapítva 1872-ben

SZERKESZTETTÉK:

Szarvas Gábor (1872–1895), Simonyi Zsigmond (1896–1919), Balassa József (1920–1940),
Beke Ödön (1946–1953), Lőrincze Lajos (1954–1993), Keszler Borbála (1994–2021)

VÉDNÖKI TESTÜLET:

Lőrincze Péter, Temesi Ferenc, Tőkés László, Várady Tibor

NEMZETKÖZI TANÁCSADÓ TESTÜLET:

Fedosov, Aleksandrovich Viktor (Vlagyimir, Oroszország), Dragaschnig, Edina (Grác, Ausztria),
Lizanec, Petro (Ungvár, Ukrajna), Mífsud, Mari Lee (Richmond, USA),
Sivonen, Jari (Oulu, Finnország)

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

Aczél Petra (Moholy-Nagy Művészeti Egyetem), Adamikné Jászó Anna (ELTE), Balázs Géza (Színház-
és Filmművészeti Egyetem, Partiumi Keresztény Egyetem), Büky László (SZTE), Hidasi Judit (BGE),
Horváth Péter Iván (PPKE), Cs. Jónás Erzsébet (Nyíregyházi Egyetem), Kovács László (ELTE TÁTK),
Kövecses Zoltán (ELTE), Minya Károly (Nyíregyházi Egyetem), Pölcz Ádám (ELTE TÓK), Steklács
János (PTE), Szűts Zoltán (EKKE)

FELELŐS SZERKESZTŐ: Balázs Géza

SZERKESZTŐK: Minya Károly, Pölcz Ádám

MUNKATÁRSÁK: Barta Éva, Takács Róbert, Vesszős Balázs

TÖRDELÉS, ARCULAT: Fancsek Krisztina

EGYÜTTMŰKÖDŐ PARTNER:

Magyar Nyelvőr Alapítvány

Magyarságkutató Intézet Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport
Petőfi Kulturális Ügynökség Kazinczy Műhely

NYOMDA: Könyvpont Nyomda, Budapest

A szerkesztőség címe:

1072 Budapest, Rákóczi út 38. 1/2.

A szerkesztőség e-mail-címe: magyarnyelvor@mnyknt.hu

A felelős szerkesztő közvetlen e-mail-címe: balazs.geza@gmail.com

Honlap: www.mnyknt.hu

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón:

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának repozitóriuma:

http://real-j.mtak.hu/view/journal/Magyar_Nyelv%3D0151r.html

Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága: www.mnyknt.hu (2020–)

Kiadó: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága

Felelős kiadó: A Társaság elnöke

1072 Budapest, Rákóczi út 38. 1/2.

Telefon: 36-30-318-9666, e-mail: irodavezeto@mnyknt.hu

ISSN (nyomtatott) 0025-0236

ISSN (webváltozat) 1585-4515

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Telefon: +36-1-767-8262
Egyes szám ára: 1500 Ft, éves előfizetés (4 szám): 6000 Ft (2023-ban).

MAGYAR NYELVŐR

147. ÉVF. * 2023. OKTÓBER–DECEMBER * 4. SZÁM

**KORNYA ISTVÁN: A TRAGÉDIA KIMERÍTHETETLEN
BESZÉLGETÉS VIDNYÁNSZKY ATTILÁVAL, A NEMZETI SZÍNHÁZ
IGAZGATÓJÁVAL**

Vidnyánszky Attila. Eőri Szabó Zsolt felvétele

Rövid tanárkodása alatt szerette meg Madách fő művét, hogy aztán 1998 óta több verzióban is megrendezze. Legutóbb a 2023 tavaszán Budapesten megrendezett 10. Színházi Olimpia keretében egy nemzetközi projektet szervezett és vezetett: tizenegy ország diákjai vitték színre Az ember tragédiája egy-egy színét. Vidnyánszky Attila rendezővel, a Nemzeti Színház igazgatójával és a Színház- és Filmművészeti Egyetem alapítványának elnökével, az intézmény tanárával beszélgettünk.

Mikor „szembesült” először Az ember tragédiájával?

Nem diákként, nem magyar szakosként, hanem amikor rövid ideig tanár voltam Nagymuzsalyban. Ebben a faluban, ahol születtem és felnőttem, volt középiskola. Édesapám hozta létre, ő volt az igazgató. Édesanyám ebben az iskolában magyartanárként színjátszó kört vezetett. A későbbi beregszászi társulat nem egy tagja járt hozzá, szavalókat készített fel, a nyolcvanas években a betlehemezéssel is foglalkozott, hogy a közösség visszatantulhassa ezt a népszokást. Az iskolában egyébként voltak párhuzamos ukrán osztályok, de az én gyerekkoromban oda is döntően magyar gyerekek jártak. A kétezres Muzsaly iskolájának hatszáz tanulója volt, mi még harmincketten jártunk egy magyar osztályba, és így volt ez akkor is, amikor ott tanítottam. A változások után, az 1990-es évek közepén már jó, ha tízes osztálylétszámok voltak! De ugorjunk vissza a 80-as évekbe! Érettségi után Ungvárra, magyar–történelem szakra jelentkeztem, végzés után el kellett helyezkednem, és így rövid ideig apám iskolájában tanítottam, mielőtt Kijevbe mentem volna színházi rendezést tanulni. A sors úgy hozta, hogy az osztályomnak a Tragédiát is tanítanom kellett.

Ami aztán az egész pályáját tekintve sorsdöntő találkozásnak bizonyult.

Ez így van. Ott, Muzsalyban az órákra készülve hatalmas élményt nyújtott a Tragédia. Elkaptam a hév, hogy azoknak a gyerekeknek, akik akkor ott előtttem az osztálypadban ültek – nem sokkal voltak nálam fiatalabbak –, valahogy érzékeltethessem, hogy ez nem valami unalmas kötelező. Nem azt akartam bizonyítani nekik, hogy ez egy remekmű, hanem azt, hogy ezt élvezni lehet, és ezért érdemes megdolgozni. Az előírt óraszámnál jóval hosszabban foglalkoztunk Madáchcsal, és csak remélni tudom, hogy a lelkesedésemből valamit át tudtam adni nekik. Amikor a kijevi magyar színészosztályommal egy-egy félévet a budapesti színművészetin töltöttünk, megcsináltuk a római szint egy nemzetközi Tragédia-fesztivál keretében, amit az akkori rektor, Huszti Péter talált ki, akinek a színészi pályáján szintén meghatározó volt a Tragédia és Ádám szerepe. 1998-ban rendeztem meg először a beregszásziakkal az egész drámát, aztán 2008-tól jöttek sorban az újabb verziók Zsámbékon, Gyulán, Kisvárdán (amit elmosott egy felhőszakadás), a szege-di szabadtéri gigantikus színpadán a Dóm előtt, a Csokonai Színházban és a Nemzetiben is.

Miért futott neki ilyen sokszor? Mi foglalkoztatja ebben a drámai költeményben?

A Tragédia kimeríthetetlen gondolati univerzum. Olyan mű, amellyel egy életen át lehet foglalkozni, mert mindig új és új arcát mutatja, attól függően, hogy mikor, mely életkorodban és milyen „állapotban” foglalkozol vele, hol tartasz a hit kérdésében, mindig rezonál a mű a világ aktuális helyzetére és így tovább. Trill Zsolt Luciferjének démoni extázisa, Varga József már nem fiatal és nem a világra rácsodálkozó, hanem férfias Ádámja és Vass Magdi szinte áttetsző Évája nagyszerű volt – volt három színészem, akikben láttam ezeket a figurákat, és volt egy társulat, amelynek tagjai minden mást el tudtak játszani. Az első beregszászi verzió után jöttek sorban a szabadtériek, vagyis a helyszín is inspirált – mint amilyen például a zsámbéki Színházi Bázis egykori szovjet katonai épületei. Szegeden a Dóm impozáns „díszlete” előtti hatalmas színpadon képeskönyvszerűen játszottuk a színeket, és az is inspirált, hogy abba a munkába a beregszásziakon kívül még egy sor további színész bekapcsolódott – Trill Luciferje mellett Rátóti Zoltán volt Ádám, Ónodi Eszter Éva, játszott benne Cserhalmi György, Blaskó Péter, Gáspár Sándor és Hobo is. A debreceni változat színháztörténeti pillanat volt abban a tekintetben, hogy az addig Lucifert játszó Trill Zsolt Ádámot alakította, amire talán nem volt még példa, fordítva inkább előfordul. A Nemzetiben Ádámot és Évát már a kaposvári osztályom két tagja játszotta – ez már egy egészen más felállás volt az eredetihez képest.

Hogyan és miben? Az említett verziók más és más előadások, vagy ugyanazt az előadást rendezi újra és újra?

Tulajdonképpen ugyanazt az előadást rendezem, de a hangsúlyok, az irányok persze változnak. Nagyon nehéz ezekről beszélni, mert a szimbólumok, metaforák és érzetek gazdag asszociációs lehetőségei valahogy banálissá válnak elmondva... Néhány példán keresztül talán érthető lesz, mire gondolok. Az első, 98-as beregszászi verzióban nagyon fontos volt megtalálni, mi közzünk van nekünk ehhez a műhöz, miért is játsszuk el, miként szól ez rólunk, játzókról és majd a nézőkről. Azt gondoltam, hogy mi nem kezdetjük a mennyekben, ahogy Madách megírta, csak a Paradicsomon kívülről indíthatunk. Ezért lett nálunk Ádám első szava a harmadik szín egyik kulcsgondolata: „Óh, e zűr között / Hová lesz énem zárt egyénisége...” Mert ez a mai ember érzete, a „vesztett éden”. Mi már a Paradicsomon kívül születünk, a teremtésről, az édenről már csak hallottunk. Nemcsak a világ hullt szét, hanem a személyiség teremtéskori egysége, „egész”-sége is... Mindig komolyan vettem Madách instrukcióját: Lucifer álmokképeken keresztül vezet végig Ádámot a világtörténelmen. Csak az álom logikátlan logikájával tudjuk

egy-egy szín gondolati magvát, történeffilozófiai mondanivalóját megidézni a lelkesültségtől a kiábrándulásig. Egy maximum háromórás előadásban arra nincs idő, hogy például Egyiptomban valóságosan – úgy értem, színészi játék által hitelesen – is megszülethessen a színpadon a szerelem, átélhető legyen az első találkozás a halállal, és végigmondhatnám így az összes színt...

A hatalmas lámpa, ami belóg a térbe, minden verzióban benne volt.

Ez az egyik központi díszletem, aminek fénykörében a teremtés megtörténik, és amire az Űrben Ádám Lucifer hátán kapaszkodik fel. Ez a színpadi jel valóban előadásról előadásra vándorol. 2008-ban Zsámbékon jelent meg a föld. Hat teherautónyit hoztunk, és abból ásták elő a múlt rekvizitumait, ez az ásás pedig „az élet mint munka- és haláltábor” képét is idézi, amit erősített a munkásruhára emlékeztető jelmez és a tér, hiszen az egykori szovjet rakétahangárok romjainál játszottuk azt a verziót. A föld sokáig megmaradt, aztán eltűnt, átalakult... De mondhatnám azt is példaként a hangsúlyeltolódásokra, hogy egyre fontosabb lett számomra Éva, aki a férfiak tusakodásán és nagy akarásán túl a jövőt jelenti, ő az, aki megmenti Ádámot a végső lépés megtételétől a szakadék szélén, és Éva győzi le Lucifert, aki csak rombolni képes: Éva gyereket szül, vagyis teremt. A Nemzetiben pedig már nem egy Lucifer szerepelt, hanem kilenc – úgy éreztem, hogy az ördögről mint jelenségről érdemes beszélni, arról, hogy a gonosz mindenhol jelen van, sokféle alakban kísért...

Ma már senki sem tekinti szentségtörésnek, ha a rendező belenyúl a szövegbe, ha más kezdést talál ki egy kanonizált műnek...

...vagy elhagyja az ismert, a mindenki által várt záró sorokat, mint tette azt Paál István a nyolcvanas években vagy Szikora János az új Nemzeti Színház 2002-es nyitó előadásában. Azzal, hogy mi az idézett mondattal kezdtük az előadást, nem hamisítjuk meg Madách mondanivalóját, sőt. Inkább szolgáljuk a művet, mert értelmezzük, magunkra húzzuk, azt keressük, miért szól rólunk, maiakról – alkotókról és nézőkről.

De hol a belenyúlás határa?

Van egy alapszabály, amit betartok: nem hamisíthatom meg a szerzői szándékot, a mondanivalót. A mű nem lehet ürügy valami másra, akkor egy másik darabot kell választani. Ahhoz, hogy a Tragédia előadható legyen, meg

kell húzni, vagyis rövidíteni kell. Már Paulay Ede is megtette, akinek először volt bátorsága színpadiatlannak ítélt műveket színre vinni a Nemzeti Színházban. Ő mutatta be először a Csongor és Tündét és Az ember tragédiáját is. Tudta, hogy vihart fog kavarni, ezért részletes tanulmányt írt, a Kisfaludy Társaságban előadást is tartott, amelyben indokolta a beavatkozásait. Én is alaposan húztam és húztam, aztán menet közben mindig visszakerültek szövegrészek... És ahogy mennek az évek, egyre több rész miatt fáj a szívem. Egyre komolyabban foglalkoztat, hogy meg kellene majd csinálni egyszer az egészet, amikor a Madách-mű minden sora elhangzik – Sardar Tagirovsky nagyon bátran meg is tette, de azt sajnos nem láttam.¹ Meggyőződésem, hogy létezik a *Tragédiának* a húzott verziók mellett egy másfajta mesélési módja és történetkezelése, a jellemábrázolásnak más útja, mint amivel én is kísérletezek. Nem hagy nyugodni a gondolat, miként volna megvalósítható, hogy ez a roppant mű a maga teljességében hasson. Én a *Hamletet* se szeretem csontra húzva, két órába sűrítve. Vannak utak, amelyeket végigjár a hős, és hatalmas különbség, hogy azt két vagy négy óra alatt járja be. Ahogy a színésznek is időre van szüksége, hogy a szerep egyik állapotából a másikba ne ugorjon, hanem az átvezető folyamatokat végigjárja – és a nézőt ezen az úton magával vigye.

Eőri Szabó Zsolt felvétele

¹ Sardar Tagirovsky 2019-ben a szentendrei Ferenczy Múzeumban egy nyolcórás előadásban megrendezte a teljes szöveget.

Ez volna a jövő! A már megtett Madách-út „végpontját” a Színházi Olimpia keretében létrejött előadás jelenti. Vidnyánszky Attila az olimpia művészeti vezetőjeként a Madách Projektnek ötletgazdája, „összerendezője” volt. Hogyan kapcsolódott össze az olimpia és Madách?

Azt gondoltam, hogy a Madách-évben valami különlegeset kellene létrehozni. „Kapóra” jött a Színházi Olimpia. Az 1995-ben alapított olimpia lényege, hogy egy-egy város – előttünk többek között Peking, Szöul, Isztambul vagy Moszkva – meghívja „magához” a színházi világ színe-javát, ezáltal gazdagodhat az adott ország vagy város színházi kultúrája. Így tettünk mi is, 2023-ban áprilistól június végéig 58 ország 400 társulata hozott el 750 előadást – nemcsak Budapestre, hanem egész Magyarországra. Így jött az ötlet, hogy az olimpia és a Színház- és Filmművészeti Egyetem közösen külföldi színészképzőket szólít meg, hogy ottani osztályok gyakorlatként csináljanak meg egy-egy színt. Vagyis külföldiek hozzák el hozzánk a saját Madách-verziójukat. Volt ebben egy kis játék is, hogy milyen érdekes volna, ha a görögök, az egyiptomiak, az angolok, a franciák a saját színüket valószínűképpen meg. Összesen tizenegy országból jöttek csoportok, az említettek túl románok, olaszok, törökök, grúzok, kanadaiak, lengyelek és magyarok. Megint elkapott a pedagógiai hév, mint annak idején Muzsalyban. Lelkesített az a tudat, hogy Tbiliszitől Kanadáig diákok tucatjai hónapokon át foglalkoznak majd az egyik legjelentősebb magyar irodalmi művel. Tanáraikkal elemzik, értelmezik Madáchot, megtalálják a kapcsolódási pontokat, meghúzzák és beleírják, aztán jeleneteket készítenek – vagyis mint élő, eleven színházi anyaggal foglalkoznak vele. 2023 nyarán a kaposvári és a budapesti színművészeti diákokkal kiegészülve tábort szerveztünk, ahol a csoportok bemutatták a maguk verzióját, nézték egymást, és beszélgettünk. Érdekes volt látni a sok helyről érkezett, nagyon eltérő színházi felfogást képviselő diákok és tanárok munkáját, értelmezését.

Milyen irányok voltak kitapinthatók?

Az egyiptomiak komplett musicalt készítettek – itthon már az ötlet is kiverné a biztosítékot. Nem gondolom, hogy ez lenne az út, de érdekességként élvezetes volt. A török csapat is zenés irányból közelített a műhöz. Nagyon megható volt a grúzok személyessége, akik egy különleges mozgásszínházi megoldást hoztak. A görög diákok az otthoni aktuális kulturális és színházi életbeli harcukat is beleszótták – az egyetemük harcát, azt, hogy valamilyen átalakítás miatt nem volt számukra hónapokig oktatás, vagyis pontosan

megtalálták a kapcsolódási pontokat a mű és a saját életük között. A román diákok pedig a román színház nagyon eredeti és rendkívül teátrális gesztusaival és a maguk fiatalos, mindent akaró, a színházon keresztül a világot értelmező, kritizáló szemtelenségével leheltek életet Madách régi szövegébe. Ezután belevágtunk egy próbafolyamba. Elkezdtem az otthon elkészült színeket összefűzni, közös ügyé tenni az előadást azzal is, hogy a diákok az egymás színeiben stasztáltak. Létrejött egy hétórás előadás, amit egyetlen alkalommal játszottunk a Hajógyári-sziget egyik lerobbant csarnokában. A soknyelvű előadás katartikus közösségi élményt jelentett a diákoknak. Valamiképpen megidéztük Madách szellemét is, és Lucifernek ellentmondva megcsillant az „összhangzó értelem”.

Jó példa ez a projekt arra, hogy a számunkra „érinthatetlen” nemzeti klasszikushoz a külföldiek sokkal szabadabban mernek hozzányúlni.

Évek óta kínálgatom a Tragédiát külföldi rendezőknek, de sajnos nem haraptak rá. Nagyon örültem, amikor megtudtam, hogy Silviu Purcărete megrendezi a temesvári magyar társulattal. Meg is hívtuk az előadást a MITEM-re – jut eszembe, a 2014-ben a Nemzetiben alapított nemzetközi fesztiválunkat is a Tragédia szerzőjéről neveztük el: Madách International Theatre Meeting. Szóval a román mestert és nagy színpadi varázslót nem kötötte sem a nemzeti drámairodalom iránti túlzott tisztelet, sem a színpadi hagyomány, ő bátran hagyott el és vont össze színeket. Nagy élmény volt látni ezt a szabadságot, amit irigyeltem is. Minden külső szem, egy-egy „távoli” megközelítés új fénytörésbe hozná a Tragédiát, ez nagy nyereség volna nekünk, magyaroknak. Ha találnék egy jó külföldi rendezőt, aki belevágná, boldogan bemutatom a Nemzetiben. Ilyen kockázatot érdemes vállalni.

Madách és más klasszikusaink kapcsán is felvetődik: a régies nyelvezet nehezen érhető, a diákok nem olvassák, a tanárok számára megoldhatatlan és reménytelen kihívást jelent ezen alapművek tanítása.

A régiesség fontos kérdés és valóságos probléma a színházban és az iskolában is. A Tragédia, a Csongor és Tünde vagy a Bánk bán költői nyelvének átírása nem az én utam, nem izgat a régi szövegek mai nyelvre igazítása, hogy ezzel hozzuk közelebb a drámát a nézőhöz. Félreértés ne essék, nem zavar, ha valaki jó színvonalon ilyesmit csinál, de én másként gondolkozom erről. Katona, Madách, Vörösmarty művei a maguk eredetiségükben a mi kincseink. Egy tanárhoz képest persze nekem könnyebb a dolgom, mert a színház élményt ad.

Egy jó Bánk bán vagy Tragédia-előadás nem irodalomóra, nem sorról sorra haladunk költői képeket elemezve és definiálva, a ritka szavakat szótárázva, hanem az érzékekre hat. A szavakon túl a mozdulatoknak, a hangerőnek, a fényeknek, a zenének és még egy sor dolog hatásának együtteseként látja a néző a jelenteket. Persze Madách filozofáló szövege színházként is komoly szellemi koncentrációt igényel a nézőtől, de például Katona shakespeare-i sztorija magával sodorhatja a nézőt. Azt tapasztalom, hogy a Csongor és Tünde varázslatos költői szövege meg tudja ragadni már a nyolcadikosokat is. Nagyon sok múlik azonban a tanárokon, akik színházba hozzák a diákjaikat, hogy rá tudják-e hangolni őket az élményre, esetleg felkészülnek-e előtte, hiszen ezek a drámák kötelező olvasmányok. És fontos, hogy a tanárok is elfogadják, egy előadás nem tankönyvi illusztráció, hanem az eredeti mű adaptációja, nem annak szolgai eljátszása. És arról is lehet magyarórán beszélgetni, hogy mi az irodalmi mű és annak színpadi változata között a különbség, egy drámaszövegből miként lesz jelenet és így tovább. Számomra persze az előadás a lényeg, és az a tét, hogy az én rendezői ötleteim és a színészek játéka megragadja-e a közönség figyelmét, és tudunk-e hatni a nézők szívére, lelkére is.

Kornya István

a Nemzeti Színház magazinjának főszerkesztője

E-mail: istvan.kornya@nemzetisinhaz.hu

FERENCZI GÁBOR

**NYELVI ADAT ÉS ADATINFORMATIZÁLÁS: ADALÉKOK EGY NYELVFÖLDRAJZI
KUTATÁS ELMÉLETÉHEZ**

Kivonat

A tanulmány a nyelvi adat modern értelmezése, továbbá az adatinformatizálás és a kvantitatív nyelvföldrajzi vizsgálatok típusainak vázlatos áttekintése után a Kemenesalja és vidéke nyelvföldrajzi kutatásának (röviden: KNyK.-projekt) helyét és szerepét ismerteti a kvantitatív nyelvföldrajzi vizsgálatok sorában. A KNyK.-projekt fókuszában a területi kötöttséget mutató, élő nyelvi adatok szociodialektológiai elemzése, valamint azok korszerű informatizálási módszerekkel való térképes ábrázolása áll.

Kulcsszavak: nyelvi/nyelvjárási adat, adatinformatizálás, kvantitatív nyelvföldrajz, dialektometria, KNyK.-projekt

1. Bevezetés

Tanulmányom a nyelvi adat modern értelmezése, továbbá az adatinformatizálás és a kvantitatív nyelvföldrajzi vizsgálatok típusainak vázlatos áttekintése után a Kemenesalja és vidéke nyelvföldrajzi kutatásának (röviden: KNyK.-projekt) helyét és szerepét ismerteti a kvantitatív nyelvföldrajzi vizsgálatok sorában. A KNyK.-projekt fókuszában a területi kötöttséget mutató, élő nyelvi adatok szociodialektológiai elemzése, valamint azok korszerű informatizálási módszerekkel való térképes ábrázolása áll. A dialektológia, szociolingvisztika, geolingvisztika, szociálpszichológia, számítógépes nyelvészet együttállásával a tér, idő és társadalom hármasságának koordináta-rendszerében megsokszorozódik a nyelvléírasi szempontok, illetőleg a nyelvi változások mögöttes okainak feltárását lehetővé tevő magyarázatok száma is. A projekt interdiszciplináris jellegű: mindez megmutatkozik a vizsgálatba bevont nyelvi változók megválasztásában, a módszertani alapelvek kijelölésében, az adatgyűjtés és -felhasználás technológiájában, továbbá a nyelvi változatosság okainak feltérképezésében (a KNyK.-projekt elvi-módszertani alapvetéseit l. Ferenczi 2021: 11–46).

A nyelvi adat újszerű értelmezése kapcsán létrehozott adatbázisok részben az újonnan gyűjtött korpuszok sokrétű kutatását veszik célba, részben gazdagíthatják a hagyományos, nyomtatott formában kiadott atlaszok felhasználási lehetőségeit, részben új utakat nyithatnak meg a kéziratban fennmaradt

nyelvatlaszok előtt: gyorsíthatják, hatékonyabbá tehetik a nyelvtudományban való hasznosításukat. Nemzetközi és hazai szinten egyaránt számos kutató hangsúlyozza a számítógépes dialektológia lehetőségeit: a központi jelentőségű eljárást, az adatok informatizálását pedig egyhangúlag az adatelemzés elengedhetetlen feltételének tartják (Chambers–Trudgill 2004: 20; Bodó–Vargha 2008: 336). A modern nyelvtechnológiai eljárásmodok általános elterjedésével a *számítógépes* jelző szükségtelenné válhat a közeljövőben a dialektológia mint tudományszak megnevezésében (Vékás 2007).

2. A nyelvi adat mibenlétéről

A múlt század kilencvenes éveitől kezdve nemzetközi szinten megfigyelhető, hogy kezdetét vette a korábban gyűjtött nyelvjárási adatok informatizálása, nyelvjárási adattárakba rendezése (többek között az amerikai nyelvatlasz, az *American Linguistic Atlas Project*, ALAP átírási projektje kapcsán l. LAMSAS, illetve Kretzschmar–McDavid–Lerud–Johnson 1993, Anglia nyelvatlaszának számítógépes feldolgozására l. Viereck 1997, a Wenker-nyelvatlasz digitalizálásához l. DiWA 2001–2009). A számítógépes nyelvöldrajz azonban – szűkebb értelmezési keretben – a Los Angeles-i Kaliforniai Egyetemen (UCLA) tevékenységéhez köthető. A nyolcvanas évek végén – a multimédiás számítógépek megjelenésével – ugyanitt született meg a nyelvi adat modern értelemben vett fogalma. Vagyis: terepen gyűjtött, digitálisan tárolt, konkrét földrajzi területhez, kutatóponthoz kötött, fonetikus lejegyzett, mindamellet hangzó formában is elérhetővé tett, akár akusztikailag is vizsgálható, méghozzá önmagában a számítógépen futó programmal s nem külső eszközzel (Vékás 2007: 289; továbbá a nyelvészeti adatok és az evidencia problémaköréről, továbbá a nyelvészeti adatok korpusznyelvészeti és generativista megközelítéséről l. Kertész–Rákos 2008). Napjainkban egyre inkább a számítógépen rögzített adatot kell dialektológiai adatnak tekintenünk, mivel az egyre modernebb nyelvtechnológiai módszerek az informatizált adatok felhasználási lehetőségének újabb fejezeteit nyitják meg, s ezek minőségi ugrást hoznak a korábbi, papír alapon megjelentetett adatok nyújtotta kutatási lehetőségekhez képest. Következésképpen a számítógépes nyelvöldrajz a nyelvi adatnak korábbitól eltérő felfogását hozta el. A nemzetközi szakirodalmat tekintve (Nerbonne–Heeringa 2001; Gooskens–Heeringa 2004) szinte alapkövetelményként mutatkozik az újonnan készülő nyelvjárási adatbázisok létrehozása kapcsán az adatok számítógépen való rögzítése. Ami pedig az adatok természetét illeti: (1) elengedhetlenül fontosá vált a fonetikai nézőpont, vagyis a hangzó adat elsődlegessége; (2) a hangfelvétel és lejegyzés összekapcsolását lehetővé tevő számítógé-

pes adatrögzítés, illetve (3) az adatok ellenőrzését, elemzését, feldolgozását biztosító lejegyzés, amely egyben lehetővé teszi a különböző adatbázisok közötti adatmozgást, az adatok integrálását (a hangzó adat elsődlegességére l. CorPho egyezmény, Ladefoged–Maddieson 1996, illetve a hazai kutatásokban l. Vékás 2007; Vargha 2013a; Bodó–Vargha 2008; Vargha 2017; a nemzetközi szakirodalom ide vágó, legfrissebb eredményeire többek között l. SweDia 2000, ANAE Labov–Ash–Boberg 2006; Kendall 2008; ScanDiaSyn; Lanchart, ALD, ehhez kapcsolódóan l. Bauer 2012: 95–120; a hangzó/digitális adatok tárolásáról, archiválásáról l. Kontra 2013: 253–69).

Nem sokkal a Los Angeles-i kezdeményezés után – a technikai fejlődés következtében – Magyarországon is erőre kaptak a modernizációs törekvések: a dialektológiai eredmények nyelvföldrajzi ábrázolása terén Balogh Lajos és Kiss G. Gábor 1992-ben elsőként számolnak be a nyelvjárási adatbázisok számítógépes feldolgozhatóságáról, majd megtervezték s megkezdték az MNyA. informatizálását (Balogh–Kiss G. 1992, a számítógépre vitt anyag elemzési lehetőségeiről l. Balogh–Kiss G. 2002). Megfelelő technológiai háttértámogatás hiányában az MNyA. adatainak számítógépes rögzítése elakadt ugyan, ám a nyelvjárási adattárak informatizálása 1996-ban nagy erővel beindult Vékás Domokos kezdeményezésére, aki meghatározta a számítógépes dialektológia mint átfogó nyelvészeti koncepció alapvetéseit, s ezeknek alapján hozzálátott a nyelvjárási adatok informatizálásához szükséges nyelvészeti technológiák tervezéséhez és fejlesztéséhez. A különböző egyetemeken, kutatóhelyeken e technológiákat használó kutatók informális hálózata Geolingvisztikai Műhely néven is ismert volt. A folyamatos fejlesztés alatt álló nyelvjárási lejegyzésszerkesztő, hangkezelő és térképgeneráló szoftver, a Bihalbocs révén valósulhat meg a különféle adattárakból származó nyelvjárási adatok informatizálása, integrálása, térképekre vetítése és analízisa (a program honlapját l. <http://www.bihalbocs.hu>, illetve Vékás 1999; Vékás 2000; Kiss 2001a, Juhász–Radványi–Vékás 2000; Vékás 2007; továbbá Vargha 2017). A lefektetett alapelvek illeszkednek a nemzetközi irányelvekhez: mind az informatizálási tevékenység, mind a hangzó adat dominanciájának elve kiemelt jelentőséggel bír a (szocio) dialektológiai kutatásokban. Minthogy korábban nem volt hagyománya a magyar nyelvjáráskutatásban a dialektológiai hangfelvételek eszközfontikai vizsgálatának, tudománytörténeti jelentőséggel bír az MNyA. ellenőrző gyűjtései (MNyAEGy. 1960–1964) során készített magnetofonfelvételek digitalizálása. A hangfelvételek alapján egyrészt a már korábbi lejegyzéseket kapcsolták össze az eredeti hanganyagokkal, másrészt elkezdték feldolgozni a hangfelvételen rögzített, de az atlaszban nem publikált kérdések válaszait. Ennek alapján született meg a *Magyar nyelvjárási hangoskönyv*

(MNYHK., Hajdú–Kázmér–Bodó–Vargha szerk. 2005–2009), amely mind a tudományos kutatás, mind az ismeretterjesztés szintjén új távlatokat nyit a hazai nyelvjáráskutatásban (Vargha 2007a, a hangfelvételekhez kapcsolódóan a suksükölés vizsgálatáról l. Vargha 2007b: 279–88, az MNYHK. korpusza alapján végzett eszközfonetikai vizsgálatokra l. Vargha 2013a; továbbá Fazakas (Gál) Noéminek Vöö István nyelvjárási gyűjtése alapján készített hangszinkronizációját: http://www.bihalboes.hu/hkonyv_kolozsvar/rev/index.html, valamint l. még a *Szlovákiai magyar nyelvjárási hangoskönyvet*: Presinszky 2017, 2020, 2021). A MNYAEGy. alapján kilátásba került az első „beszélő nyelvatlasz” megalkotása, hiszen a Bihalbocs program révén a hangzó anyag és a lejegyzés hatékonyan összekapcsolható (Vargha 2013c: 459–74). Továbbá az MNYA. ellenőrző gyűjtéseiből származó hangfelvételek alapján kísérlete meg Vargha (2007b) a nagyatlasz térképlapjai alapján kevésbé vizsgálható nyelvi jelenségek területi szempontú elemzését.

3. A nyelvi adatok informatizálásáról

Először a kétezres évek táján, majd a későbbiekben többször is rávilágít Kiss Jenő arra, hogy „igencsak időszerű problémakör a gyűjtés–közzététel–feldolgozás dialektológiaiabeli viszonya” (Kiss 2002: 13). Meglátása szerint a legutóbbi idők nyelvjáráskutatásra vonatkozó kritikái javarészt abból fakadnak, hogy „a nagy és a kicsi nyelvjárási korpuszok (atlaszok, szótárak, szövegfelvételek stb.) kínálta lehetőségek kiaknázása, a bennük rejlő nyelvtudományi problémák megoldása általában messze elmarad az optimálistól” (Kiss 2002: 13). E megállapítás érvényes a regionális atlaszok többségére is Bodó és Vargha (2008: 335–6) meglátása szerint, sőt vallják, hogy a feldolgozás lehetőségét alapjaiban határozza meg a közreadás mikéntje. Éppen ezért hamar kiütközött, hogy – a nemzetközi tendenciákhoz hasonlóan – a magyar számítógépes dialektológia legsürgetőbb feladatai közé tartozik (1) a már meglévő, nyomtatott formában kiadott atlaszok informatizálása, (2) a különféle forrásokból eredő, integrált adatokból létrehozott s egységesített számítógépes magyar nyelvatlasz megalkotása és (3) a kiadatlan nyelvjárási korpuszok modern, költséghatékony megjelenítése (többek között l. Vargha 2015, a dialektológia számítógépes háttértámogatására l. még Juhász 2014).

Az 1990-es évek elején Balogh Lajos és Kiss G. Gábor módszerével (1992) rögzítették az MNYA. első és második kötetét teljesen, a harmadikat részben a Nyelvtudományi Intézetben, majd munkásságuk nyomán a Geolingvisztikai Műhely kutatói 2014-re teljeskörűen informatizálták az MNYA. adatbázisát, a *Székely nyelvöldrajzi szótár* (SzNySz.) anyagát (az informatizálásra

l. Krémer 2002), *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* (MCsNyA.) nyomtatásban megjelent első és második, valamint a kéziratban fennmaradt harmadik kötetének adatait, továbbá *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* (RMNyA.) 5–7., hagyományos térképek formájában kiadott, de eredetileg digitálisan előállított kötetének anyagát, továbbá Király Lajos *Somogy-zalai nyelvatlaszát* (S–ZA.). E munkálatok révén az eredetileg nyomtatásban megjelent adatbázisok sokkal jobban hasznosíthatók informatizált adatok formájában, továbbá könnyedén, tetszőleges irányelvek alapján kereshetők, rendszerezhetők és a kutatói kívánalmaknak megfelelően újrendezhetők. Más szempontból is számottevő a nyelvi adatok informatizálása. Meghatározott szempontok szerint összesíthetők, vagyis integrálhatók a különféle adattárakból, nyelvföldrajzi szótárakból, térképlapokról származó adatok. Az eljárásnak köszönhetően számos módon hasznosíthatók az informatizált adatok: megjeleníthetők egyetlen térképen; létre lehet hozni belőlük csoportosított térképeket vagy több adatbázisból merítő, de egy-egy kutatópontra vonatkozó adatsorokat; illetve készíthetők olyan térképes kimutatások is, amelyek egy-egy fonéma előfordulási arányait mutatják (Bodó–Vargha 2008: 344; továbbá az adatintegrálás nyelvatlaszok közötti megvalósíthatóságára és az *Egységesített számítógépes magyar nyelvatlasz*, az ESZA. módszertanára l. Hegedűs 2008, illetve az ESZA. módszertani elveit követve az atlaszegyítés lexikográfiai-filológiai kérdéseire l. Szabó 2015, 2018). Az informatizálási tevékenység további előnye, hogy az eljárás révén az adatok közzététele költségghatékony formában valósulhat meg, s ez különösen jelentős előrelépés, ha a kéziratok tartalmazta nyelvi adatok elérhetővé válásáról van szó. Hochbauer Mária és Gaál Noémi munkássága révén indult meg az eddig publikálatlan *Szamosháti atlasz* részleges, 22 kutatópontra kiterjedő anyagának feldolgozása (Hochbauer 2013: 164–71), továbbá végéhez ért *A székely nyelvjárás atlasza* háromszéki, kéziratban fennmaradt térképlapjainak feldolgozása (Cs. Nagy 2011). Így 2013-ra sor kerülhetett hat romániai nyelvjárás adatbázis (legalább részleges) informatizálására (Vargha 2013b), noha lehetővé válhatna történeti nyelvjárás térképek megalkotása is az Erdélyi magyar szótörténeti tár adatainak informatizálásával, illetve földrajzi elhelyezésével (Vargha–Vékás 2012).

Az intézményi keretek között zajló, illetőleg egyéni kutatói kezdeményezésen alapuló geolingvisztikai vállalkozásokon túl jelentős eredmények köthetők a Bihalsok fejlesztőinek munkásságához. A Varga Fruzsina Sára által művelt dialektometriai vizsgálatok (összefoglalóan többek között Vargha 2017) révén nemzetközi mércével mérve is újszerű számítógépes nyelvjárás kutatások honosodtak meg hazánkban: ezek elsősorban a nyelvjárás határok, illetve a nyelvi kapcsolatok feltérképezését célozzák. De az újítások körét bő-

víti a Bodó Csanád neve fémjelezte, követéses vizsgálaton alapuló moldvai multimédiás „beszélő” atlasz projektje is (Bodó 2007a; Vargha 2021: 325–50), továbbá a készülőben lévő csallóközi nyelvatlasz projektje is, amelynek révén elsőként nyílik lehetőség a hasonló fonotaktikai helyzetben lévő magánhangzók minősítésének összehasonlítására (Menyhárt–Presinszky 2013; Presinszky 2016: 209–19). Módszertani szempontból ezeknek sorába kíván illeszkedni a KNyK.-projekt is (Ferenczi 2021: 11–46).

4. A kvantitatív nyelvföldrajzi kutatások fajtáiról

A kvantitatív nyelvföldrajzi vizsgálatok lényege, hogy több száz térképlap sok százezernyi vagy milliónyi nyelvi adata vizsgálható előre meghatározott szempontok szerint objektíven, számszerűsítve (Vargha 2016: 151). Az efféle vizsgálatoknak több típusa van. Az egyik, amikor előre kiválasztott nyelvi változóknak, illetve a hozzájuk tartozó kódolt változatoknak számszerű kimutatására kerül sor informatizált nyelvatlaszok vagy területi szempontok alapján felgyűjtött, szöveges adatbázisok felhasználásával (néhány korábbi nyelvjárásméréssel kapcsolatos cikk bemutatását l. Kiss 2001b: 138–40). Többek között jó példája ennek a hazai nyelvföldrajzi vizsgálatok sorában az RMNyA. és a *Szilágysági nyelvatlasz* hangtani szempontú vizsgálata (Vékás 2000; Hegedűs 2007 vagy Bodó Csanádnak hangstatisztikai térképekkel ellátott, különféle fonémák előfordulási gyakoriságát vizsgáló kutatása az MCsNyA. adattára alapján, illetve a román kölcsönzők területiségét felvázoló kutatása [Bodó 2007b]) a Bihálbocs segítségével történt, ÚMNyA.-hoz kapcsolódó részfeldolgozások (többek között l. Iglai 2013; 2017; Kocsis 2013). Ebbe a sorba illeszkedik továbbá Vargha (2007b) kutatása is, amely az MNyA. szövegfelvételei alapján a suksükölés hatvanas évekbeli területi kiterjedtségének feltárását célozza; illetve – a számítógépes dialektológia, a kvantitatív nyelvföldrajz és a modern szociodialektológiai szempontok ötvözése révén – ide tartozik a Nyíregyházi Kutatóműhely által létrehozott, informatizált adatbázis (P. Lakatos szerk. 2012).

A kvantitatív nyelvföldrajz másik típusa, a dialektometria nem egy-egy nyelvi változót helyez a fókuszba, hanem egy nyelvatlasz valamennyi adatának kutatópontonkénti összemérését célozza meg. A *dialektometria* kifejezést az irányzat alapítója, Jean Séguy használta először az 1970-es években. Szomszédos kutatópontok megfelelő nyelvi adatai közötti különbségeket számszerűsített atlaszadatok alapján, és eszerint próbált meg – a korábbiaknál pontosabban – nyelvjáráshatárokat megállapítani (többek között Chambers–Trudgill 1998: 137–40, továbbá az eljárásról l. még Milroy–Gordon 2003:

223–6). Hans Goebel (2006) szintén az egyes nyelvjárások közötti azonosságok és különbségek mérésére fókuszál, azonban már nem csak a szomszédos kutatópontok adatait méri össze: egy atlasz minden kutatópontját minden más kutatópontjával egyenként egybeveti, és egy ún. hasonlósági mátrixot hoz létre. A Levenshtein-algoritmuson alapuló módszere révén minden egyes kutatópont valamennyi másik kutatóponthoz mért nyelvi hasonlóságának mértéke kifejezhető egy szám formájában, amelyekhez különböző színek társíthatók a térképezés során (erről és egyéb dialektometriai elképzelésekről l. Gooskens–Heeringa 2004, a hazai szakirodalomban többek között Vékás 2007; Bodó–Vargha 2008; Vargha–Vékás 2009; Vargha 2010, 2017).

A módszertani megújuláshoz kapcsolódóan érdemes felidézni Kiss Jannónak (2007: 13) a magyar dialektológia kihívásaival és távlatával kapcsolatos meglátását: „A legtöbb olyan eredményt, amellyel a dialektológia leginkább tud nyelvészeti és tudományközi érdekeltségű és fontosságú eredményeket produkálni – új ismereteket adva a nyelvtudomány érvényes tételeihez –, a nyelvföldrajzi és szociodialektológiai kutatásoktól (a kettő részleges fedésével s dialektometriai vizsgálatok alkalmazásától) várhatjuk.” – A dialektometriai kutatások hazai eredményeire l. még Vargha–Vékás 2009; Vargha 2010, 2013a, 2014; Ditrói–Vargha 2016: 113–30; Kocsis–Vargha 2016: 193–207, továbbá átfogóan l. Vargha 2017. A nemzetközi kutatási eredmények kapcsán: a LAMSAS informatizált, adatbázisba rendezett anyagának dialektometriai vizsgálatára l. <http://www.lap.uga.edu/Site/LAMSAS.html>, továbbá Kretschmar 2001; Nerbonne–Kretschmar 2003.

5. A Kemenesalja és vidéke nyelvföldrajzi kutatási projekt helye a kvantitatív nyelvföldrajzi vizsgálatok keretrendszerében

A KNyK.-projekt a napjainkban folyó, hazai dialektológiai, nyelvföldrajzi és szociolingvisztikai vizsgálatok sorát bővíti, éspedig úgy, hogy ötvözi részben a klasszikusnak mondható, részben az újabb kutatási módszereket. A kutatás dimenzióit a tér, idő és társadalom hármas koordináta-rendszere határozza meg (Juhász 2002: 149–53): ennek révén a nyelvéleírési szempontok mellett a nyelvi változások mögöttes okaira adott magyarázatok száma is gyarapodik, továbbá jóval nagyobb lehetőség nyílik a nyelvi változatoság minél pontosabb leírására. A területi, az ebben megragadható társadalmi különbségek, továbbá mindezek időbeli változásának feltárása mellett kiemелendő, hogy a gyűjtött nyelvi adatok informatizálása teret ad nyelvészeti technológiák alkalmazásával végzett elemzésükre és térképes ábrázolásukra is. A kutatás egészét – elméleti-módszertani megalapozottságát,

az ábrázolástechnika és az adatelemzés módját – áthatja a dialektológia, nyelvföldrajz és szociolingvisztika összekapcsolásának szándéka, mélyen gyökerező hagyományának egyesítése: szociodialektológiai megközelítésű, nyelvföldrajzi módszerű (modulárisan) változásvizsgálatként helyezi el magát a szakirányú kutatások körében.

Alapvető különbség a nyelvföldrajzi és a szociolingvisztikai természetű vizsgálatok között, hogy az első a térbeliséget hagyományosan a különféle települések nyelvváltozatának (egy-egy viszonylag homogén közösség „nyelvjárás-átlagának”) összevetéseként értelmezik (vagyis a nyelvi adatokat elsősorban nem beszélőkhöz, hanem egy-egy település közösségéhez kötik); a második azonban a közösség nyelvhasználatának sokféleségét úgy szemléli, hogy a nyelv leírása során kisebb teret enged a területiséghez köthető vonatkozásoknak. Összegezve: természetükből fakadóan a geolingvisztikai vizsgálatok jóval nagyobb hangsúlyt helyeznek a területiség szempontjának vizsgálatára, mint a klasszikus szociolingvisztikai kutatások; ez utóbbiak pedig kisebb területre fókuszálnak, s – a különféle társadalmi csoportok nyelvhasználati különbségeire fókuszálva – vizsgálatuk középpontjában inkább egy-egy település, településrész vagy intézmény nyelvhasználati sokrétűségének feltárása áll. A kutatási projekt mindkét vizsgálati módszer sajátosságából merít: a területiség szempontjából nézve a kutatópont-hálózat a Kemenesalja és vidéke számos településére kiterjed (majdnem teljes sűrűségű kutatópont-hálózatot adva a térben), ugyanakkor valamennyi kutatóponton – jelen adatgyűjtési keretben a legidősebb generáció nyelvjárására koncentrálnak – a szociolingvisztikai szempontokat figyelembe vevő módszerrel történt a mintavétel. Ez részint alkalmassá teszi a vizsgálatot, hogy modulárisan összemérhető legyenek az eredmények az MNyA. adataival, részint alapot teremt a kutatás – trend-, esetleg panelvizsgálat keretében való – folytatására. Mindezek ábrázolása nyelvföldrajzi módszerrel valósul meg: a klasszikus dialektológiai hagyományokból merítve újszerűsége az adatábrázolás technikájában és annak módszertani vetületében (informatizált adatbázis, illetve informatizált térképlapok) áll. A területi kötöttséget mutató adatok egy-egy adatközlőhöz rendelhetők, s így a nyelvjárás adatok térképen ábrázolhatók, s a különféle független változó szerint – szinkrón szemlélettel egyéni és közösségi, diakrón megközelítésben közösségi szinten – elemezhetők.

A kutatás dimenziói közül elsőként a területit szemlélve megállapítható, hogy a KNyK.-projekt – szinte teljes sűrűségű kutatópont-hálózata révén – lehetőséget teremt egy, nyelvjárás szempontból szinte alig kutatott terület településeinek nyelvi, nyelvtörténeti „mélyfűrésésére”, beszélőközösségeinek vizsgálatára. Így csökken a magyar nyelvterület azon részeinek, illetve (néprajzi szempontból) azon kistájak száma, amely – a nagyatlasz koncepciójá-

nak megalkotói szerint – regionális atlással még nincs lefedve (a táji atlasz szükségességéről, nagyatlaszhoz való viszonyáról többek között l. ÓHA.; Végh 1959: 21–2). A másodikat, a „humán” dimenziót a gazdasági, társadalmi, politikai tényezők nyelvi hozadékának feltérképezésén túl az adatközlők nyelvi mentalitásának feltárása és összevetése biztosítja. A vizsgálat harmadik síkja, az időbeliség alapján a kutatási projekt a nyelvi változásvizsgálatok közül többet is lehetővé tesz. „Valóságos” abban az értelemben, hogy az MNYA. koncepciójához illeszkedve, kérdőívének speciális szempontú redukciója által a kérdőíves kikérdezés a korábbi mintavételnek részleges megismétlése, s az adatközlők életkori rétegzettsége által lehetőség nyílik az egyazon időben a különböző életkorú beszélők nyelvhasználatának összevetésére. „Közösségi” abban a tekintetben, hogy viszonyítási alapja, az MNYA. a nyelvi adatokat – a gyűjtőfüzeteket nem tekintve – nem konkrét beszélőkhöz, hanem kutatópontokhoz köti a nyomtatásban megjelent, papíralapú és az informatizált térképlapokon. A korpusznak konkrét adatközlőkhöz köthetősége révén e projekt kiindulópontként szolgálhat akár egy jövőbeni trend-, esetleg panelvizsgálathoz. Egy ilyen előremutató kutatás terve természetszerűleg magában hordozza „a diakroniában való elmélyülés biztosítását”, illetve „a területiségben is áttetsző társadalmi és humán szempontok” kiemelt érvényre juttatását (Bokor 2007: 48).

A KNYK.-projekt terepmunkájának teljes nyelvi adatbázisát hangfelvételek sora rögzíti, így is illeszkedve a nyelvi adatnak napjainkban releváns fogalmához (l. 2. fejezet). A modern kori dialektológia adatrögzítéssel és -feldolgozással kapcsolatos kívánalmainak megfelelően a hangfelvételek tartalmazta adatbázis feldolgozása a nyelvi adatok informatizálásával valósult meg, az adatok térképre vitelének ábrázolástechnikai feltételeit pedig a Bihalbocs magyar nyelvjárási lejegyző, adatbázis-kezelő, térképező és elemző program biztosította. Az informatizált adatokon alapuló kutatás – a napjaink nyelvföldrajzi kutatásaival szemben támasztott elvárásoknak megfelelően – figyelmet fordít az „integráció és közzététel” alapelveire (Vargha 2017).

Szakirodalom

- ALAP = Kretzschmar, William: *Linguistic databases of the American Linguistic Atlas Project*. <http://ldc.upenn.edu/annotation/database/papers/kretzschmar/11.3.kretzschmar.pdf> (Letöltve: 2023. 03. 23.)
- ALD = *Linguistic atlas of dolomitic ladinian and neighbouring dialects*. Honlap: <https://www.micura.it/en/activities/ald-linguistic-atlas> (Letöltve: 2023. 03. 23.)
- ANAE = Labov, William – Ash, Sharon – Boberg, Charles 2006. *The Atlas of North American English*. Mouton De Gruyter.

- Balogh Lajos – Kiss G. Gábor 1992. A magyar nyelvjárások atlaszának számítógépes feldolgozása. In: Kontra Miklós (szerk.): *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Linguistica. Series A. Studio et dissertationes, 9. A MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 5–17.
- Bauer, Roland 2012. Zur Dialektometrisierung des ALD (I und II): Ein Arbeits- und Erfahrungsbericht (2000–2012). In: Tosques, Fabio hrsg. *20 Jahre digitale Sprachgeographie Tagungsband*. Berlin 02. bis 03. November 2012. Humboldt-Universität. Berlin. 95–120.
- Bihalbocs = Magyar nyelvjárási lejegyző, adatbázis-kezelő, térképező és elemző program. Fejlesztői: Vékás Domokos (1996–) és Vargha Fruzsina Sára (2005–). <http://www.bihalbocs.hu/> (Letöltve: 2023. 03. 23.)
- Bodó Csanád – Vargha Fruzsina Sára 2008. Régi nyelvatlaszok, új módszerek. *Magyar Nyelv* 335–51.
- Bodó Csanád 2007a. Követéses geolingvisztikai vizsgálatok Moldvában. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely, 2007. augusztus 22–24. A Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VIII. Szombathely. 37–47.
- Bodó Csanád 2007b. A moldvai magyar nyelvjárások román kölcsönszórétegének területisége. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvek és nyelvváltozatok*. Köszöntőkötet Péntek János tiszteletére. I–II. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 4., Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. Kolozsvár. 160–74.
- Bokor József 2007. Töprengés egy új nagyatlasz lexikai anyagán és gyűjtésmódján. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely, 2007. augusztus 22–24. A Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VIII. Szombathely. 48–52.
- Chambers, J. K. – Trudgill, Peter 1998, 2004. *Dialectology*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Cs. Nagy Lajos 2011. Úton a Háromszéki nyelvatlasz informatizálása felé. In: Bárány M. János – Vargha Fruzsina Sára (szerk.): *Hangok – helyek*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. Budapest. 61–73.
- Ditrői Eszter – Vargha Fruzsina Sára 2016. Települések közti nyelvjárási és névföldrajzi hasonlósági viszonyok összevető elemzése Vas és Zala megyében. *Névtani Értésítő* 38: 113–130.
- DiWA = *Digitaler Wenker Atlas*, 2001–2009. <http://www.diwa.info/>
- Fazakas (Gál) Noémi: *Nyelvjárási szövegek Vöő István gyűjtéséből*. http://www.bihalbocs.hu/hkonyv_kolozsvar/kemence/index.html (Letöltve: 2023. 03. 23.)
- Ferenczi Gábor 2021. A Kemenesalja és vidéke nyelvföldrajzi vizsgálata: Alapvetések. In: Pomozi Péter – Rási Szilvia – Tóth Zsolt (szerk.): *Magyar nyelvjárások napja 2020*. Örökség és jövőkép. Magyarországtudató Intézet. Budapest. 11–46.
- Goebel, Hanns 2006. Recent Advances in Salzburg Dialectometry. *Literary and Linguistic Computing* 21: 411–35. <https://doi.org/10.1093/lc/fql042>

- Gooskens, Charlotte – Heeringa, Wilbert 2004. Perceptive evaluation of Levenshtein dialect distance measurements using Norwegian dialect data. *Language Variation and Change* 16: 189–207. <https://doi.org/10.1017/S0954394504163023>
- Hegedűs Andrea 2007. A kétféle é fonéma megléte és kiterjedtségének mértéke a Szilágyságban. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely, 2007. augusztus 22–24. A Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VIII. Szombathely. 120–5.
- Hegedűs Andrea 2008. *Nyelvföldrajzi vizsgálatok a romániai magyar nyelvterületen az egyesített atlaszok felhasználásával*. ELTE BTK, Budapest. PhD-értekezés.
- Hochbauer Mária 2013. A Szamosháti nyelvatlasz informatizálásának munkálatai. In: Szoták Szilvia – Vargha Fruzsina Sára (szerk.): *Változó nyelv, nyelvváltozások, területiség*. A VII. Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti tanulmányai. Bolyai Társaság. Kolozsvár. 164–71.
- Iglai Edit 2013. A nyelvi mentalitás és a határmentiség szerepe a területi nyelvváltozatok változásában. In: Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában: válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia előadásaiból*. Gondolat Kiadó. Budapest. 417–32.
- Iglai Edit 2017. *Nyelvjárásközi egybevető vizsgálat* A magyar nyelvjárások atlasza és az Új magyar nyelvjárások atlasza alapján. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- Juhász Dezső 2002. A dialektológia hármass feladata és a nyelvföldrajz. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán – Guttmann Miklós (szerk.): *IV. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely. 149–53.
- Juhász Dezső 2014. A dialektológia számítógépes támogatása. Rövid hazai körkép. *Magyar Nyelvjárások* 52: 57–64.
- Juhász Dezső – Radványi Péter – Vékás Domokos 2000. Egy dialektológiai adatbázis és elektronikus prezentációs rendszer alapvetése. *Magyar Nyelv* 47–58.
- Kendall, Tyler 2008. Ont he History and Future of Sociolinguistic Data. *Language and Linguistic Compass* 2: 332–51. <https://doi.org/10.1111/j.1749-818X.2008.00051.x>
- Kertész András – Rákosi Csilla 2008. Megjegyzések a nyelvészeti adatok és evidencia problémájáról folyó vita jelenlegi állásához. *Magyar Nyelv* 274–86.
- Kiss Jenő 2001a. A számítógépes dialektológia. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar Dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 142–4.
- Kiss Jenő 2001b. A kvantitatív dialektológia. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar Dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 135–40.
- Kiss Jenő 2002. Dialektológia és nyelvtudomány: hagyomány és korszerűség. *Magyar Nyelvjárások* 40: 3–20.
- Kiss Jenő 2007. Kihívások és lehetőségek előtt a magyar dialektológia. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely, 2007. augusztus 22–24. A Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VIII. Szombathely. 8–16. <https://doi.org/10.1111/j.1749-818X.2008.00051.x>

- Kocsis Zsuzsanna – Vargha Fruzsina Sára 2016. A magyar nyelvjárások atlasza és A romániai magyar nyelvjárások atlasza integrált dialektometriai elemzése. In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely, 2015. szeptember 2–4. NYME Magyar Nyelvtudományi Intézeti Tanszék – UKF Közép-európai Tanulmányok Kara – Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács. Szombathely – Nyitra. 193–207.
- Kocsis Zsuzsanna 2013. Nyelvjárás *ë* hangok vizsgálata, különös tekintettel a labializáció mértékére. In: Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia előadásaiból. Gondolat Kiadó. Budapest. 433–43.
- Kontra Miklós 2013. „A nyelvészet eltűnhet” (Walt Wolfram) – és a nyelvi adatok? In: Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia előadásai-ból. Gondolat Kiadó. Budapest. 253–69.
- Krémer Zsófia 2002. *A Székely Nyelvöldrajzi Szótár informatizálása*. Szakdolgozat. ELTE BTK. Budapest.
- Kretzschmar, William 2001. *Linguistic databases of the American Linguistic Atlas Project (ALAP)*. <http://ldc.upenn.edu/annotation/database/papers/kretzschmar/11.3.kretzschmar.pdf> (Letöltve: 2023. 03. 23.)
- Kretzschmar, William A. Jr. – McDavid, Virginia G. – Lerud, Theodore K. – Johnson, Ellen 1993. *Handbook of the Linguistic Atlas of the Middle and South Atlantic States*. The University of Chicago Press. Chicago.
- Ladefoged, Peter – Maddieson, Ian 1996. *The Sounds of the World's Languages*. Blackwell Publishers. Oxford.
- LAMSAS = *Linguistic Atlas of Middle and South Atlantic States*. <http://www.lap.uga.edu/Site/LAMSAS.html> vagy <http://us.english.uga.edu/lamsas/> Letöltve: 2023.03. 23.
- LANCHART = Lanchart project on language change in 20th century Danish. Hon-lap: <http://lanchart.hum.ku.dk/> (Letöltve: 2023. 03. 23.)
- MCsNyA. = Gálffy Mózes – Márton Gyula – Szabó T. Attila (szerk.): 1991. *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I–II*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. Budapest.
- Menyhárt József – Presinszky Károly 2013. A szórványos *ö*-zés vizsgálata a Csalóközben generációk és iskolázottság szerint. In: Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia előadásaiból. Gondolat Kiadó. Budapest. 444–59.
- Milroy, Lesley – Gordon, Matthew 2003. *Sociolinguistics*. Method and Interpretation. Blackwell Publishing. Oxford. <https://doi.org/10.1002/9780470758359>
- MNyA. = Deme László – Imre Samu (szerk.) 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- MNyHK. = *Magyar nyelvjárás hangoskönyv*. Hajdú Mihály – Kázmér Miklós, Bodó Csanád – Vargha Fruzsina Sára (szerk.) 2005–2009. *Magyar nyelvjárás hangoskönyv I–IX*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. Budapest.

- Nerbonne, John – Heeringa, Wilbert 2001. Computational Comparison and Classification of Dialects. *Dialectologia et Geolinguistica* 9: 69–83.
<https://doi.org/10.1515/dig.2001.2001.9.69>
- Nerbonne, John–Kretzschmar, William 2003. Introducing Computational Techniques in Dialectometry. In: Nerbonne – Kretzschmar eds. *Computational Methods in Dialectometry*. Special issue of Computers and the Humanities. 37/3: 339–57.
<https://doi.org/10.1023/A:1025064105053>
- ŐHA. = Végh József 1959. *Őrségi és hetési nyelvatlasz*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- P. Lakatos Ilona (szerk.) 2012. *Változó nyelvhasználat a hármás határ mentén*. Többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok tanúságai. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Presinszky Károly 2016. A csallóközi határ színei. Az *á* előtti asszociatív illabiális *á* hang akusztikai elemzése a Csallóközben. In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely, 2015. szeptember 2–4. NYME Magyar Nyelvtudományi Intézeti Tanszék – UKF Közép-európai Tanulmányok Kara – Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács. Szombathely – Nyitra. 209–19.
- Presinszky Károly 2017. *Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv I*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra. <http://www.umjl.fss.ukf.sk/szmnyhk/>
- Presinszky Károly 2020. *Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv II*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra. http://www.umjl.fss.ukf.sk/szmnyhk_2/
- Presinszky Károly 2021. *Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv III*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra. http://www.umjl.fss.ukf.sk/szmnyhk_3_HTML/
- RMNyA. = Murádin László gyűjt. – Juhász Dezső (szerk.) 1995–2006. *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–X*. kötet. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- ScanDiaSyn = *ScandianavianDialectSyntax*. <http://www.tekstlab.uio.no/nota/scandiasyn/index.html> (Letöltve: 2023. 03. 23.)
- SweDia = *The phonetics and phonology of the Swedish dialects around the year 2000*. <http://swedia.ling.gu.se/> (Letöltve: 2023. 03. 23.)
- S–ZA. = Király Lajos 2005. *Somogy–zalai nyelvatlasz*. MNyTK. 223. Budapest.
- Szabó Panna 2015. Pillanatkép a nyelvatlaszok egyesítési háttérmunkálatainak állásáról. In: Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói*. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére. ELTE BTK, Budapest. 221–8.
- Szabó Panna 2018. *Nyelvföldrajzi vizsgálatok a magyar nyelvterület nyugati felén a dialektológiai atlaszok alapján*. PhD-értekezés. ELTE BTK, Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- SzNySz. = Gálffy Mózes – Márton Gyula 1987. *Székely nyelvföldrajzi szótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- ÚMNyA. = *Új magyar nyelvjárási atlasz*. <http://www.umnya.hu> (Letöltve: 2023. 03. 23.)

- Vargha Fruzsina – Vékás Domokos 2009. *Magyar nyelvjárási adattárak vizsgálata interaktív dialektometriai térképekkel*. Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasóülésén 2009. március 24-én.
- Vargha Fruzsina – Vékás Domokos 2012. Lokalizálható nyelvtörténeti adatok informatizálása és térképezése. *Erdélyi Múzeum* 74: 160–5.
- Vargha Fruzsina Sára 2007a. A magyar nyelvjárási hangoskönyv és elemzési lehetőségei. In: Zelliger Erzsébet szerk. *Nyelv, területiség, társadalom*. A 14. élőnyelvi konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. MNyTK. 228. Budapest. 429–43.
- Vargha Fruzsina Sára 2007b. Nyelvi változók A magyar nyelvjárások atlasza hangfelvételeiben. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely, 2007. augusztus 22–24. A Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VIII. Szombathely. 279–88.
- Vargha Fruzsina Sára 2010. A dialektometria alkalmazása és történeti helynevek nyelvföldrajzi vizsgálata a Székelyföldön In: Hoffmann István – Tóth Valéria (szerk.): *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen. 223–33.
- Vargha Fruzsina Sára 2013a. A hangzó adat szerepe a magyar dialektológiában. In: Szoták Szilvia – Vargha Fruzsina Sára (szerk.): *Változó nyelv, nyelvváltozatok, területiség*. A VII. Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti tanulmányai. Egyetemi Műhely Kiadó. Kolozsvár. 194–204.
- Vargha Fruzsina Sára 2013b. Nyelvatlaszok a szekrényben. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Kádár Edit (szerk.): „...*hogyan legyen a víznek lefolyása...*” Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár. 523–9. http://frufu.web.elte.hu/publikaciok/VarghaFS_SzilagyNS_kotet.pdf (Letöltve: 2023. 03. 23.)
- Vargha Fruzsina Sára 2013c. Az adatok kor és nem szerinti megoszlása A magyar nyelvjárások atlasza ellenőrző gyűjtésében. In: Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia (Szeged, 2012. augusztus 30. – szeptember 1.) előadásaiból. Gondolat Kiadó. Budapest. 459–74.
- Vargha Fruzsina Sára 2014. *A magyar nyelvjárások távolsága a köznyelvtől*. Elhangzott a 18. Élőnyelvi Konferencián 2014. szeptember 19-én Nyitrán.
- Vargha Fruzsina Sára 2015. Atlaszintegrálás és kvantitatív adatelemzés. In: Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói*. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére. ELTE BTK, Budapest. 242–9.
- Vargha Fruzsina Sára 2016. A romániai magyar nyelvjárások atlasza informatizált térképlapjainak kvantitatív nyelvföldrajzi vizsgálata. *Magyar Nyelv* 152–63. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2016.2.151>
- Vargha Fruzsina Sára 2017. *A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai*. Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- Vargha Fruzsina Sára 2021. Különböző nyelvjárások magánhangzó-rendszereinek találkozása: a meg igekötő esete Moldvában. *Nyelvtudományi Közlemények* 117: 325–50.

- Vékás Domokos 1999. *Informatikai lehetőségek a dialektológiában, különös tekintettel a fonetikai szempontokra*. Budapest. <http://www.btk.elte.hu/fonetika/p/s/fonszem.html> (Letöltve: 2023. 03. 23.)
- Vékás Domokos 2000. Magánhangzó-rendszerek elemzése informatizált nyelvjárási korpuszon. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 2000. Beszéd és társadalom*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 75–86.
- Vékás Domokos 2007. Számítógépes dialektológia. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely, 2007. augusztus 22–24. A Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VIII. Szombathely. 289–93.
- Viereck, Wolfgang 1997. The Computer Developed Linguistic Atlas of England, Volumes 1 (1991) and 2 (1997): Dialectological, computational and interpretative aspects. *ICAME Journal* 21: 79–90.

Ferenczi Gábor

PhD-hallgató

Eötvös Loránd Tudományegyetem

E-mail: g.ferenczi88@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2522-9210>

Abstract

FERENCZI, GÁBOR

LINGUISTIC DATA AND DATA INFORMATISATION: CONTRIBUTIONS TO THE THEORETICAL FRAMEWORK OF A LINGUISTIC GEOGRAPHY RESEARCH PROJECT

Followed by an outline of the modern interpretation of linguistic data, data informatisation and the types of quantitative linguistic-geographical studies, the paper describes the place and role of Kemenesalja and the surrounding region's linguistic-geographical research (Project KNyK) in the series of quantitative linguistic-geographical studies. The focus of the KNyK project is on the socio-dialectological analysis of living linguistic data showing spatial boundaries and their mapping using modern computer methods.

Keywords: language/linguistic data, data informatisation, quantitative linguistic geography, dialectometry, Project KNyK

ILLETLEN NYELVHASZNÁLAT A ROZSÁLYI NÉPMESÉKBEN

Kivonat

A hármassal rendelkező Szabolcs-Szatmár-Bereg különösen gazdag mesei hagyományokban, amit tudományos művek, valamint irodalmi és ismeretterjesztő célú közlések egyaránt bizonyítanak. A területhez kötődő gyűjtésekből több kötet jelent meg a közelmúltban (Rozsályi népmesék 2015, Csengeri népmesék 2019, Tyukodi népmesék I–II. 2023). Dolgozatom fókuszában a Béres András által gyűjtött rozsályi mesék állnak, melyeknek nyelvi szempontú elemzésében az illetlen nyelvhasználat sajátosságait vizsgálom. Töreksem választ adni arra, hogy az elítélt nyelvi formák milyen szerepet töltenek be az egyes meseszövegekben, hogyan függenek össze a mese fajtájával, valamint a mesemondó személyével. Gazdag példaanyagon keresztül szemléltetem az említett közlésformák változatosságát, kitérve írásmódjuk, funkcióik jellegzetességeire.

Kulcsszavak: népmese, illetlen nyelvhasználat, verbális agresszió, vulgáris, pajzán, trágár

Bevezetés

Akár a néprajz, az irodalomtudomány, a nyelvészet, a pszichológia vagy a mesét alkalmazott műfajként tekintő tantárgy-pedagógia körében folyó kutatásokat tekintjük, abban egységes álláspontot képviselnek, hogy a népmese egyetemes és örök értékek közvetítője, korosztálytól függetlenül igazodási pontot kínál, normát ad a befogadó számára. Bár mind formailag, mind tartalmilag nagy változatosságot mutató műfajról van szó, s igaz ez a heterogenitás a nyelvhasználatára is, felvetődik a kérdés, hogyan fér meg a normaadás az elítélt nyelvi formákkal. Tanulmányomban Béres András rozsályi népmesegyűjtésén keresztül szeretném megvizsgálni, hogy milyen célja lehet a folklórszövegekben az illetlen kifejezések használatának, s hogyan függ össze mindez a mesetípusokkal, az adatközlő nemével és személyével, valamint a szövegek közölhetőségével. Kutatásom tehát részben folklórlingvisztikai, de érint szociolingvisztikai szempontokat is. Példáimat a rozsályi népmesék legteljesebb publikált kiadásából vettem (Ortutay 1967), ezenkívül vizsgálatomat kiterjesztettem néhány, a nyíregyházi Jósza András Múzeum adattárában talált kéziratra Béres András gyűjtéséből. Részben a téma feldolgozottsága, rész-

ben terjedelmi korlátok miatt sem bocsátkozom a káromkodás, a trágárság, a vulgaritás, az obszcenitás terminusainak a definiálásába és elhatárolásába (erről lásd pl. Balázs–Dede 2008 és 2021), hanem maradok az átfogóbb tartalmú illetlen kifejezések fogalmánál. Ezek alkalmazása a meseszövegekben helyenként verbális agressziót eredményez – ennek a jelenlétére több esetben kitérek –, de az alább vázolt jelenségek globális megnevezésére ez a terminus nem minden esetben alkalmas. Egyrészt már a pontos körülhatárolása is problematikus (Domonkosi 2008), másrészt a legújabb kutatások szerint a nyelvi bántalmazás szándékosságot is feltételez (Borbás 2020), holott a vizsgált szöveghelyek nagy részénél erről nem beszélhetünk.

A rozsályi népmesék

A magyar nyelvterület talán abból a szempontból is kivételes helyzetben van a nyelvészeti vizsgálatok szempontjából, hogy az ismert mesék, az azokat mondó mesélők és a szövegeket összegyűjtők száma nagynak mondható a népességhez viszonyítva. Egyes régióink pedig – mind a jelenlegi határokon belül, mind azokon kívül – kitüntetett szerepet játszanak, és a magyar folklórkutatásnak és a nyelvi vizsgálatoknak rendkívül értékes és bőséges anyagot szolgáltatnak. A tízkötetes *Magyar népmesekatalógus (MNK)* szerkesztőjeként s ennek tipológiáját elkészítő néprajzkutatóként ismertté vált Kovács Ágnes már az 1960-as években úgy fogalmazott, hogy a szabolcszatmári mesekincs kimagaslóan gazdag (Kovács 1967: 438). Azóta mind tudományos művek, mind irodalmi és ismeretterjesztő célú közlések sokasága bizonyítja, hogy Szatmár, a Nyírség, a Rétköz s helyenként a Bereg valóságos tárháza a folklórszövegeknek. A fentiek közül is talán a szatmári tájegység emelhető ki. Gondolhatunk itt Erdész Sándornak a Szamoszeg környéki gyűjtésére vagy a Tyukodról, Mátészalkáról, Kispaládról, Szamosbecsről, Csengerből, Nagybányáról gyűjtött mesékre. Nem véletlen, hogy a köztudatban kevésbé jelen lévő néprajzkutatók és mesegyűjtők mellett a 20. századi realista próza legismertebb alakja, Móricz 1903 és 1907 között öt alkalommal járt több hónapos gyűjtőúton Szatmár vármegyében, s az öt esztendő termése mintegy 2500 oldalnyi lejegyzett népdal és népmese.

Szándékosan hagytam a települések felsorolásának a végére Rozsályt, ezt a román határ közelében fekvő kis községet, mely méltán került fel Magyarország „mesetérképére”. Amellett, hogy a népmese szinte összes műfajára találhatunk példát az itt lejegyzettek között, Kovács Ágnes szavaival élve „[a] rozsályi mesék szépek, kerekék, jól elmondottak” (Kovács: 1967: 438). Mindez, a jó mesemondók nagy száma és az eleven meseélet is hozzájárul-

hatott, hogy a magyar vagy budapesti iskolaként emlegetett egyéniségkutató módszer mintaadó sorozataként 1940-ben induló *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* XII. kötete a *Rozsályi népmesék* címet viseli (Ortutay 1967). Az 1967-ben megjelent kiadvány bevezetőjében Béres András, a gyűjtő bemutatja a falut, a kutatástörténeti előzményeket, a mesemondás színhelyeit, majd magukat a mesemondókat nemek szerinti bontásban, ezt követik a meseszövegek, végül a kötetet egy minden mesére kitérő, bőséges jegyzetapparátus zárja, ami Kovács Ágnes munkája.

Béres András 1948-ban kezdte el a több éven át folytatott gyűjtőmunkát. Néprajzkutatóként érdeklődése a népmese mellett a néptáncra, a népművészetre, a pásztoréletre is kiterjedt, s a szövegeken kívül tárgygyűjtést is végzett, mellyel annak a debreceni Déri Múzeumnak a gyűjteményét gyarapította, melynek előbb muzeológusa, később igazgatója lett. Folk-lórszövegek után a Szamos-háttól a Hortobágyig számos helyen kutatott, a nyíregyházi Jósa András Múzeum Adattárában találunk egy olyan dossziét, amely a nyírbátori néprajzi gyűjtését tartalmazza. Rozsályhoz való kapcsolata azért különleges, mert ez a hármashatárhoz közel lévő község egyben szülőfaluja, hagyományait, mesélőit nemcsak hogy személyesen ismerte, de adatközlői némelyikével rokon kapcsolat kötötte össze. A rozsályi népmeséket tartalmazó kötetben szám szerint 36 mesélőről szól, közülük a legnagyobb repertoárral rendelkezőnek 60–70 mesére teszik a tudását (Petruska Pál), a másik végletet pedig a csupán néhány történetet jegyző mesélők jelentik. Béres a bemutatásukkor kitér a származásukra, a foglalkozásukra, arra, honnan tanulták és hogyan tolmácsolták a meséiket, s mely történeteket mondták a legszívesebben. Az azonos formai és tartalmi jegyek minél jobb megvilágítása érdekében viszont a szövegeket nem mesemondók, hanem műfajok szerinti csoportosításban közli. A rozsályi népmeséket tíz éven át gyűjtötte, s a nagyobb részben kézírással, kisebb részben magnetofonnal rögzített szövegek 141 számozott tételt tesznek ki.

Több mint 20 év után a műfaji változatosságot megtartva, de az eredeti szövegkorpuszt erősen szelektálva adta ki az Akadémiai Kiadó a *Hajnalpelika* című kötetet, mely 46 rozsályi népmesét tartalmazott az említett gyűjtésből (Kovács 1971). S ismét el kellett telnie több mint két évtizednek, mire 2015-ben egy még szűkebb, s a tudományos életnek már egyáltalán nem szóló rozsályi mesekötet napvilágot látott (Béres 2015). A megjegyzéseket, illetve a nemzetközi mesekatalógusnak megfelelő típusszámokat és a tájnyelvi kifejezések magyarázatait nélkülöző kiadvány megjelenésében is érzékelteti, hogy az átlagolvasónak s főként a gyermekbefogadónak szól. A gazdagon illusztrált könyvet (*Rozsályi népmesék és hangos könyv*) egy CD-melléklet

egészíti ki. A kötet 12 meséje a most már több mint félszáz éves szövegkiadáshoz képest semmilyen változtatáson nem esett át, sem átdolgozás, sem a szövegek közlését érintő helyesírásbeli változtatás nem történt.

Elítélt nyelvi formák a meseszövegekben

A legutóbb megjelent, 2015-ös válogatáskötetet átlapozva az a benyomásunk támad, hogy a könyvet elsősorban gyermekeknek szánták. Azt gondolhatjuk, hogy a kemény kötésű, vékony könyv Nagy Krisztián képeivel és viszonylag rövid szövegeivel (a Király Kis Miklós kivételével) ideális olvasmánya lehet a népmesék világával ismerkedő fiatal korosztálynak. Ha azonban a szövegek nyelvezetét is vizsgálat alá vesszük, az első benyomásaink árnyaltabbá válnak. A mesék sorát nyitó novellamese, *A királykisasszony meg a katona* pontosan követi az Aarne-Thompson-féle katalógusban szereplő „Az már nem igaz!” típus (AaTh 852) formáját, melynek szűzsége szerint a királykisasszony vagy az apja a kérőknek mindent elhisz, azok történeteire rendre azt válaszolja, hogy „Hát, az lehet.”, s csak akkor feledkezik meg magáról, mikor a hős súlyosan becsmérlőt mond róla (Kovács 1967: 462). Jelen mesében is így történik ez:

„A legény folytatta: – Mikor mentünk, a pap a templomban vót, éppen a legjavában prédikált. Oly hathatósan prédikált, a cserépszindely hullott lefele a fedélről. – Nagy a világ, sok minden megtörténhet benne. Azt kérdi a királykisasszony: – Mondja meg hát, vitéz úr, mit prédikált a pap? – Azt prédikálta, hogy te a világon a legeslegnagyobb ringyó vagy. Mérgibe felugrott a királykisasszony, úgy kiabálta: – Ez mán csakugyan nem igaz.”

Az idézetben a legény által mondott illetlen kifejezés az értelmező szótár szerint durva stílusminősítésű, s használatán azért is megütközhetünk, mivel annak forrása a mesében egy egyházi személy, az általa éppen alkalmazott műfaj, a prédikáció vagy szentbeszéd pedig tágabb értelemben a hit és az erkölcs igazságait hivatott tárgyalni, s akkor még a kontextus helyszínéről, a templomról nem is szóltunk. A stílushatást tovább erősíti a mesezáró formula: „Ez a mese eddig vót, a nadrágom tele vót, edd meg, ami benne vót!”, amely ugyan explicit módon nem tartalmaz trágár kifejezést, ám benne a befogadó irányába ható verbális agresszió fejeződik ki, amihez nyilvánvalóan humor is társul. A kötetet továbblapozva több példát találunk hasonló jelenségekre, az 1967-es teljes kiadás pedig számtalan előfordulást kínál a nyelvi tabuk vizsgálatára. Mindez csak megerősíti a ma már evidenciának tartott megállapítást, miszerint a népmese eredendően egyáltalán nem gyer-

mekirodalom, hanem felnőtteknek szánt műfaj, s azok a mesék és alkalmak, amelyek mégis a gyermekeket célozták, már idejekorán elkülönültek a felnőtteknek szóló megnyilvánulásoktól.

A novellamesék egyes típusaiban, a tréfás mesékben, köztük az erotikus témájú mesékben, a rászédettördög-mesékben, a falucsúfolókban kezdetektől fogva jelen voltak trágár, obszcén, vulgáris kifejezések, diszciplináris keretben történő vizsgálatukat viszont nehezítette, hogy „[n]yomdafestéket nem tűró jellege következtében számos típusuk még feljegyzésre sem került, az olvasók jó része soha nem találkozott velük, a kutatók előtt is csak saját gyűjtői tapasztalatukból ismerős” (Kovács 1967: 461). Domokos Mariann a 2021-ben megjelent tanulmányában részletes áttekintést nyújt a folklórszövegközlések rejtett korlátairól, a szeméremértés és a folklorisztika összefüggéseiről. Megfogalmazása szerint:

„[a] szövegfolklorisztika a 20. század utolsó harmadáig ugyancsak mérsékelt érdeklődést mutatott a kérdéskör iránt. A nyelvi tabukat sértő, a testi működést megjelenítő obszcén és trágár folklórszövegek többnyire a folklorisztika látómezején kívül estek, nem csupán néhány variáns, de teljes szövegtípusok és műfajok is hosszú időre kívül rekedtek a tudomány érdeklődési köréből” (Domokos 2021: 109).

Az elmúlt években azonban több tudományterület bevonta vizsgálati körébe az „elítelt nyelvi formákat”, és számtalan publikáció (Balázs–Dede 2008, 2021), valamint primer szöveg jelent meg a témában. Az egyiknek az előszavában Burány Béla, a főképp vajdasági erotikus meséket gyűjtő kutató a trufának a jellegzetességeit számba véve emeli ki azt a hangvételt, „mely elsősorban a hivatalos társadalmak tiltásokkal teli szófetiszizmusán lép át természetes életörömmel, s olyan anyagmegformálásban, hogy ne legyen vitás: alapcélja mégiscsak a nevetetés” (Burány 1988: 12).

Az illetlen nyelvi formák típusai Béres András gyűjtésében

Illetlen nyelvhasználat a mesekezdő és mesezáró formulákban

Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy Béres András rozsályi gyűjtésében milyen példákat találunk az illetlen nyelvhasználatra, s milyen összefüggés mutatható ki az említett kifejezések és a műfaji sajátosságok, illetve az adatközlők között. Előrehaladásom és a példák felsorolása igazodik Béres András tipológiájához, tehát az 1967-es kötetben közölt mesék típusainak sorrendjében haladva törekszem következtetéseket levonni. Bár a teljes meseanyagot

megvizsgáltam, nem volt céлом minden egyes illetlen kifejezés kigyűjtése, főképp tendenciákat szeretnék érzékeltetni, ezért ugyanannak a nyelvi jelenségnek az egy meseszövegen belüli többszöri előfordulásakor általában csak az egyik esetet említem. Ahol az érthetőség megkívánja, nemcsak az adott szót vagy frazeológiai egységet idézem, hanem annak tágabb szöveggörnyezetét is, hiszen erősen kontextusfüggő, hogy mit tartunk illetlennek (vö. Fus 2018). A példák után zárójelben az adott mese címét, a gyűjtő által megadott műfaji besorolást és a mesemondó nevét szerepeltetem.

Mielőtt a különböző műfajtipusokba tartozó meseszövegek vizsgálatára rátérnék, szeretném vizsgálati szempontomból a mesei sztereotípiák két legfontosabbikára ráirányítani a figyelmet. Bár a mesemondás szempontjából kiemelt jelentőséggel bírnak a mese keretét adó mesekezdő és mesezáró formulák, a szövegektől elkülönült tárgyalásukat az indokolhatja, hogy általában nem tartoznak szorosan egy bizonyos meséhez, s nem is minden műfajnál alkalmaztak mesekeretet. „A mesemondók a közönségtől, a saját hangulatuktól függően választják ki, hogy mikor milyen mesét melyik formulával kezdik, és melyikkel fejezik be” (Raffai 2017: 21). A rozsályi népmesék esetében főként az egyszerűbb, néhány szavas mesekezdő formulákkal találkozhatunk, gyakran ismétlődnek a „Vót egy...”, „Vót eccer egy...” frazémák, vagy talán a leggyakoribb mesekezdő formula, az „Eccer vót, hun nem vót...” és ennek a szokatlanabb szórendű, igével kezdődő változata, a „Vót eccer, hun nem vót...” Béres András gyűjtésének mesekezdéseire egyáltalán nem jellemző az illetlen kifejezések használata, egyetlen esetben, egy rászédettördög-mesében találkozunk olyan mesekezdettel, melyben valójában nem is nyelvi tabut, hanem a verbális agresszió megjelenését figyelhetjük meg:

„Eccer vót, hun nem vót, az Óperenciás-tengeren is túl vót egy nagy jegenyenyár, azon a jegenyenyárfán vót kilencvenkilenc varjűfészek, abba vót kilencvenkilenc kis varjű, de aki az én mesémet meg nem hallgatja, az Isten szorítsa két hónaljmanókora, aki pedig meghallgatja, annak kilencvenkilenc varjű vájja ki a szemét, hogy mennyeknek országát soha meg ne lássa” (*A szegény ember erősebbé teszi az ördögöt*, rászédettördög-mese, Tarczsa Antal).

A sokszorosan összetett formulában jelenlévő átok pont azáltal üresedik ki, hogy mindenki a célpontja, s mivel hatását senki nem kerülheti el, mind az isteni csapással való fenyegetés, mind a túlvilági élet lehetőségét elvető, álatokkal való átkozódás tartalmatlanná válik. Funkciója itt inkább az, hogy megteremtse a hangulatot az erotikus tartalmat is hordozó, komikus mesével való találkozáshoz, felkészítse a hallgatót annak a pajzán humorú történetnek a befogadására, melynek a szövegében később már tényleg előfordul

szeméremsértő téma és szóhasználat (lásd alább). Vekerdi szerint a cigány és paraszti történetekben fontos szerephez jutnak az erotikus és sikamlós elemek, de a pajzán, sőt vaskos humorú epizódokban sem öncél az obszcenitás, sokkal inkább a humoros csattanó előkészítője (Vekerdi 1985: 7).

A meséből a közönséget kivezető mesezáró formulák tekintetében a rozsályi népmesék sokkal nagyobb változatosságot mutatnak. Egyes esetekben a hiányukkal szembesülünk, néhány, máshol is használt fajtájuk gyakran ismétlődik („Még ma is élnek, ha meg nem hóttak.”), s több példát találunk az illetlen kifejezések használatára is:

„Hét évig tartott a lakodalom. Vót ott csicsinke, csunka palacsinta, tiszta víz hét tállal, ettek-ittak, faggyút sz..tak, avval világítottak, még most is élnek, ha meg nem haltak” (*Hajnalpelika*, tündérmese, ifj. Szilágyi Ferenc).

„Három évig tartott a lakodalom. Vót ott tiszta víz hét tállal, hát még az a sok hús nélkül való lé. Táncoztak ott hercegek, grófok, bárók, nagykalapú tótok, válogatott cigánylegények, az ű két bátyja, az apja mint főispány az anyjával, Ettek-ittak, faggyut sz..tak, avval világítottak, még máig is élnek, ha meg nem hóttak” (*A szegény ember három fia*, tündérmese, ifj. Szilágyi Ferenc).

„Ez a mese eddig vót, / A nadrágom tele vót, / Edd meg, ami benne vót” (*A királykisasszony meg a katona*, novellamese, Nagy Sándor); (*János szóga*, tréfás mese, Nagy Sándorné).

„Akkor átölelkeznek, összecsókolóznak, és még mos csaptak csak egy nagy lagzit. Folyt a bor, a sárga lé. Én is ott vótam, egy jót táncoztam. Tisza, Duna, Dráva, Száva, mind egy zsákba vót bezárva, az ajtósarkára, a szegre vót akasztva. Ahogy táncoztam, sarkantyús csizmámmal a zsákot kirúgtam. Az a sok víz mind a szobába zúdult. A kemence tetején megláttam egy dióhaját. Csónak helyett belekuporodtam. Láttam, hogy ott a vízen csónakáztam, hogy Béres úr (a gyűjtő, akinek a mesemondó mesélt – a szerző megjegyzése) a vízbe fuldoklik. Hát jaj istenem, mi lesz? Ejnye, hát mindján belefűl. Egy kismacska van a kemence tetején, mondom neki: – Te kis macska, sz..jál irgest-horgost. Az hamar meg is tette. Fogom a kezembe, beleütöm a Béres úr orrát. Szépen magam mellé húztam a csónakba, ott is maradt az orrán két lyuk. Na látják? Eddig tartott az én mesém. Aki ett ma kását, mondja el a mását” (*Az okos királyjány*, novellamese, Simon Sándorné).

„Én oszt hazamentem, bandát fogadtam, ettem-ittam, faggyút sz..tam. Igyál a s...emből” (*Anyám lakodalma*, tréfás mese – hazugságmese, Tarcza Ödön).

A fenti mesezáró formulák illetlen kifejezéseinek nagy része (hat esetben) a biológiai szervezet kiválasztásához kapcsolódik. Ezek közül is azokat

érezzük durvábbnak, melyeknek éle az E/2. személyű igealak miatt a mese befogadója felé fordul. A verbális agresszióknak ezek a ritualizált formái egyértelmű dominanciát fejeznek ki (Balázs–Dede 2008: 130). Csupán a mesezárlatokat vizsgálva nem tapasztalhatunk összefüggést a mesei műfaj és az illetlen szavakat tartalmazó formulák között, azok ugyanúgy előfordulnak tündérmesékben, mint novellamesékben vagy tréfás mesékben. A viszonylag kisszámú példa miatt azt sem lehet kijelenteni, hogy egyes mesélők szívesebben alkalmaznának vulgárisabb megnyilvánulásokat tartalmazó mesezáró formulákat, mint mások. Viszont ebben a tekintetben megfigyelhető néhány jellegzetesség. Az ifj. Szilágyi Ferenc által mesélt két tündérmese (*Hajnalpelika*, *A szegény ember három fia*) záróformulája a benne lévő durva szót is tekintve több azonosságot mutat. S ha a zárlatokon túl alaposabb vizsgálat alá vesszük az ifj. Szilágyi Ferenc által mondott többi mesét, akkor levonhatjuk azt a következtetést, hogy Béres András egyik fő adatközlője vonzalmat mutatott a vaskos humor és a sokszor ezzel együtt járó szabadszájúság iránt. A gyűjtő által írt bemutatásból vett részlet szintén igazolni látszik ezt a feltételezést: „Ifj. Szilágyi Ferenc a mintegy hatvan lejegyzett mese mellett számos tréfát, trufát ún. viccet tud, nála, ahogyan mondják, mindenre kész a könnyű felelet” (Béres 1967: 19). Érdekes lehet még annak a két mesezárlatnak az azonossága (*A királykisasszony meg a katona*, *János szóga*), melyeket egy házaspártól jegyzett le a gyűjtő. Mivel ez a két záróformula egyáltalán nem képezi szerves részét sem a novellamesének, sem a tréfás mesének, valószínűsíthető, hogy a mesélők közötti rokoni kapcsolat, egymás szövegeinek a többszöri meghallgatása hatással lehetett nyelvhasználatukra, így a beszédprodukciójukban megjelenő durvaságokra is. Béres András szintén megállapítja, hogy „a rokonok vagy némi rokoni kapcsolatban állók meséi között, vagy éppen a mesélési alkalmak között nagyobb az összefüggés” (Béres 1967: 23), s ezért – bár külön veszi számba a férfi, majd ezután a női mesemondóit – Nagy Sándort és Nagy Sándornét közvetlenül egymás után szerepelteti a bemutatáskor. Nagy Sándorról feljegyzi, hogy „[a] mesélést mindig tréfálással kezdte”, feleségével kapcsolatban pedig szintén beszédes, hogy „[r]á is vonatkozik, ami általában a női mesélőkre jellemző Rozsályban, hogy sokkal szabadabbak az ún. borsos, pikáns mesék előadásában, mint a férfiak”.

Az említett példák írásmódja jól érzékelteti, hogy az illetlen szövegrészek közreadásának már akkor is megvoltak a korlátai. A szövegkiadások textológiaiáját a mai napig együttesen határozzák meg többek között tudományos és erkölcsi-etikai szempontok. Több folklórgyűjteményt átnézve ennek megfelelően találkozhatunk az elítélt nyelvi formák kihagyásával, csonkításával

vagy átírásával (Domokos 2021: 113). Az 1967-es *Rozsályi népmesék*ben az illetlennek ítélt szavakat Béres a gyűjteményében kipontozta, s rendszerint annyi pontot találunk, ahány betű hiányzik az adott szóból (Béres 1967). Néhány esetben viszont észrevehetünk következetlenséget, amikor ugyanaz a szó – „seggbe verték”, „s...be rugta” – az egyik szöveghelyen csonkítatlan, a másikon hiányos marad, illetve arra is találhatunk példát, hogy az adott szót már trágárnak ítélnék – kurva –, a stílusminősítése az értelmező szótárak szerint is durva, ennek ellenére kipontozás nélkül szerepel. Érdekes viszont, hogy a kötetben már kipontozással közölhetővé tett illetlen szavak a múzeumi adattár kéziratban maradt gépelt lapjain még szelektálatlanul, mindenféle eufemizálást nélkülözve, teljességükben szerepelnek (Béres 1952).

Illetlen nyelvhasználat a mesék szövegében

A következőkben a mesék főszövegét vizsgálom a kötetben szereplő műfaji csoportonként haladva. Az illetlen nyelvhasználatra vonatkozó példák számba vételénél Balázs Géza és Dede Éva csoportosítására támaszkodom, akik tanulmányukban hét típusról tesznek említést az agresszió (trágárság) témaköreit áttekintve (Balázs–Dede 2008: 131). Elsőként a kötetbeli tündérmesékből vett példák következnek:

„– Gyere le, te vén kutya, melegedj meg.”

„Veresálnok Vitézt megcsípték, egy lúnak a farkához kötötték, seggbe vágták a lovat.”

„Itt pediglen Lajos annak rendje, módja szerint megesküdünt (Na, b...a meg!) Sándor feleségivel.”

(*Az aranyhajú fiúk*, tündérmese, Lupuj István)

„Mebontakozott az oláh, kapta magát, felcsinálta a kecskét.”

(*Kecskehirvalica*, tündérmese, Lupuj István)

„–Kutyák, ebek igyák meg a vérit, milyen vitéz lehet az, aki az én malmost meg merte állítani?”

(*Huszonöt*, tündérmese, Lakatos Péter)

„– Mit keresel te itt, földi féreg? A percen megeszlek!”

„Megállj, vén piszkos, most itt merecc ki a kezem közt!”

„Mit kérsz? – kérdi az öreg. – Hát csak azt a rossz tyúkszaros ujjast kéred, amék az ólhásziján van.”

„Erre Jánost a lú farkáho kötötték, a lovat seggbe verték, ahogy bírt, úgy szaladt.”

(*Péter és János*, tündérmese, ifj. Szilágyi Ferenc)

„– Tépjén téged a kutya széjjel, nem te fáradtál azért, hanem én.”

(*Ludorf*, tündérmese, Lakatos Péter)

„– Na, te kutya, megmondtam! Hogy mertél az országomba bejönni? Vége az életednek.”

„– Bűdös kurvák! Tán latrotok? Nem tudtok tülle elszökni?”

„– Viszik a szép asszonyt. – Ehetek-ihatok? – Ehetsz-ihatsz az anyád p...ját, mán most se érzük utól.”

(*A hálás állatok*, tündérmese, Páskuly Lászlóné)

„– Te bandzsi, hát még köszönni se tucc?”

(*A szegény ember három fia 'a-változat'*, tündérmese, ifj. Szilágyi Ferenc)

„A vénasszony felvett egy vasrudat, ütötte-verte a lovakat. – Ringyók, kurvák, szeretitek a kocsist!”

„Megöltél, te kutya, elloptad a jányomat, elvitted a legeslegszebb lovat, arany karajamadaramat viszed, de adok én neked.”

(*Világhírű János*, tündérmese, Lupuj István)

„A csacsikat Pista seggbe csapdosta, szélnek eresztette.”

(*Pista meg a nagygazda jány*, tündérmese, id. Szilágyi Ferenc)

A tündérmeséknek némileg több mint 30%-ában találunk valamilyen illetlen kifejezést, a meséknek pedig körülbelül a felében több szöveghelyen is előfordulnak durva szavak. Egy esetben a mesemondó kiszólása, ill. közbevetése tartalmaz ilyen, a többi esetben pedig a mese szövegének az elbeszélő vagy a párbeszédes része. Jellemző az állatnévvel való megbélyegzés (kutya, féreg) vagy az ezzel való átkozódás, de találhatunk a nemiség témakörébe sorolható formát (felcsinálta, p...ját), valamint szexuális (ringyók, kurvák) vagy hátrányos okból való kirekesztésre utaló szavakat (piszkos, bandzsi). A verbális agresszió az előfordulások jó részében dominanciát fejez ki, a hős és az ellenfél közötti szópárbaj megszokott velejárója. Az átokmondás mint kommunikációs aktus legtöbbször egy múltban történő konfliktushelyzetet rejt magában (Bálint 2013: 74). Az említett szavak nyilván nem azonos fokon helyezkednek el egy stilisztikai-indulati skálán, másrészt egy részüket a nyelvhasználat profanizálódása miatt sem érezzük ma már durvának, a pejoratív szavak deszemantizálódásával járó folyamat jelenleg is tart (Balázs–Dede 2008: 130–3). Dede Éva Lakatos Menyhért regényének cigány szereplőit jellemezve szintén megállapítja, hogy az átkok a gyakori ismétlés által is veszíthetnek erejükből, egy idő után kevésbé leszünk érzékenyek irántuk, habituálódunk velük kapcsolatban (Dede 2006).

A rozsályi gyűjtés legendameséire nem jellemző az illetlen kifejezések használata, ami részben az ebbe a típusba tartozó mesék kötetbeli kis számával (6 mese), részben a típus sajátosságaival függ össze. Az átmeneti műfaj-

nak tartott legendamese vallásos jellege, szereplőinek (Jézus, Szent Péter) nyelvhasználata kevésbé valószínűsíti az elítélt nyelvi formák jelenlétét.

A novellamesék kb. harmadában előforduló vulgáris elemek jelentős részéről ugyanaz mondható el, mint a tündérmesék esetében. Előfordul nemiséggel összefüggésbe hozható trágárság (megdógozott vóna), hátrányos okból való kirekesztés (bolond), pejoratív jelentésű állatnévvel való megbélyegzés (kutya), betegségnévből átokformulává váló szó (nyavalya), de a legérdekesebb eset *A lusta királykisasszony* című mesében tapasztalható, ami a verbális agresszióknak a passzív formájára ad példát. A csönd, a válaszra nem méltatás ugyanúgy okozhatja az egyén kirekesztését, mint a nyelvi formában testet öltött agresszió (Balázs–Dede 2008: 124). A novellamesékből vett példákat lásd alább.

„Így szabadult meg a királyi család a muroktól. Ha a murok téged is megdógozott vóna, az én mesém is tovább tartott vóna.”

(*Lyukra, murok!*, novellamese, Molnár László)

„– Hát te bolond, mán itt vagyok a kezedbe, mutasd meg te nekem, hogy kell ebbe a nyakamat beletenni, én akkor szívesen beleteszem.”

„Megállj, kutya, addig fogol élni, míg én a mezőn hazakerülök.”

(*Az okos királykisasszony*, novellamese, Tóth Bálintné)

„A halálos nyavalya akkor vert vóna ki, mikor tehozzád mentem.”

(*Nyalka, büszke király fia*, novellamese, Tóth Bálintné)

„Ahogy hazavitték a királykisasszonyt, lefektették az ágyba, és az ott fekdült mindég, nem szólt hozzá senki. Másnap reggel a szegény legény elment napszámra, majd este hazament, a királykisasszony feküdt, de nem szólt hozzá megént senki.”

(*A lusta királykisasszony*, novellamese, Béres Jánosné)

„Na, te kutya, bort is hozzál.”

(*Bátor Borca*, novellamese, ifj, Szilágyi Ferenc)

Béres gyűjtésének a IV. fejezetében kaptak helyet a tréfás mesék, melyek szám szerint is a legnagyobb csoportot alkotják (51 mese), és az illetlen szóhasználatra is a legtöbb előfordulást mutatják, ami magától értetődhet, hiszen a humornak gyakori velejárói a tabutörés, a csúfolódás, a felszabadító jelleg. Béres a tréfás meséken belül két egységre bontja a gyűjtött anyagot, az elsőbe kerülnek az ostobaördög-mesék, a cigányanekdoták és a rátótiádák. Ez a fajta kategorizálás némileg eltér a *Magyar népmesekatalógus* tipológiájától, hiszen az külön veszi a tréfás meséket, a rászédettördög-meséket, a falucsúfolókat, és önálló kategóriát képeznek a trufák és anekdoták. Az említett műfajok gyakran rokonságban állnak egymással, egyes változa-

taik több kategóriába besorolhatók, nem képeznek tiszta típusokat, elhatárolásuk problematikus. Közös jellemzőjük a humoros jelleg, a hallgatóság megnevetetését célzó funkció. A rászédettördög-mesében az ostoba ördög/halál/óriás eszén túljár a leleményesebb egyszerű ember, a falucsúfolók vagy rátótiadák egy-egy falu lakóinak ostobaságát állítják pellengérré (Raffai 2004: 27). A cigányanekdoták jó része pedig már nem is igazán mese, inkább átvezet a valós történet műfajához, melyben szintén nagy szerephez jutnak a szabados jelenetek, a sikamlós elemek (vö. Vekardi 1985: 7). A rozsályi mesékből vett példákat áttekintve megállapíthatjuk, hogy az említett műfajokban nagyobb az obszcén tartalmú szövegek aránya, ezekben több helyen fordulnak elő olyan trágár megnyilatkozások, amelyek a többi mesetípusra egyáltalán nem jellemzőek.

(„Még a b...ott ki a fronttal!) – a mese cselekményéhez nem tartozó mesélői közbevetés

(*János szóga*, tréfás mese, Nagy Sándorné)

„Megölted te a két testvéremet, b..d meg az anyád!”

„Hát amikor hazavezette, kúkerítés közt vót a száz darab juha. Avval beküdte a fiút, hogy egyenkint adja kifele, hogy átolvassa a juhokat. Ahogy adja kifele a fiú, az óriás a száján bekapta, a s...in kieresztette. Kiolvasott kilencvenkilencet, de a fiúnak persze esze vót. A juhbürt elvitte magával. A századik juhót nem adta ki, ű vót a századik. Magára vette a juhbürt, ütet is bekapta az óriás, a s...in meg kiengedte. Akkor oszt, mikor kiugrott a s...in, mondja: – Hajthatom mosmán a juhokat?”

(*A juhász*, tréfás mese, Gyulai Miklósné)

„Az óriás négykézláb állt, oszt a s...in mentek befelé, oszt a száján meg jöttek kifele.”

(*A juhász*, tréfás mese, id. Szilágyi Ferenc)

„Mikor összébb tette az asszony a lábát, akkor kisebb bürt vágott rá, beleesett. Mikor varrni akarta, szíjjelébb tette a lábát, akkor beleesett a bür. Hát vágott egy nagyobbat. Mikor újra varrni akarja, megint összébb szoritotta, akkor már nagy vót rá. Vágta a kisebbet. Eccer addig vágja, addig vágja, hogy már majdnem elfogyott. Eccer egy nagyot f...ott az asszony.”

(*A szegény ember erősebbé teszi az ördögöt*, ostoba ördög-mese, Tarcza Antal)

„Na megállj, te büdös cigány, nem megyek többet lopni veled, mert éngem is becsaptál.”

(*A cigány meg az ördög*, cigányanekdota, Kicska András)

„Mire a cigány ezt kimondta, eridj a hátuljára, a nyúl csak felugrott, oszt a cigány azt mondta: – Na, b...a meg az ánti, elvitték a szerencsémét.”

(*A pap meg a cigány*, cigányanekdota, Sztojka Miklós)

„Na, osztán eccer nekihajtja magát az egyik cigány, a tiszteletes úr előtt, azt mondja, hogy: – B...om a papot! Löki a másikat. – Mondjad mán tésis, a brand egyen meg. – Na, jól van! Hát én meg b...om a papnét! A harmadik azt mondja: – Na, ha ti mindet, én meg azs egis házsi családot!”

(*Három cigány kántálni megy*, cigányanekdota, ifj. Szilágyi Ferenc)

„– Dik te, more, hát neked kacsagás, mikor én meg úgy megjijedtem, hogy maj odasz..tam!”

(*Egy puskát lelt két cigány*, cigányanekdota, ifj. Szilágyi Ferenc)

„Ricsén, mikor leültek a ricseiek az erdőbe favágáskor, oszt szalonnát sütöttek (sokat beszélte szegény mamám), ahogy sütötték a szalonnát, a bagoly meg a fán vót, oszt elkezdte mondani: <Tulüjj, tulüjj!> Az meg ült, szegény ember erre is, arra is. Mán megunta ülni. <Üljön az anyád p...ja!> Akkor a bagoly lecsapott, az ember megjijedt, így a bagoly elvitte a szalonnát.”

(*A ricseiek szalonnáját elvitte a bagoly*, rátótiáda, Tarcza András)

A tréfás mesék másik részét Béres a trufák, leányoktatók, hazugságmesék típusaiba sorolja. Ahogy arra korábban utaltam, a trufák és anekdoták kategóriáját az *MNK* is ismeri, és szintén elkülöníti a hazugságmeséket. A leányoktatókat ugyan önálló műfajként nem szerepelteti, de a népmese-katalógust szerkesztő Kovács Ágnes különböző kötetekhez írt jegyzeteiben és a *Magyar néprajzi lexikon* több szócikkében is találunk utalást erre a sajátos, nevelő célzatú mesei altípusra. Ennek a nevelő célzatnak látszólag ellentmondhat az az alábbi példából helyenként feltáruló nagy fokú szemérmelenség, ami más mesetípusokra ilyen mértékben egyáltalán nem jellemző. Szélsőséges esetet jelent az a példa – *A lány meg az udvarlója* –, melynek egymást követő néhány mondatában hat kipontozott szó szerepel.

„Vót eccer egy asszonynak egy jánya. Elmentek hozzá a kérők, egy fiatalember a nagybátyjával, megkérni. Osztán mikor odamentek, a jány elfingotta magát.”

(*A fingos jány*, leányoktató, Nagy Sándorné)

„Alig ült le, a tojás kipukkant. Összecsapja a kezét: – Happ, kib...ott mán! A másik csak mondja: – Nem hallgatsz el, nem megmondta édesanyám, hogy ilyen csúnya ba...ás dógokat ne kiabálj? Feláll a harmadik, kijelenti ünnepélyesen a jánykérők előtt, hogy: – Az én p...m mióta csípi egy balha, oszt mégse szólok!”

(*A három csúnya szájú lány*, leányoktató, ifj. Szilágyi Ferenc)

„A jánykérőnek téfeles túrót adnak enni. De a menyasszony-jelöltnek egy nagy lyuk vót a s...in. Restelli a fiú, de szégyell is odanézni. A jány csak ott sertepitél. Kap a vőlegény egy kanál túrót, a s...ibe csapja.”

(*A két csúnya szájú lány*, leányoktató, ifj. Szilágyi Ferenc)

„– Mondd, te Julcsa, nem törölsz te ki a s...ed, mikor sz..sz? – Nem – mondja a lány –, miér kérded? – B....a kutya a p...dat, hát azért sz..os az én t..öm mindég. Töröld ki, ne avval töröltesd ki.”

(*A lány meg az udvarlója*, leányoktató, Simon Sándorné)

„Vót egy asszonynak három lánya. Egynek se vót p...ja.”

(*Vót egy asszonynak három jánya...*, hazugságmese, Gyulai Miklósné)

„Na, ismét gyűlést hajtott a bíró. Hát mindenki edénybe járjon sz..ni, ha ilyen drága az a sz... Vótak olyan suhanc jányok, akik más kis pénzt szerettek vóna csinálni, csuprokba, mék hova, dugacsba sz...tak, hogy legyen nekik is pénzek valamire. Lejárt a hét. Most már vigyék a vásárra. Szép abroszokkal lekötötték a dézsákat. A városba piacon sorba mennek, kérdik, hogy: – Mit árulsz, jányom? – Sz..t. Mit árulnék? – Fő, de büdös, b....a s...it! – Kiverték őket a városból.”

(*A szegény ember tehene*, hazugságmese, Páskuly Lászlóné)

„Az emberek csak összenéznek. Micsináljanak mán most? Gyűlést hajtának. (Mindenkinek egy helyre sz..jon!) Micsináljanak? Elhatározták, hogy mátúl fogvást, egy hétig mindenki a pap udvarára járjon, azután a jegyző úrnál, bíró úrnál, sorba a hütösöknél.”

(*A szegény ember szerencséje*, hazugságmese, Lupuj István)

„Alig mentek egy pár lépést, Péter a lábát kinyújtotta, és az elsőt s...be rugta.”

(*Csalóka Péter*, hazugságmese, Halász György)

„Eccer azt mondja az ember: – Én mán nagyon vizelhetnék. – Jaj, ne vizelj, te – mondja az asszony –, itt ölnék meg bennünket, ha észrevesznek. De akkor mán ment is. – Jaj, hallod, én nagyon sz..hatnám. – Isten ments, a percen kivégeznének.”

(*Hamupipőke*, hazugságmese, Kicska András)

„– De mivel nekem pénzem nem vót, az én s...em gyertyatartó vót.”

(*A menyecske és az udvarlók*, hazugságmese, Simon Sándorné)

„Elhelyezkedek takaroson a kemencébe, jön egy asszony egy jánnal. Levetkeztette a jányt anyaszült pucérra. Be is kente valami szerrel, oszt bújtatta a kemencébe befele. De ahogy bújt farral befele, a s...it éppen az orromra tette. (Ezt azért mondta most így, hogy nagyobbat kacagjanak, mert máskor illendőbb helyen fenekit szokott monda-

ni.) És osztán megharagudtam, jól s...be vágtam, a meg a kemencéből kiugrott, éktelenül elordította magát, hogy: – Ördög van a kemencébe!”

(*Anyám lakodalma*, hazugságmese, Tarcza Ödön)

A rozsályi gyűjtés V. fejezete az *Állatmesék, csali mesék* címet viseli, ebben a részben nyolc mesét olvashatunk, de közülük csak egyben, a Nagy Sándor által mondott *Róka koma* című mesében találhatunk egy kipontozással is jelölt, szemérmetlen kifejezést. Az illetlen nyelvhasználat ezeknek a típusoknak az esetében azért sem gyakori, mert mind az állatmesét, mind a csalimesét jellegzetesen gyermekeknek mesélték.

„Akkor a róka, mikor fellökték a szekérré, hozzáfogott, ette a sok sajtot megfele. Akkor mikor mán jóllakott, szájába vett egy nagy sajtot, elszaladt. – Hej, nézd csak komám, na b..d meg az anyját, nem dögölt meg a róka! Ott szalad, nézd csak!”

(*Róka koma*, állatmese, Nagy Sándor)

Béres András gyűjtését hiedelemmondák és valódi történetek teszik teljessé, mivel azonban ezek nem tartoznak a népmese műfajába, szóhasználatukat nem vizsgáltam. Áttekinttem viszont Béres kéziratban maradt vegyes néprajzi gyűjtését a nyíregyházi Jósa András Múzeum Néprajzi Adattárában. Ezeknek az 1952-ben, Rozsályban lejegyzett szövegeknek a jó része visszaköszön majd az 1967-ben kiadott kötetben, de találunk néhány olyan mesét is, amelyek a későbbi mesekötetekben nem kerültek közlésre (Béres 1952). Ilyen pl. az *Oroszlánprinc* című mese, melyben szintén előfordul illetlen kifejezés: „A tyukszaros hintóút kütte érte a kiráj.”¹

Összefoglalás

A fenti példákat áttekintve azt mondhatjuk, hogy a folklór, benne a népmese a legváltozatosabb típusait őrizte meg az elítélt nyelvi formáknak, melyek funkcióikat tekintve is széles skálán mozognak. A verbális agressziótól a humoron keresztül a nevelő célzatig számtalan szerepe lehet azoknak a megnyilvánulásoknak, amelyek erkölestelenségük és illetlenségük ellenére ugyanúgy hozzátartoznak a népnyelvhez, mint annak a kulturált köznyelvvel

¹ A lektor kérésére megvizsgáltam az idézett népmesék szereplőinek nevét is. Ahogy a korábbi mesei tulajdonnévgyűjtésekben (Marosi 1981, Balázs 1983, Balázs–Várkonyi 1987, Balázs–Barati–Wolosz 1989) sem, úgy jelen esetben sem találtam obszcén vagy sértő tulajdonneveket.

rokonítható rétege. Bár az illetlen nyelvhasználathoz és a káromkodáshoz többnyire az ellenségeskedést, a sértő magatartást és a verbális agressziót társítjuk, pozitív érzelmeket is kifejezhet, úgymint örömet, izgatottságot, várákozást (Stapleton és mtsai 2022). Az illetlen nyelvhasználat nem mindig jár együtt verbális agresszióval, aminek mértéke több tényezőtől függ, de leginkább a címzett megítélésén múlik, hogy az elhangzottakat nyelvileg agresszívnek érzi-e (Batár 2007: 454). Két meseszereplő közötti szópárbajban megjelenő erős érzelmi töltetű beszólás, csúfolódás vagy állatnévvel való megbélyegzés mindenesetre nehezen vethető össze szexuális tartalmú durvasággal vagy a szótárak szerint durva stílusminőségű szavak használatával, még ha mindegyik esetet is illetlen nyelvhasználatnak tartjuk. Minden vizsgált példát ebbe az átfogó kategóriába sorolva megállapíthatjuk, hogy a kötetben szereplő mesélőknek közel a felénél találhatunk elítélt nyelvi formákat. Ezek gyakorisága és a mesemondók neme között nem mutatható ki összefüggés. A női mesemondók ugyanúgy élnek ilyen kifejezésekkel. Sokkal inkább determinálja a mese fajtája, illetve tartalma a szóhasználatot. A már említett Nagy Sándorné mellett több példánk származik Simon Sándornétól, Páskuly Lászlónétól és Gyulai Miklósnétól, akikkel kapcsolatban szintén sokatmondók a gyűjtő feljegyzései. Simon Sándornéről és Gyulai Miklósnéről Béres egyaránt megemlíti, hogy meséik jórészt erotikus tartalmúak, az utóbbi esetében a mesék „nagy része tartalma miatt nem közölhető” (Béres 1967: 24). Abban pedig, hogy egy mesemondó – legyen akár férfi, akár nő – melyik mesetípus iránt mutatott nagyobb vonzalmat, személyiségbeli vonások is szerepet játszottak, a beszélőképeség, az előadókészség és a hallgatóság igénye tovább árnyalják a képet. A fonóban mondott meséknek természetesen nem a gyermekek voltak a befogadói, s jelenleg sem lenne helyénvaló ezeket a szövegváltozatokat gyermekközönség elé tárni, hiszen ezekben az esetekben a mese nem szimbolikusan, motívumok által beszél tabut érintő témákról (vö. Bárdos 2014), hanem explicit módon nyilvánít ki nyers humort vagy pajzanságot, amiben a szórakoztató célzat dominál, mindez azonban nem teszi kétségessé a népmese normatív szerepét. A kutatás folytatásában érdekes lenne azt megvizsgálni, milyen különbségek mutathatók ki az egyes régiók között az említett megnyilatkozások nyelvi természetében. Azokban az esetekben, amelyekben a mesegyűjtés hangfelvételt is eredményezett, a jelenséget árnyaltabbá tenné a paralingvisztikai és szupraszegmentális tényezők egyidejű vizsgálata.

Szakirodalom

- Balázs Géza 1983. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben II.* (Magyar Névtani Dolgozatok 30.) ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége. Budapest.
- Balázs Géza – Várkonyi Ildikó 1987. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben III.* (Magyar Névtani Dolgozatok 72.) ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége. Budapest.
- Balázs Géza – Barati Antónia – Robert Wolosz 1989. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben IV.* (Magyar Névtani Dolgozatok 80.) ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége. Budapest.
- Balázs Géza – Dede Éva 2008. A verbális agresszió diszciplináris keretben. Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei (Új sorozat 35. köt.) In: *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica.* 123–46.
- Bálint Péter 2013. Az átok-mondás és a megkötésből való szabadulás hermeneutikája. In: *Meseértés és értelmezés: a kárpát-medencei népmesehagyomány hermeneutikai vizsgálata.* Didakt Kft. Debrecen.
- Bárdos József 2014. Szexualitás a tündérmesében. *Könyv és Nevelés* 16/4.
- Batár Levente 2007. A beszólás mint beszédaktus. *Magyar Nyelvőr* 451–64.
- Batár Levente 2009. *Diszkurzusok elemzése nyelvi agresszió szempontjából.* Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Pécs. <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15317/batar-levente-phd-2010.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Letöltve: 2023. 07. 02.)
- Benedek Katalin 2013. „Akárki nem tud mesét hallgatni”. In: *Ethno-Lore. Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének évkönyve.* MTA BTK Néprajztudományi Intézet. Budapest. 69–113. http://real.mtak.hu/10258/1/Ethno-lore-2013_Benedek_pdfa.pdf (Letöltve: 2023. 07. 02.)
- Béres András 1967. Bevezetés. In: Ortutay Gyula (szerk.): 1967. *Rozsályi népmesék.* Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XII. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Béres András (gyűjt.) 2015. *Rozsályi népmesék és hangos könyv.* Rozsály Polgármesteri Hivatal.
- Béres András 1952. *Népmesék, elbeszélések, találókérdések – Rozsály.* Jósa András Múzeum Néprajzi Adattára. Itsz. 156–67. Nyiregyháza.
- Borbás Gabriella Dóra 2020. A verbális agresszió kevésbé nyilvánvaló esetei és leleplezésük. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 10 (2):25–98. <https://doi.org/10.14232/tntef.2020.2.25-98>
- Burány Béla (gyűjt.) 1988. *Szomjas a vakló – 66 vajdasági magyar erotikus népmese.* Képzőművészeti Kiadó. Budapest.
- Csányi Vilmos (szerk.) 1986. *Agresszió az élővilágban.* Natura. Budapest. 174.
- Dede Éva 2006. *Virágzik az átok? Verbális agresszió (átkozódás, káromkodás és szidalmazás) Lakatos Menyhért Füstös képek című regényében.* <http://www.>

- naputonline.hu/naput-kiadvanyok-arhiv/naput_2006/2006_09/127.htm (Letöltve: 2023. 07. 02.)
- Domokos Mariann 2021. Illetlenség és közerkölcs. A folklórszöveg-közlések rejtett korlátairól. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Újabb tanulmányok a romániai magyar néprajzkutatásról*. Kriza János Néprajzi Társaság. Kolozsvár.
- Domonkosi Ágnes 2008. A nyelvi agresszió szerepe a személyközi viszonylatokban. In: Zimányi Árpád (szerk.): *Az agressziókutatásról interdiszciplináris keretben*. Eger, EKF Líceum Kiadó. 53–9.
- Fus, Agnieszka 2018. *Vulgarismen aus der Perspektive der pragmatischen Kontextabhängigkeit*. Germanica Wratislaviensia 143:181–91. <https://doi.org/10.19195/0435-5865.143.12>
- Katona Imre 1982. Áldás- és átokformulák a magyar népdalokban és népballadákban. In: Kriza Ildikó (szerk.): *Kriza János és a kortársi eszméáramlatok*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kegyesné Szekeres Erika 2008. Verbális agresszió és nemi sztereotípiák. Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei (Új sorozat 35. köt.) In: *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica*. 61–89. http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/2545/1/61-89_Kegyesne_Szekeres.pdf (Letöltve: 2023. 07. 02.)
- Kovács Ágnes (szerk.) 1971. *Hajnalpelika. Rozsályi népmesék*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kovács Ágnes 1967. Jegyzetek. In: Ortutay Gyula (szerk.): 1967. *Rozsályi népmesék*. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XII. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Magyar Néprajzi Lexikon 1977. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Marosi Teréz 1981. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben*. (Magyar Névtani Dolgozatok 13.) ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége. Budapest.
- Ortutay Gyula (szerk.) 1967. *Rozsályi népmesék*. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XII. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Raffai Judit 2004. *A magyar mesemondás hagyománya*. Hagyományok Háza. Budapest.
- Stapleton, Karyn; Beers Fägersten, Kristy; Stephens, Richard; Loveday, Catherine 2022. *The power of swearing: What we know and what we don't*. Lingua Volume 277. <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2022.103406>
- Vekerdi József 1985. *Cigány nyelvjárási népmesék I.* (Folklór és etnográfia 19.) Kossuth Lajos Tudományegyetem. Debrecen.

Dr. Nagy Balázs PhD
Nyíregyházi Egyetem
Óvó- és Tanítóképző Intézet
E-mail: nagy.balazs@nye.hu

Abstract

NAGY, BALÁZS

IMPROPER LANGUAGE USE IN ROZSÁLY FOLK TALES

In recent years, there has been a lively interest in folk tales related to a particular region. Szabolcs-Szatmár-Bereg, which has a triple border, is particularly rich in folk tale's traditions, as evidenced by scientific works as well as literary and educational publications. Several books have been published recently (Folk tales from Rozsály 2015, Folk tales from Csenger 2019, Folk tales from Tyukod I–II 2023) related to the area. In my paper I examine tales from Rozsály collected by András Béres. I attempt a linguistic analysis regarding the foul language in tales and try to give an answer to what role curse and swearing play in tales, and how they are related to the type of folk tale and the person of the storyteller. Through rich examples, I illustrate the diversity of the mentioned forms of communication, focusing on the characteristics of their writing method and functions.

Keywords: folk tale, foul language, verbal aggression, curse, swearing

ERDÉLYI KIARA

ROSSZUL LESZ VAGY BEROSSZUL? HÁLÓZATELVŰ ÖSSZEHAONLÍTÓ VIZSGÁLAT

Kivonat

A tanulmány a napjaink kreatív nyelvhasználatára jellemző újszerű jelentéssel és/vagy stílussal rendelkező igekötős igék közül a berosszul igealakot vizsgálja hálózatelvű összehasonlító vizsgálattal.

Kulcsszavak: igekötős ige, berosszul, rosszul lesz, -Ul toldalékmorféma

Napjaink kreatív nyelvhasználatát mi sem bizonyítja jobban, mint az újszerű jelentéssel és/vagy újszerű stílussal rendelkező igekötős igék sokasága. Ebbe a sorba illeszkedik a *berosszul* igealak is, amellyel egyre gyakrabban találkozhatunk a nyelvhasználatban a közösségi média felületein és az internetes fórumokon is, pl. *Ha valaki berosszul, kristálycukrot adjatok neki, mert attól jobban lesz* (gyakorikerdesek.hu).¹ E példamondatból is érzékelhető, hogy a *berosszul* és a *rosszul lesz* szoros hangtani és jelentéstani kapcsolatban állnak egymással, így összehasonlító jellegű vizsgálódásaimat a következő két fő kérdés megválaszolása érdekében folytattam:

- (1) mi a különbség a *rosszul lesz* és a *berosszul* egységekbe ágyazódott *-ul/-ül* (a továbbiakban *-Ul*) toldalékmorfémák között, illetve
- (2) van-e a *rosszul lesz* és a *berosszul* jelentése között számottevő különbség?

Habár a *rosszul lesz* és a *berosszul* a nyelv különböző szintjeit képviselik (az előbbi szószerkezet, az utóbbi szóalak), hangtani és jelentésbeli hasonlóságaik összekapcsolják őket a nyelvi hálózatban (vö. a következő hálózatelvű megközelítéssel: Palágyi 2022: 31–48). Egyrészt mindkettő tartalmazza a *rosszul* alakot, tehát hangsoruk – ha csak részlegesen is, de – megegyezik, másrészt adott szövegkörnyezetben (közel) azonos jelentéssel rendelkeznek, vö. *Tegnap rosszul lettem ~ berosszultam* ('a rosszullett állapotába kerültem') *a vonaton*.

¹ Vizsgálódásaim során a berosszul neologizmus 74 digilektusból származó előfordulását elemeztem: 47 alak (~ 64%) a rosszul lesz szintagma (kvázi) szinonimájaként tűnt föl.

Ha az egységeket mint több tagból álló szerkezeteket szemléljük, megállapítható, hogy a *rosszul lesz* állapothatározós alárendelő szintagma, a *berosszul* pedig olyan melléknévből képzett ige, amely az [igekötő_{be-} + melléknév_{rossz} + képző_{-Ul}] alaktani képlettel írható le. A szóösszetétel és szóképzés eredményeként létrejött *berosszul* ugyanazokból a grammatikai státusú „építőkövekből” jön létre, mint a *begyorsul* (‘gyorssá válik’) és a *bekékül* (‘kék színűvé válik’), így feltehetőleg ezeknek a mintájára keletkezett analogikusan. Mindez a középiskolás korosztály körében (köz)kedvelt *beflegmul* (‘flegmává, nemtörődömmé válik’), és az egyéni szófordulatnak, hapaxnak tekintendő *bepunkul* (‘punk stílust vesz fel’) (Kalivoda 2021: 60–1) példák-ról is elmondható.

1. Az *-Ul* toldalékmorféma grammatikai státusa

Az *-Ul* toldalékmorféma két grammatikai státussal is rendelkezik (MGr. 2000: 85, 200, 204), képzőként és ragként is használatos: (1) főnévhez járulva állapothatározói esetrag (pl. *feleség-ül megy, zálog-ul ad*), melléknévhez csatlakozva pedig módhatározó rag (pl. *magyar-ul beszél, hangtalan-ul játszik*)², de (2) igeképző-jelentéssel is rendelkezik (pl. *kék-ül a szilva, gyors-ul a tehervonat*). A fentieket figyelembe véve az *-Ul* különböző jelentésű toldalékmorfémaként van jelen a *rossz-ul lesz*, illetve a *berossz-ul* egységekben: a *rosszul lesz* szószerkezet első tagjában ragként, a *berosszul* szóalakban pedig igeképzőként szerepel. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az első nyelvi egységben előforduló *rosszul* (ragos) melléknévi, míg a *berosszul* igei szófajisággal rendelkezik.

2. A *berosszul* jelentései

A *rosszul lesz* és a *berosszul* első pillantásra azonos jelentésű egységeknek tűnhetnek, ám a helyzet ennél összetettebb. A köztük lévő szemantikai különbségek felderítésében a *berosszul* szóalak két szélső elemének (*be-* igekötő, *-Ul* képző) a vizsgálatát jelenti a kiindulópontot.

Az igekötős igeik jelentése az igekötő és az ige kölcsönös egymásra hatásában formálódik meg (Tolcsvai Nagy 2017: 339), melynek során az igekötő valamilyen mértékben megváltoztatja az alapige jelentését, vö. *szeret*, ill.

² A *Strukturális magyar nyelvtan III.*-ban (2000) úgy vélik, a *magyarul, hangtalanul, rosszul* stb. példák egységesen határozószók, ezért a bennük rejlő *-Ul* nem módhatározó rag, hanem határozószó-képző. A *Magyar grammatika* (2000) és a *Strukturális magyar nyelvtan III.* (2000) közti véleménykülönbség elsősorban a határozószói lét kritériumainak eltérő meghatározásából ered. Én a *Magyar grammatika* (2000) álláspontját fogadom el.

elszeret, megy, ill. beme gy. Vajon milyen hatással van a *be-* igekötő a *rosszul* formánsra? A *berosszul* igekötője az ige által jelölt lelki/tudati/fizikai állapot-változás felfokozottságát, az abban való teljes elmerülést (szubmerzivitást) (URL2.; Ladányi 2007: 266–9), valamint az állapotváltozás bekövetkeztének váratlanságát, hirtelenségét hangsúlyozza, pl. *Nekem regisztrációnál berosszul* ('hirtelen összeomlik') *az oldal, azt írja, hiba lépett fel* (ihungary.hu).

Korábban rámutattam, hogy az *-Ul* képző elsősorban melléknemekhez járul, s tipikusan 'valamilyenné válik' jelentésű (MMNyR. I. 1970: 370). A mindenkori beszélő a részek (*be-*, *rossz*, *-Ul*) tipikus jelentéséből kiindulva logikusan arra következtethet, hogy a *berosszul* a 'rosszá válik' szintagmával oldható fel, de ha kizárólag a részek szokásos tulajdonságainak vizsgálata támaszkodunk, jelentésleírásunk nem lehet egészes. A nyelv olykor illogikátlan(nak tűnő) megoldásokkal áll elő: köztudott, hogy a származékszó jelentéselemei nem feltétlenül azonosak a megfelelő alaki elem szokásos jelentésével (Berrár 1973: 116–7), így aztán több olyan derivációs folyamat révén létrejött alakokkal is számolnunk kell, amely szemantikailag nem transzparens³, pl. a *boldogul* nem 'boldoggá válik', hanem 'érvényesül, pályáján sikert ér el' (ÉrtSz.) értelemmel ruházható fel. A nyelvi kompozicionalitást illetően a *berosszul* bipoláris vonásokat mutat: egyrészt – a részek tipikus tulajdonságaiból kiszámíthatóan – élhet a 'rosszá válik'-hoz hasonló jelentésekben (pl. 'használatlaná válik'), másrészt a részekből kevésbé vagy egyáltalán nem levezethető módon a 'rosszul lesz', illetőleg a 'tudatmódosult állapotba kerül' jelentéseket is magában foglalhatja. A *rosszul lesz* és a *berosszul* szoros szemantikai kapcsolatát bizonyítja továbbá, hogy habár a *berosszul* igekötő nélküli formája nemigen él, ha mégis felleltem, kizárólag a rosszullet állapotára utalt, vö. *mondanám, hogy eddig rosszul tam, de még csak most kezdődik igazán* (twitter.com); *Remélem jobbul sz (én egy kicsit rosszul ok)* (Index Fórum).

Mindazonáltal a *berosszul* szemantikailag több szempontból is túlmutat a *rosszul lesz* egységen, s bizonyíthatóan nem csupán a 'rosszullet állapotába kerül' jelentésben használatos. Az alábbiakban a *berosszul* három fő jelentését szemléltetem példákkal:

(a) 'a rosszullet állapotába kerül' (~ *rosszul lesz*)

Az e csoportba tartozó mondatokban előforduló *berosszul* többnyire felcserélhető a *rosszul lesz* szó szerkezettel, vö.:

³ Ezzel szoros összefüggésben állnak azok a pszicholingvisztikai kutatások (lásd Pléh–Juhász 1995), amelyek arra utalnak, hogy a derivátumokat – a ragos és a jeles alakokkal ellentétben – egészesen tároljuk, s azokhoz egészesen férünk hozzá: megértésük és produkciójuk során a memóriánkra támaszkodunk (Palágyi 2022: 46).

- **Berosszultunk** a kajától a világ egyik legszebb részén (youtube.com);
- *Azon csodálkoztam, hogy annál a gyakorlatnál ('edzőtermi gyakorlat') szoktál **berosszulni** (prohardver.hu);*
- *Egy egész tabletta után kicsit **berosszultam**, megfájdult a fejem, és bedugult az orrom (online-arak.com);*
- *Utoljára 1 éve fűveztem, és az utolsó alkalom az volt, hogy **berosszultam**, de nagyon (gyakorikerdesek.hu).*

A világhálón fellelhető adatok szerint a berosszulás ('rosszullét') oka gyakran valamilyen addiktív szer (pl. alkohol, drog).

(b) 'tudatmódosító szer hatása alá kerül'

A *berosszul* ebben a használatában nem az addiktív szerek által kiváltott rosszullétre, hanem magára a tudatmódosulásra és a transzba esésre (vö. URL1.) utal, többek közt a buli hevében történő 'lerészegedés'-re. A *berosszul* ilyenkor okhatározó nélkül áll, mivel az ige – vagy az abból képzett névszó (*berosszulás*) – jelentésszerkezete eleve tartalmazza az állapótváltozást kiváltó szert, pl.

- *Nah, majd most az évezárón **berosszulunk** (facebook.hu);*
- *Este **berosszulunk** (tumblr.com).*

(c) '(előnytelen) változáson megy keresztül' (~ *rosszá válik*)

A *berosszul* ebben a jelentésében többféle változástípusra utalhat, pl.

- 'illetlenül kezd viselkedni': *A gyerekekre nem túl jó hatással van (az okostelefon), mert előbb-utóbb **berosszulnak** (jovotv.hu);*
- 'gyengévé, értéktelenné válik': *Ha egy havernak kell egy nagyobb EU-s pályázat, de nincs már akkora keret, akkor kicsit **berosszul** a forint és láss csodát...;*
- 'használatatlanná válik': *Milyen széket ajánlanátok egy 180 cm körüli 100 kg-os embernek, ami nem fog 1 év után **berosszulni**? (mobilarena.hu).*

A *berosszul* keletkezéstörténete kapcsán arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az 'előnytelen változáson megy keresztül' jelentésű *elrosszul* már meglehetősen régen része a szókincsnek, vö. *tartván attól, hogy a gyermek az ő iskolájában teljesen **elrosszulhat**, levettem az iskolából s átadtam más tanítónak (Hainiss 1878)*. Alighanem az *elrosszul* esetében is analógiás jelenségek által motivált igeköltőcserének vagyunk szemtanúi (*elrosszul* → *berosszul*).

Szakirodalom

- Berrár Jolán 1973. Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alakitana köréből*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 99–125.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (szerk.) *A magyar nyelv értelmező szótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1959–62.
- Hainiss József 1878. Nyilttér. Válasz. *Hód-Mező-Vásárhely* 8.
- Kalivoda Ágnes 2021. Az igekötők produktív kapcsolódási mintái. *Argumentum* 17: 56–82.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan III: Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 76. Tinta Kiadó. Budapest.
- MGr. = Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- MMNyR. I. = Tompa József (szerk.) 1970. *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. I. kötet*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Palágyi László 2022. *Morfológia az egésztől a részekig. A magyar főnév esete*. Szépirodalmi Figyelő Alapítvány. Budapest.
- Pléh, Csaba – Juhász, Levente Zsolt 1995. Processing multimorphemic words in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 36: 241–67.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest.
- URL1. Balázs Géza (2023) *A be- igekötő mint a módosult tudatállapot jelölője*. Helyőrség. <https://helyorseg.ma/rovat/szempont/dr-balazs-geza-a-be-igekoto-mint-a-modosult-tudatallapot-jeloloje> (Letöltés: 2023. 05. 21.)
- URL2. Nádasdy Ádám (2002). *Besír; beröhög. Modern Talking*. http://seas.elte.hu/w/!moderntalking/besir_beroehoeg (Letöltés: 2023. 05. 21.)

Erdélyi Kiara

egyetemi hallgató

Károli Gáspár Református Egyetem BTK

E-mail: erdelyi.kiara0@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-9668-3561>

Abstract

ERDÉLYI, KIARA

ROSSZUL LESZ VAGY BEROSSZUL? A NETWORK-BASED COMPARATIVE STUDY (INSTEAD OF THE HUNGARIAN PHRASE 'BECOMING SICK', THE PHRASAL VERB 'BEROSSZUL' EMERGES)

The study investigates the verb *berosszul* that is a verb with a novel meaning and/or style in contemporary creative language use by means of a network comparative analysis.

Keywords: verb with suffix, *berosszul*, will be sick, *-ul* suffix morpheme

„BEMOZGÓZZUK, VAGY SEM?”
A MOZGÓSZABÁLY ALKALMAZÁSÁNAK PROBLEMATIKÁJA

Kivonat

A mozgószabály az értelemtükrözés eszköze a helyesírásunkban. Alkalmazása a korrektoroknak, anyanyelvi lektoroknak és a magyartanároknak is gondot okoz időnként. A tanulmány a mozgószabállyal létrejött kifejezéseket kívánja feltérképezni 246 példa segítségével, amelyek a www.e-nyelv.hu honlapon szerepelnek. Szól az AkH¹² 141. b) pontjának háttéréről, az így létrejött összetételek morfológiai felépítéséről, bemutatja az első tag szófaja alapján a gyakorisági sorrendet, két esetben javaslatot tesz e szabálypont kiegészítésére. Az írás arra a kérdésre is választ ad, hogy milyen módszerekkel könnyíthetjük meg a szabály alkalmazását, és végül azt mutatja be, hogy bizonyos esetekben mást jelent a mozgószabállyal megalkotott összetétel, és mást, ha különírjuk az első tagot, a minőségjelzőt.

Kulcsszavak: mozgószabály, értelemtükrözés, szerkezetes megoldás, Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda, jelentéskülönbség

1. A „Bemozgózzuk, vagy sem?” kérdés a zsargonnyelv tipikus megnyilvánulási formája a korrektorok, anyanyelvi lektorok, magyartanárok körében. A kérdő mondat természetesen arra vonatkozik, hogy alkalmazzuk-e a mozgószabályt bizonyos szavak leírásakor, vagy sem. Időnként valóban nehéz eldönteni. A tanulmányban az így keletkezett összetételeket kívánjuk bemutatni, és egy módszert arra nézvést, hogy mikor alkalmazzuk a 141. b) szabálypontot.

Az egybe- és különírást irányító szempontok és okok az alaki jelöletlenség (pl. *lépést számláló*, de *lépésszámláló*), a hagyomány (pl. *bérbeadás*) és az értelemtükrözés (pl. *botcsinálta*, *gyengekezű*, *egykutya*, *nagyotmond*, *tőrölmetszett*, *vásárfia*). A szabálypontok sorában ugyancsak a pontos jelentés visszaadása érdekében született meg az úgynevezett mozgószabály. Ritkán okoz félreértést az, ha nem e szerint a kitétel szerint írjuk le az efféle kifejezéseket, és amelynek alkalmazása meglehetősen nehéz az átlag szövegírók számára, azonban bizonyos szövegtípusokban fontos a pontos jelentésközlés.

A tanulmány az alábbi kérdésekre keresi a választ. Milyen szófajú konstrukciókból állnak a 141. b) szabálypontban rögzített mozgószabállyal leírt kifejezések? Mi az oka annak, hogy bizonyos esetekben a mozgószabály

alkalmazásával és nélküle is megfelelő az írásmód? Milyen mértékben alkalmazzák ezt a mozgószabályt az átlag írástudók az internetes találatok alapján? Milyen módszerekkel könnyíthetjük meg a szabály alkalmazását? Mely esetekben okoz félreértést a hibás írásmód?

2. A konkrét elemzés előtt érdemes röviden felvázolni a mozgószabályok történetét. A szabályzat 1922-es kiadása még nem rendelkezett olyan szabállyal, mint a mozgószabály, csupán kezdetleges megfogalmazások olvashatóak benne, melyek a túlságosan hosszú és bonyolult szószerkezetek helyesírására vonatkoznak (Ludányi 2019: 11). Elsőként az 1954-es, vagyis a 10. kiadásban szerepel egy, a maihoz hasonló előírás – még nem mozgószabály néven. A szabályzat 219-es pontja a következő: „Gyakran előfordul, hogy ha két nem összetett szóhoz egy harmadik kapcsolódik, a szóelemek között szorosabb kapcsolat jön létre. Ilyenkor a kapcsolat előtagjának önmagukban különírt részeit egybeírjuk, az utótagot pedig ehhez kötőjellel kapcsoljuk: *iparitanuló-iskola* (de: *ipari tanuló*), *kiválóművész-jelvény* (de: *kiváló művész*), *vágottbaromfi-kereskedő* (de: *vágott baromfi*), *betonkeverőgép-alkatrész* (de: *betonkeverő gép*) stb.” (AkH.¹⁰ 44). A mozgószabály kifejezés az 1984-ben megjelent 10. kiadásban szerepel először, hármat tartalmaz, a tanulmányban vizsgált kifejezésekre vonatkozó 139. b) szabálypont a következő: „Ha egy különírt szókapcsolat (pl. *hajlított bútor*) olyan utótagot kap (pl. *gyár*), amely az egészhez járul, az egyébként különírandó előrészt az új alakulatban egybeírjuk, és ehhez az utótagot (a szótagszámtól függetlenül) kötőjellel kapcsoljuk: *hajlítottbútor-gyár*. Hasonló esetek: *hideg víz*, de: *hidegvíz-csap*; *házi feladat*, de: *házi feladat-készítés*; *légi fénykép*, de: *légi fénykép-montázs*; *szabad vezeték*, de: *szabadvezeték-hálózat* stb. – Ritkábban ugyan, de előtag is járulhat szókapcsolathoz, például: *házi feladat*, de: *kémia-házi feladat*.” A 12. kiadás nem tartalmazza a *mozgószabály* elnevezést, annak ellenére, hogy a szakmai köztudatban erősen megvan, és a 141. szabálypont bevezetésében szerepel az általunk vizsgált kifejezésekre vonatkozó passzus, amely a következő gondolattal indul: „Az összetétel elő- és utótagja olykor bonyolultabb alakulat is lehet. A többszörös összetételek írásában – a szótagszámtól függetlenül – három további esetben alkalmazunk kötőjelet.” A szabálypont néhány jelentéktelen módosítással szerepel, és csupán a száma változott meg: 141. b).

3. Jelen tanulmány azért csak a 141. b) szabálypont alapján írt kifejezésekkel foglalkozik, mivel ezt a legnehezebb alkalmazni. A vizsgálat alapját, a korpuszt a Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda (www.e-nyelv.hu) felületén olvasható több mint 35.000 kérdés és válaszból kigyűjtött 246, a mozgószabállyal

leírt szó adta. A vizsgálódás folyamán azokra a kérdésekre és értelemszerűen válaszokra kerestünk rá, melyek a „mozgószabály”, vagy a „141. b)” keresőszavakra találatokat eredményeztek. Összesen 624 találat volt, ezek közül válogattam. (Meg kell jegyezni, hogy A magyar helyesírás szabályainak 12. kiadása 2015. augusztus végén lépett érvénybe, és néhány szabály, illetve szó írásmódja megváltozott. Így például 2015 júniusában még a mozgószabályra hivatkozó válasz születhetett a *nyitvatartás-változás* kifejezés helyes írásmódjára vonatkozóan. Az új kiadás szerint a *nyitva tartás* már nem külön-, hanem egybeírandó, *nyitvatartás*, ezért a 139. szabálypontra hivatkozás az érvényes. Erre a honlapon a következő mondat figyelmeztet: „A válasz az 1984 és 2015 között érvényes 11. helyesírási szabályzat alapján készült.”)

4. A mozgószabállyal létrejött összetételek (l. a Mellékletet) csoportosíthatók az első szó szófaja alapján. Ezek szerint a következő sorrend állítható fel. A legnagyobb számban az *-i* melléknévképzős szavak szerepeltek a honlapon (103), például: *forgalmiadó-befizetés*, *népihegedű-oktatás*, *húsvétitójás-keresés*. Másodsorban az *-s* képzősek fordultak elő (57), például: *mesterségesintelligencia-alapú*, *zsiroskenyér-parti*, *sajtostakaróni-tasak*. Harmadsorban tőszó volt a melléknév, ritkán főnév (54), például: *németnyelv-tanár*, *savanyúuborka-lé*, *skótduda-óra*. Negyedsorban befejezett melléknévi igenév volt az első tag (22): *csiszolttéglá-eladás*, *használtautó-ágazat*, *sűrítettlevegő-csatlakozás*. És végül ötödsorban folyamatos melléknévi igenév (14): *élősertés-import*, *szállópor-szennyezettség*, *megújulóenergia-hasznosítás*. Elmondható, hogy az *-i* melléknévképzős előtagú összetételek a leggyakoribbak, elsősorban ezekben az esetekben kell alkalmazni a mozgószabályt. Ugyanakkor a fentiek alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a 141. b) szabálypontban szereplő „különírt szókapcsolat” nagy többségében minőségjelzős szószerkezet, megfontolandó a szabálypont ezzel történő kiegészítése. (Például: *forgalmi adó*, *mesterséges intelligencia*, *német nyelv*, *csiszolt téglá*, *élő sertés* stb.)

Előfordul, hogy nem három, hanem négy vagy akár öt tagból áll a mozgószabállyal leírt kifejezés. Ennek két oka lehet. Egyrészt a mozgószabállyal leírt kifejezés alkalmilag egybeírandó tagjai közül az egyik vagy mindkettő összetett, például: *akadálymentes + web +szakértő*. Az *akadálymentes* összetételt alkalmilag egybeírjuk a *web* szóval, és ehhez kapcsoljuk az utótagot: *akadálymentesweb-szakértő*. Idesorolható példák még: *félkész + termék + kínálat* = *félkésztermék-kínálat*, *ajándék + szemüveg + akció* = *ajándék-szemüveg-akció*, *alumínium + italdoboz + gyár* = *alumíniumitaldoboz-gyár*, *rakétavédelmi + pajzs + tervezet* = *rakétavédelmipajzs-tervezet*, *trappista + sajt + krémleves* = *trappistasajt-krémleves*.

Másrészt két mozgószabály alkalmazásával keletkezik az összetétel. A *zöld + tea + kivonat* a 141. b) szabálypont alapján *zöldtea-kivonat*. A 141. a) szabálypont alapján, ha egy kötőjellel már tagolt szóhoz szintén kötőjellel kapcsolandó utótag járul, az első kötőjelet kihagyjuk, vagyis az eredetileg kötőjelezett szó-részt az új alakulatban egybeírjuk. Jelen esetben a *zöldtea-kivonat* kap egy előtagot, a *biot*, a fentiek alapján az írásmódja: *bio-zöldteakivonat*. Hasonlóképpen a következőkben is: *alternatív + befektetési + alap + kezelő, befektetésialap-kezelő, alternatív-befektetésialapkezelő; zöld + villamos + energia + előállítás, villamosenergia-előállítás, zöld-villamosenergiaelőállítás; filter + aktív + anyag + tartalom, aktívanyag-tartalom, filter-aktívanyagtartalom*. (A szabályzatban efféle példa nem szerepel a 141. a) szabálypontban, mindenképpen célszerű lenne kiegészíteni.)

Külön kell megemlíteni azt az esetet, amikor három szó alkalmilag egybeírt alakjához kapcsolódik a közös utótag: *általános + forgalmi + adó + mentesség = általánosforgalmiadó-mentesség*.

A szabályzatban beljebb kezdve, tanácsként a következő szerepel: „Ha szószaporítás nélkül lehetséges, célszerű a szerkezetes megoldás használata, például: *hőre lágyuló műanyagok feldolgozása* (nem *hőrelágyulóműanyag-feldolgozás*), *lőtt vadak árusítása* (nem *löttvad-árusítás*). Zimányi szerint is ezeket a terjedelmes és bonyolult összetételeket mindenképpen el kell kerülni, például így: *munkanéküliségély-kiutalás* helyett *munkanéküli segély kiutalása* (2001: 8). Valóban célszerű ezeket a „szókigyókat” szószerkezetté átalakítani, amennyiben nem címszerűen vagy feliratként alkalmazzák az így létrehozott kifejezést. A szerkezetes megoldás esetében a jelzett szó lehet birtokos jelzői viszonyban az utolsó taggal, például: *fogathajtóverseny-bíró* → a fogathajtó versenynek a bírója, *közösségikert-megnyitó* → a közösségi kertnek a megnyitója, *fejlesztésifolyamat-modell* → a fejlesztési folyamatnak a modellje. Vannak esetek, amikor jelentéstömörítő ez a viszony: *trappista-sajt-krémleves* → trappista sajtból készült krémleves, *csípőspaprika-krém* → csípős paprikából készült krém.

Bizonyos esetekben elkerülhetetlennek tűnik az igen hosszú szóösszetétel. A rövidsége, címkeszerű megfogalmazásra való törekvés végett például egy osztály megnevezése egy intézeten belül így lehetséges: *kalászosgabonarezisztencia-nemesítési osztály*.

5. Az alábbiakban azt kívánjuk bemutatni, hogy milyen szófajú konstrukciókból állnak a 141. b) szabálypontban rögzített mozgószabállyal leírt kifejezések.

- a) Három tagból álló összetétel
 Például: *forgalmiadó-befizetés, zsíroskenyér-parti*
 mn + fn kötőjel + fn
 Például: *svábzene-kedvelő, aktívszén-szűrő*
 mn + fn kötőjel + in/fn
 Például: *mesterségesintelligencia-alapú*
 mn + fn kötőjel + mn
 Például: *savanyúkáposztás-hordó*
 mn + mn kötőjel + főnév
- b) Négy tagból álló összetétel
 Például: *fogathajtóverseny-bíró*
 (fn + in) + fn kötőjel + fn
 Például: *használttársasjáték-gyűjtemény*
 in/mn + (mn + fn) kötőjel + fn
 Például: *kiemeltügyfél-kapcsolati*
 in + (fn + fn) kötőjel + mn
 Például: *geodéziaialappont-jelző*
 mn + (fn + fn) kötőjel + fn/in
- c) Öt tagból álló összetétel
 Például: *lakáshiteltörlesztőrészlet-tartozás*
 (fn + fn) + (in + fn) kötőjel + fn
 Például: *környezetvédelmitermékdíj-bevallás*
 (fn + mn) + (fn + fn) kötőjel + fn
 Például: *háztartásitüzelőolaj-felhasználás*
 (fn + mn) + (in + fn) kötőjel + fn
 Például: *génterápiásoltóanyag-gyártás*
 (fn + mn) + (in + fn) kötőjel + fn
- d) Hat tagból álló összetétel
 Például: *műanyagfröccsöntőüzem-vezető*
 (mn + fn) + (fn + fn) + fn + kötőjel + fn

6. Léteznek olyan különírt szerkezetek, amelyek, ha egy összetételi utótag járul hozzájuk, a mozgószabály alkalmazása nélkül is majdnem ugyanazt az értelmes szerkezetet eredményezik, és a két forma között a jelentéskülönbség alig érzékelhető (Laczkó–Mártonfi 2004: 132). Ilyenkor mindkét írásmód megfelelőnek tekinthető, például: *patakidiák-anekdota, pataki diákanekdota; érzelmiintelligencia-szint, érzelmi intelligenciaszint; felhasználóiélmény-tervezés, felhasználói élménytervezés; friss hírösszefoglaló, frisshír-összefoglaló; műszakvizsga-biztos, műszaki vizsgabiztos;*

turisztikadesztináció-menedzsment, turisztikai desztinációmenedzsment; szellemi tulajdon-jog, szellemi tulajdonjog; szállodaiszoba-árak, szállodai szobaárak. Ennek az alkalmazhatóságára a következő próbával élhetünk: a *szállodai árak* értelmes szószerkezet, ezért helyes a *szállodai szobaárak* is, valamint a mozgószabályos alak is: *szállodaiszoba-árak*. Ellenben a *megújuló hasznosítás* értelmetlen szószerkezet, így csak a *megújulóenergia-hasznosítás* írásmód tükrözi az értelmet.

7. Milyen mértékben alkalmazzák ezt a mozgószabályt az átlag írástudók az internetes találatok alapján? Az alábbiakban néhány viszonylag gyakori kifejezés közhelyesírását kívánjuk bemutatni. Az *idegennyelv-tanítás* írása viszonylag gyakran, 3850-szer helyesen szerepel, hibásan, különírva (*idegen nyelvtanítás*) 4950-szer. Ennél sokkal nagyobb a hibázók száma a *forgalmiadó-befizetés* kifejezés kapcsán, mindössze egy alkalommal volt helyes az írásmód, és kétféle hibás megoldás olvasható: **forgalmiadó befizetés* (4), **forgalmi adó befizetés* (5780). Az alábbiakban csak a helyes és a hibás írásmódokat mutatjuk be a találati számokkal: *mesterségesintelligencia-alapú* (3770), **mesterséges intelligencia alapú* (44.500), *megújulóenergia-hasznosítás* (4200), **megújuló energia hasznosítás* (17.100), *hozzáadottcukor-mentes* (8131), **hozzáadott cukormentes* (29.400). Mint látható, hol tízszer annyi, hol négyszer annyi a hibás írásmódú alak, ez is bizonyítja, hogy a közhelyesírók számára ez a szabály nehezen alkalmazható.

8. Milyen módszerekkel könnyíthetjük meg a szabály alkalmazását? A mozgószabály alkalmazásának a lényege a szavak értelmi határainak megtalálásában és tükrözésében rejlik. Meg kell figyelni, hogy mi a kiinduló alak, és hogy a hozzá kapcsolt alak előtagként, utótagként vagy esetleg alkalmi minőségjelzőként fog kapcsolódni. Az alábbiakban egy módszert kívánunk ismertetni, amelynek segítségével megállapítható, hogy alkalmazzuk-e a mozgószabályt, vagy ne, és ha igen, hová tegyük a kötőjelet. Két példa segítségével szemléltetjük, ezzel könnyebb döntést hozni: *mosatlan + gyerek + játék, mosatlan + gyümölcs + lé*. Itt azt kell megfigyelni, hogy a minőségjelzői szerepben álló, tehát az első melléknévi vagy melléknévi igenév szófajú tag értelmes szószerkezetet alkot-e a főnévi alaptaggal: *mosatlan + játék = mosatlan játék*. Ebben az esetben jelentéstanilag értelmes szószerkezetet kaptunk, tehát a *mosatlan* szó a *játéknak* lehet az alkalmi jelzője. Ebből következik az is, hogy a *mosatlan* tag biztos, hogy alkalmi jelzőként fog szerepelni a *játék* és egy másik szóval összetételként, esetünkben a *gyerekjáték* ('gyerekeknek való játék') jelentéstömörítő szóösszetétellel. Ezért a helyes írásmód a *mosatlan gyerekjáték* ('olyan, gyerekeknek való játék, mely nincs

megmosva’). Itt tehát a különíráshoz kell folyamodnunk. Ha a mozgószabályt alkalmazzuk, abban az esetben így néz ki a szószerkezet: **mosatlangyerekek-játék*, viszont ekkor azt sugallná, hogy olyan játék, mely piszkos gyerekek számára készült. A második példa esetében (*mosatlan + gyümölcs + lé*) hasonlóképpen járunk el. Megállapíthatjuk, hogy a *mosatlan + lé* szószerkezet nem értelmes, ugyanakkor a *gyümölcs + lé = gyümölcslé* összetétel igen, valamint a *mosatlan gyümölcs* is. Mivel tehát a *mosatlan lé* értelmetlen, abszurdum, így biztos, hogy nem lesz helyes írásmód a **mosatlan gyümölcslé*, ugyanis a *mosatlan* minőségjelző a *gyümölcs* alaptagnak az alkalmi jelzője. Így lép életbe a mozgószabály, tehát az alkalmi jelzős szerkezethez (*mosatlan gyümölcs*) kapcsolódik egy újabb tag (*lé*), melyet kötőjellel kapcsolunk az alkalmilag egybeírt összetételhez: *mosatlangyümölcslé* (‘olyan lé, mely mosatlan gyümölcsből készült’). A legcélszerűbb tehát megkeresni, hogy a szóhoz kapcsolandó újabb tag melyiknek a minőségjelzője: például a *csiszolt + téglá + eladás* esetén szintén elvégezzük az előbb említett műveletet, és láthatjuk, hogy a *csiszolt* melléknévi igenév a *téglának* az alkalmi jelzője, és nem az *eladás* szónak, mivel *csiszolt eladás* nem közvetít értelmes jelentést. Ezáltal a *csiszolt téglá* a kiinduló szókapcsolat, melyhez utótagként kapcsoljuk az *eladás* szót, így jön létre mozgószabállyal a *csiszolttéglá-eladás* (‘a csiszolt téglának az eladása’). Még egy példa: a *keringetettlevegő-szűrő* esetében a mozgószabályt feloldva azt mondhatjuk, hogy a *keringetett levegő* szűrője. Ha nem alkalmazzuk a mozgószabályt, a különírt alakban **keringetett levegőszűrő*ként nem értelmes, hiszen nem a *szűrő* az, ami *keringetett*, hanem a *levegő*. Összegezve: ha a jelző a harmadik, főnévi tagra vonatkozik, akkor nem alkalmazzuk a második mozgószabályt: *mosatlan gyerekekjáték*; ha a jelző a második, főnévi tagra vonatkozik, akkor alkalmazzuk a mozgószabályt: *mosatlangyümölcslé, csiszolttéglá-eladás*.

9. Találkozhatunk olyan példával is, amikor mást jelent a mozgószabállyal megalkotott összetétel, és mást, ha különírjuk az első tagot, a minőségjelzőt. A *svábzene-kedvelő* az a személy, aki szereti a sváb zenét. A *sváb zenekedvelő*, pedig azt jelenti, hogy valakinek a nemzetisége sváb, és általában kedveli a zenét, bármilyet. Ebben az esetben tehát félreértést okozhat a hibás írásmód. További példa: az *angol nyelvkönyv* angol nyelvű vagy gyártmányú nyelvkönyv, az *angolnyelv-könyv* az angol nyelv oktatására szolgáló nyelvkönyv. A *veszélyeshulladék-tároló* a veszélyes hulladék tárolására szolgál, a *veszélyes hulladéktároló* valamilyen okból kifolyólag veszélyes. Tehát ha a *veszélyes* melléknév az utolsó szóra vagy szóösszetételre vonatkozik, azaz a *hulladéktárolóra*, akkor különírjuk: *veszélyes hulladéktároló*. Ha viszont a rögtön utána

álló kifejezésre, jelen esetben a *hulladékra*, akkor alkalmazzuk a mozgószá-
bályt, és így jelenti azt, hogy a hulladék veszélyes: *veszélyeshulladék-tároló*.

Ha élettelen tárgyakat, dolgokat jelöl az így megalkotott szószerkezet vagy
összetétel, akkor a hibásan írtat is könnyen értelmezzük, és a nagy többség-
nek fel sem tűnik a hibás írásmód. Ellenben ha személyt jelöl a szószerkezet
vagy az összetétel, akkor megmosolyogtató a különírt alak. A *mérge-
sgomba-
szakértő* a gombákat ellenőrzi, a *mérges gombaszakértő* dühös egyén. A *szá-
raztészta-kereskedő* a száraz tésztával kereskedik, a *száraz tésztakereskedő*
humortalan. Ugyanígy különbség van a *csuklósautóbusz-vezető* és a *csuklós
autóbuszvezető*, valamint a *vágottbaromfi-kereskedő* és a *vágott baromfike-
reskedő között*. Természetesen a világról való tudásunk orientál a „hibásan”
írt kifejezések értelmezésében, hiszen igen ritka, hogy egy csuklós autóbusz
vezetője csuklik, illetve egy baromfikereskedő nincs félbe vágva.

10. Hőnyi Ede a következőt fogalmazza meg a mozgószá-
bály alkalmazásával kapcsolatban: „Az ún. mozgószá-
bály helyes és fontos, az írásgyakorlat-
nak sok esetben nyújt nagy segítséget, de nem szabad mindig és mindenáron
érvényt szerezni azon szabályoknak, amelyek helyesírásunknak csak mankói
és nem pillérei.” Ezenkívül kiemeli, hogy számos esetben a magyar nyelvben
senki nem használja egy-egy adott szónak a mozgószá-
bály által létrehozott
alakját, inkább a különírást, az alkalmi jelzős szókapcsolattal való jelölését
részesítik előnyben (Hőnyi 1999: 172). Ezt igazoltuk a 7. pontban, és több-
ségében az olyan szavakra igaz, amelyeknél nem tapasztalható jelentésbeli
különbség az eltérő írásmódú összetételek között. A mozgószá-
bály alkalmazásának a fontossága és lényege a szavak értelmi határainak megtalálásában
és tükrözésében rejlik.

Melléklet

Az előtag alaktani jellemzői

-i képzős (103): aktiválásienergia-érték, áramlásisebesség-függő, ás-
ványianyag-tartalom, átállásiidő-ingadozás, átvitelrendszer-irányító,
bécsizongora-stúdió, beépítésiterület-növekedés, egyháziének-óra,
elemibáziscsere-módszer, elemimagnézium-tartalom, emberijog-sértés,
erdeigomba-krémleves, erdeigyümölcs-mix, erdeigyümölcs-szós, érett-
ségibizonyítvány-átadó, érzelmiélet-instabilitás, érzelmiintelligencia-szint
(érzelmi intelligenciaszint), érzelmiviselkedés-terápia, esküvőiruha-
-tervező, fedélzetivideótartalom-elemzés, fejlesztésifolyamat-modell,
fejlesztésimódszertan-váltás, felhasználóiélmény-tervezés (felhasználói él-

ménytervezés), felszolgálásidő-fizetési, fogalmimetafora-elmélet, fogyasztásihiteľ-ügyintézés, forgalmiadó-befizetés, fűtesiköltség-megtakarítás, geodéziaialappon-jelző, gyermekgondozásidő-ellátás, gyermek-kozmetikaitáska, hallgatói létszám-adatok, harcigép-személyzet, háztartásitűzelőolaj-felhasználás, húsvétisonka-piac, húsvétitójás-fa, húsvétitójás-keresés, ifjúságikönyv-kiadó, izlandikereszt-cipelés, jövedékítörvény-módosítás, készenléti hiteľ- megállapodás, kiviteli engedély-kötelezettség, korai fejlesztő-szakember, koreai jel-kártya, környezetiszemlélet-formálás, környezetvédelmi termékidő-bevallás, közlekedéseszköz-oldali, közoktatásitörvény-koncepció, közösségikert-megnyitó, közösségimédia-jog, közösségimédia-szolgáltató, közösségimédia-üzenet, központihely-elmélet, légifelvétel-készítés, létesítési engedély-kérelem, listázásidő-mentes, magán-gazdaságításaság, májusipereszke-mártás, matematikaianalízis-kurzus, megmunkálási folyamat-lépések, merinóigypajjú-tartalom, minőségbiztosításrendszer-koordinátor, munkáltatóimárka-építés, műszakicikk-forgalmazó, műszakirészegység-vezető, műszakivizsga-biztos (műszaki vizsgabiztos), művészeti igazgató-asszisztens, nemzeti örökség-törvények, nemzetközikapcsolatok-elemző, népi hegedű-oktatás, népitánc-film-archívum, női uralkodó-kép, növényisajt-termék, növényiszövet-preparátum, oktatásitartalom-szolgáltatás, oltási igazolás-kötelezettség, országgyűlési képviselő-választás, őszikikerics-csokor, patakidiák-anekdota (pataki diák-anekdota), rakétavédelmi pajzs-tervezet, stratégiai menedzsment-tanulmány, szállítási költség-egyenlőtlenség, szállodaiszoba-árak (szállodai szobaárak), szántó földinövény-termesztők, szellemitulajdon-jog (szellemi tulajdonjog), személyijövedelemadó-mentesség, személyijövedelemadó-törvény, szerelmi háromszög-história, támogatási megállapodás-minta, tanulásieredmény-alapú, társadalmitőke-komponens, társadalmitőke-koncepció, távközlési hálózat-használat, természetikincs-vadászat, turisztikai desztináció-menedzsment (turisztikai desztinációmenedzsment), turisztikaikártya-funkció, üzleti intelligencia-rendszerek, üzletistílus-tanácsadó, vegyi anyag-eredetű, vezérkarifőnök-helyettes, vezetői engedély-nyilvántartás, viselkedéstartílus-tanácsadó, vízisport-telep

Tőszó (55): ajándékszeműveg-akció, akadálymentesweb-szakértő, aktívanyag-tartalom, aktív szén-szűrő, alkohol-házhozszállítás, allergénanyag-mentes, alternatív-befektetésialap-kezelő, alumíniumitaldoboz-gyár, angolműfordítás-pályázat, vetonkeverőgép-alkatrészek, fehérkenyér-liszt, fehérköpeny-hipertónia, fekete cseresznye-lekvár, félkésztermék-kínálat, filter-aktívanyag-tartalom, gluténmentes kenyér-sütő, hardver-üzembehelyezés, hindu vallás-központúság, idegennyelv-tanítás,

kereszténymisztika-könyv, koraavar-jellegű, kortársékszer-kiállítás, kortárs-tánc-élet, lakáshiteltörlesztőrészlet-tartozás, legfőbbügyész-helyettes, magyarirodalom-tanár, magyarnyelvtan-óra, magyarszöveg-író, melegvíz-mérő, melegvízóra-leolvasás, mosatlangyümölcs-lé, műanyagfröccsöntőüzem-vezető, németnyelv-tanár, németnyelv-tudás, németnyelv-vizsga, nettójelenérték-számítás, rövidhozam-csökkenés, rövidválasz-feladat, savanyúkáposztás-hordó, savanyúuborka-lé, skótduda-óra, svábzene-kedvelő, szilárdbiomassza-tüzelés, szürkemarha-csorda, telítetlenzsírsav-tartalom, trappistasajt-krém, trappistasajt-krémleves, triplacsoki-ízű, vasbetonszerkezet-gyártás, vegyesgyümölcs-töltelékes, zérótolerancia-politika, zöld-villamosenergia, zöldvillamosenergia-előállítás

-s képzős (54): almáspite-sütő, általánostantárgy-teszt (általános tantárgyteszt), analitikusmérten-feladat, bakteriálisinfekció-eredetű, csillagoségbolt-rezervátum, csípőspaprika-krém, digitálisarchívum-fejlesztő, egyetemesjelenkor-tanár, elektromosautó-pályázat, elektronikushírközlés-szabályozás, évesdíj-mentes, fejessaláta-öntetpor, fosszilisenergiahordozó-igény, génterápiásoltóanyag-gyártás, grafikusillesztőprogram-telepítő, kalászosgabonarezisztencia-nemesítési, kalászosgyom-irtó, károsanyag-megkötő, kézművessőr-fajták, kézművessőr-mester, klasszikusműalkotás-szerű, kommunális hulladék-lerakó, kommunikációsprojekt-vezető, kulturálisörökség-szakértő, kulturális transzfer-kutatás, lovasuralkodó-ábrázolás, mágneses-rezonancia-vizsgálat, mákosguba-pohárkrém, mechanikus szakterület-vezető, mesterségesanyag-mentes, mesterséges intelligencia-alapú, motorikusgázolaj-forgalmazás, négyesmetró-beruházás, nemesszőlős-kert, olajosmagvak-termékpálya, porcukrosképviselőfánk-készítés, poszttraumatikus stressz-szindróma, racionális viselkedés-terápia, sáfrányoszeklice-olaj, sajtosmakaróni-tasak, személyes adat-szivárgás, színes ceruza-készlet, tartalominnovációs vezető-helyettes, tartósélelmiszer-csomag, teljes metszet-szkennelés, titkosügyirat-kezelő, többesszám-használat, veszélyes anyag-raktáros, veszélyes áru-szakosztály, vezetékese telefon-szám, webstartalom-szerkesztő, zsíroskenyér-parti

-t, -tt képzős (22): aszaltgyümölcs-tea, beágyazott szoftver-fejlesztő, csiszolt téglá-eladás, égettenyv-szag, egyszerűsített számla-tételsor, fagyasztotthab-gyártó, forraltbort-fogyasztás, földolgozott élelmiszer-kategória, használt autó-ágazat, használt festék-gyűjtő, használt könyv-árak, használt lakóingatlan-eladás, használt sütőolaj-gyűjtő, használt társasjáték-gyűjtemény, hozzáadott cukor-mentes, keringtetett levegő-

-szűrő, kiemeltügyfél-kapcsolati, rántottcsirke-darabok, sűrítettlevegő-csatlakozás, támogatottkutatócsoport-pályázatok, üzőttvad-érzés, visszaforgatottpapír-újrahasznosító

-ó,-ő képzős (14): bejövőszámla-kezelő, élősertes-import, emészthetőrost-tartalom, fogathajtóverseny-bíró, hidképzőintézmény-szerep, kapcsolódónevelés-oktató, kiegészítőtermék-eladás, megújulóenergia-hasznosítás, növényvédőszer-maradványok, nyaralóember-típus (nyaraló embertípus), szállópor-szennyezettség, üvegfeldolgozóüzem-átadás, zsírégetőtartomány-számoló

Szakirodalom

- A magyar helyesírás szabályai. (10. kiadás)* 1954. Akadémiai Kiadó. Budapest.
A magyar helyesírás szabályai. (11. kiadás) 1984. Akadémiai Kiadó. Budapest.
A magyar helyesírás szabályai. (12. kiadás) 2015. Akadémiai Kiadó. Budapest.
 Bősze Péter 2015. A szaknyelvi csoportnevek írása a magyar orvosi nyelvben – javaslatmegvitatásra. *Magyar Orvosi Nyelv* 1: 47–71.
 Hőnyi Ede 1999. Élet és irodalom. In: *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE. Budapest. 171–2.
 Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Osiris Kiadó. Budapest.
 Ludányi Zsófia 2019. A mozgószabályokról. In: *Szabályok, normák, nyelvszokás. Tanulmányok a köznyelvi és szaknyelvi helyesírás és nyelvalakítás köréből*. Líceum Kiadó. Eger. 11–21.
 Zimányi Árpád 2001. Nem élhetünk mozgószabály nélkül! *Édes Anyanyelvünk* XXIII. 2.

Minya Károly
 nyelvész, főiskolai tanár
 Nyíregyházi Egyetem, Nyelv- és
 Irodalomtudományi Intézet
 E-mail: minya.karoly@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2421-3580>

Kovács Alexandra
 magyar–angol szakos tanár
 Túróczy Zoltán Evangélikus Óvoda és
 Magyar–Angol Két Tanítási Nyelvű
 Általános Iskola, Nyíregyháza
 E-mail: szandiii97@gmail.com

Abstract

MINYA KÁROLY – KOVÁCS ALEXANDRA

**„SHALL WE APPLY THE MOVING RULE OR NOT?”
THE PROBLEM OF APPLYING THE MOVING RULE**

The moving rule is a means of reflecting meaning in our spelling. Its use frequently poses a problem for proofreaders, native speakers (lecturers) and Hungarian teachers. This study aims to explore the terms created by the moving rule using 246 examples from the website www.e-nyelv.hu. It explains the background of AkH¹² 141. b), the morphological structure of the resulting compounds, presents the frequency order based on the first member's word form, and in two cases proposes the amendment of this rule. The paper also answers the question of how to make the rule less complicated to apply, and finally shows that in some cases it means one thing to create a compound with a mobility rule and another to write the first member, the quality marker, separately.

Keywords: moving rule, sense mirroring, structural solution, Hungarian Language Services, meaning difference

TAHIN SZABOLCS

**A JOGALKOTÓ NYELVI CSELEKVÉSÉRŐL: KIMONDOTT ÉS KI NEM MONDOTT
NYELVI TARTALMAK A JOGSZÖVEGEKBEN**

Kivonat

Jogi gondolkodásunkra máig hatással bír az a törvénypozitívista elgondolás, amely szerint a bíró kizárólag a jogszövegekből merítheti a jogot. E szemlélet alapja egy „nyelvi babona”, amely szerint egy szöveg üzenete pusztán annak nyelvi tartalmából kalkulálható. A kommunikáció- és nyelveleméleti kutatások eredményei arra figyelmeztetnek, hogy a nyelv ebbéli teljesítőképességét nem szabad túlbecsülnünk. A megértés kulcsa nem pusztán a szöveg, jelentős szerephez jutnak ugyanis azok a következtetések is, amellyel a hallgató a közlés nyelvi tartalmából és az akörüli összes körülményből fejtí vissza a beszélő szándéka szerinti üzenetet. E kommunikációs modell elfogadása alkalmas keret lehet arra, hogy a jogalkotás és a bírói jogértelmezés viszonyrendszerét újragondoljuk és a törvénypozitívista meggyőződéseinken túllépünk. Egyúttal azzal a haszonnal is járhat, hogy reálisabb képet kaphatunk a hazai precedensrendszerben felértékelődő bírói jogértelmezés mibenlétéről.

Kulcsszavak: jogi nyelv, a jogalkotó szándéka, a jogalkotó nyelvi cselekvése, jogszabályszerkesztés, bírói jogértelmezés, a jogszöveg kommunikatív tartama

A jogszabályszerkesztés „diszkurzív rendje”

Sverker Johansson svéd nyelvész a nyelv eredetéről írt monográfiájában arra hívta fel a figyelmet, hogy a verbális nyelvhasználat ősidők óta ugyanazt a lényegi funkciót szolgálja: a sikeres és hatékony kommunikációt (Johansson 2021: 45–7). A legegyszerűbb meghatározás szerint a kommunikáció akkor sikeres, ha a hallgató számára evidens lesz, hogy őt a beszélő milyen információ birtokába akarja juttatni (Németh T. 1990: 52). Nem szorul különösebb igazolásra, hogy a jogalkotó célja is a sikeres kommunikáció, máskülönbén a szándékától eltérő szabálykövetés alakulhat ki a címzettekben. A jogalkotó a jogszabályok útján kommunikál: a jogpolitikai céljait nyelvi formába önti, majd azokat írott joganyagként teszi közzé. E nyelvi cselekvésnek is megvannak a maga szabályai, azaz a jogszabályszerkesztésnek is létezik vala-

miféle diszkurzív rendje (Foucault 1991).¹ Néhány ilyen, a jogalkotó nyelvi cselekvését meghatározó jogszövegezési korlát bizonyosan leírható.

1. A jogalkotó nyelvi cselekvését *írott* normatív szabályok határozzák meg. A jogszabályszerkesztésről szóló 61/2009. (XII. 14.) IRM rendelet szerint (i) a jogszabályok tervezetét a magyar nyelv szabályainak megfelelően, világosan, közérthetően és ellentmondásmentesen kell megszövegezni, (ii) a normatív tartalmat jelen idejű kijelentő mondatral, egyes szám harmadik személyű megfogalmazással kell kifejezni, (iii) azonos szabályozási tárgyra vonatkozó különböző megfogalmazások csak akkor alkalmazhatóak, ha azok eltérő tartalmat fejeznek ki. E jogszabályszerkesztési követelmények egy olyan „fogalmi mennyország” megteremtésére irányulnak, amelyben a jogi szövegtörzs ellentmondásmentes, előre kiszámítható és felismerhető képet mutat.

Ezzel szemben a következő pontokban megjelölt *íratlan* jogszabály-szövegezési korlátok a jogi szövegtörzs bizonytalanságának irányába mutatnak, és azt implikálják, hogy a jogszövegek csak a jog egy részét mutatják meg, a jogalkotó kommunikatív szándéka önmagában e szövegtörzsből nem ismerhető meg.

2. A nyelv pusztán szemantikai-grammatikai tartalma filozófiai értelemben tökéletlen eszköz arra, hogy a beszélő valamennyi gondolatát közvetítse. „A nyelv mint olyan és ősi stádiumaiban nem pontos, s az általunk használt értelemben nem is explicit: a nyelvi pontosság világosabbá teszi, hogy mit mondunk – vagyis a *jelentést*; az explicit-ség pedig [...] a megnyilatkozás *erejét* teszi világosabbá, vagyis azt, hogy az miként értendő” (Austin 1990: 85). Ennek megfelelően a jogszabály explicit szövege csak kivonata, nyoma, szimptomája annak a jogalkotói akaratnak, amely magába a szövegbe lett „becsomagolva” (Stein 2015: 53). A jogszöveg is beszédaktus, ezért a címzettek által beleértett (implikált) jelentésrétegei is vannak, emellett a címzett előfeltevéseinek (preszuppozíciók) is lényeges jelentés-konstituáló ereje lehet a megértés során (Marmor 2014).
3. A jogszövegek időtlensége nem evidencia, ez relativizálja a nyelvi tekintélyét. A jogalkotó a jogszöveg kihirdetésekor nem láthatja előre

¹ A diskurzus terminusát foucault-i értelemben használom. A diskurzus rendjének hatása, hogy bár nyelvileg bármi kifejezhető, a nyelvi megnyilvánulások – így a jogalkotó nyelvi cselekvéseinek – lehetősége, tartalma, módja stb. társadalmilag, kulturálisan meghatározott.

az összes jövőbeli tényállást, így „[a]mikor az előre nem látott eset felvetődik, akkor szemben találjuk magunkat a kérdéses problémával, és a számunkra legmegfelelőbb módon dönthetünk a versengő érdekek között. Ennek során határozottabbá tesszük eredeti célunkat, és tisztázzuk azt a kérdést, hogy az adott szabály céljai szempontjából az egyes szavak mit jelentenek” (Hart 1999: 38–46).

4. A kontinentális jogrend jogszövegeit eleve nyelvi aluldetermináltság jellemzi, ez aláassa a jogszövegek világosságába vetett hitet. A kontinentális jogszabályok kerülnek a kauzisztikát, absztrakt normákat szövegeznek meg, szemben a precedensországok esetjogával, amelyek egyedi eseteken keresztül formálják a jogot. Ugyanakkor az aluldetermináltság mint törvényszövegezési fogás a jogalkotó részéről nem egyszer szándékos, stratégiai célú (Marmor 2014).
5. A jogszabályok megszövegezése során nem zárhatók ki a jogszabályszerkesztési következetlenségek. A nyelvi cselekvéseiben tévedhetetlen jogalkotó képét inkább a tökéletes „fogalmi mennyország” (Hart 1983: 165) iránti vágyakozás hozza létre. Nem szabad tehát túlbecsülni a jogalkotó nyelvi kompetenciáit, hiszen a közzétett jogszabály szövege is a törvény-előkészítő bizottságok tagjainak nyelvi kompetenciáin alapul.

A fenti diszkurzív rend valamennyi elemét szem előtt kell tartanunk, hogy a jogalkotó kommunikációs szándékát sikeresen felismerjük. Mindez sokszor arra kényszeríti a jogalkalmazót, hogy a jogszöveg mögött húzódo szándékot ne pusztán az explicit nyelvi tartalom alapján, hanem a feltételezései mentén ragadja meg. Ahogy arra Andrei Marmor jogfilozófus felhívta a figyelmet, a jogszövegek kapcsán „nem egyszerűen azt kell megkérdeznünk, hogy mit szándékozott kifejezni a beszélő, hanem azt is, hogy mit sikerült kifejeznie. [...] mert lehetséges, hogy a beszélőnek nem sikerült azt kommunikálnia, ami a szándékában állt” (Marmor 2017: 31).

A jogalkotó nyelvi megértéséhez érdemes elfogadni Peter M. Tiersma jogértelmezésre vonatkozó metaforáját. Tiersma szerint a jogszövegek *autonóm státuszú* szövegek, amelyek hasonlatosak a palackpostához, ahol a hajótöröttnék a sikeres kommunikáció érdekében az üzenetét úgy kell megszövegeznie, hogy az minden szándékolt tartalmat magába sűrítse. Ez biztosítja, hogy a kommunikáció sikerre vezessen, és a hajótöröttre rátaláljanak (Tiersma 2011: 431–82). A jogértelmezés során is abból a feltételezésből kell kiindulni, hogy a jogalkotó a teljes kommunikatív szándékát – a leginkább lehetséges mértékben – a jogszabály szövegébe sűrítette. E feltételezések azonban megdönthető

vélelmek, ezért a kommunikatív szándék feltárásakor a bírácoknak csak „rész-munkaidőben” kell textualistának lenniük (Tiersma 2011: 471).

Ki a jogszabály címzettje? Kinek az értelmezési horizontja határozza meg a jogértelmezést?

Tiersma a fenti metaforát a bírói jogértelmezésre alkalmazta, ugyanakkor egyáltalán nem evidens, hogy a jogalkotó kivel folytat kommunikációt. Alapvető kérdés, hogy kit tekintünk a jogszabály címzettjének: az állampolgárt vagy a jogalkalmazó szervezetet.

Az egyik álláspont szerint a jogszöveg közvetlen címzettje az állampolgár, és a jogalkalmazónak az állampolgár szemszögéből kell a jogszöveg értelmét feltárnia. Antonin Scalia, az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának egykori bírása abból indult ki, hogy a norma címzettjei az állampolgárok, akik csak a kihirdetett szöveget ismerhetik meg, a jogalkotói akaratot nem. Szerinte egy tisztességes állami berendezkedéssel összeegyeztethetetlen, ha a jogszabályok jelentését az határozza meg, hogy mit gondolt a jogalkotó, és nem az, hogy valójában mit hirdetett ki. Scalia a jogalkotói szándéokra való hivatkozást egyfajta „piszkos trükknek” tekintette, ami ahhoz hasonlatos, „amikor Néro császár [...] magas oszlopokra szögeztette az ediktumokat, hogy ne lehessen könnyen elolvasni őket” (idézi: Jakab 2011: 90).

Textualizmusának alapját az *ordinary meaning* doktrína adja. Eszerint a jogszövegek helyes értelmezésére a következő módszertant kell alkalmazni: ha a jogszövegben nincs ezzel ellentétes külön nyelvi indikáció, a szavaknak az általánosan elfogadott, alapértelmezett jelentését (*ordinary meaning*) kell figyelembe venni (Scalia–Garner 2012: 79–86). E doktrína alapját az az elgondolás adja, hogy a jogszöveg értelmezésre szoruló kifejezését – hipotetikusán – egy hétköznapi szituációba kell visszahelyezni, és azt kell megvizsgálni, hogy a kifejezés „az utca átlagemberében” milyen jelentést idéz fel („evokes”). (A precedens részletes leírására lásd: Hobbs 2011: 332–4).

A másik álláspont szerint ez az elgondolás vitatható, mert a jogszabályok tartalmát végső soron a bíróságok dolgozzák ki, az értelmezés során annál sokkal komplexebb folyamatok mennek végbe, hogy a kommunikációs szándék pusztán a jogszöveg hétköznapi jelentése alapján megismerhető lenne. Aharon Barak ennek kapcsán azt hangsúlyozza – Tiersma metaforájához hasonlóan –, hogy vélelem fűződik ahhoz, hogy a jogszabály célja a természetes, hétköznapi nyelvből olvasható ki (Barak 2005: 173). Az angol nyelvű szakirodalom egy része azt hangsúlyozza, hogy a jogszabály hétköznapi jelentéséhez és pusztán nyelvtani tartalmához kötődő jelentéskoncepció

egy, a jogi nyelv közérthetőségével kapcsolatos *mítoszon* alapul. A jogalkotó kifejezheti magát közérthetően, világosan, a jog komplexitását az átlag állampolgár azonban mégsem fogja megérteni (Tiersma 2015: 31–2). Nem véletlen, hogy jogszövegek közérthető nyelvi tartalma mellett érvelő *plain meaning* mozgalmak törekvései sem nyertek igazolást a gyakorlatban. Mindez egy egyszerű példán keresztül belátható: ha ugyanis az állampolgároknak egy jogász segítségét kell igénybe venniük annak megállapítására, hogy a törvény szövege valójában mit jelent, a közérthetőség követelménye részben értelmetlenné válik. A jogi tartalmaknak a jogszöveg közérthető voltához kapcsolása aligha állhat a jog tényleges megismerésének szolgálatában, a jogszöveg közzététele inkább „a jog nem ismerése nem mentesít annak alkalmazása alól” fikció fenntartását szolgálja (Hutton 2009: 67–8).

A laikus átlagember és a bíróságok értelmezési horizontja ellentétes irányú, jelentésformáló hatásának alakulására jó példa a Btk. 371. § (7) bekezdése szerinti falfirkafogalom ítélkezési története (átlagos műveltségű jogkereső, Arató 2022: 87). Eleinte az értelmezési gyakorlat a „graffiti” kifejezés „magyar köznyelvben használatos” jelentéséből indult ki, és arra jutott, hogy a falfirkával elkövetett rongálás tárgya kizárólag valamely épület fala lehet.² Nem véletlen, hiszen a Btk.-ban szereplő falfirka szó az utca emberében is e köznapi jelentést (*ordinary meaning*) idézte fel. Egy szabálysértési eljárásban az eljárás alá vont személy, aki az úttestet festette össze, azzal védekezett, hogy ez jogszerű cselekmény, mert az az út „a földön van”.³ A szó köznapi értelméhez képest a falfirka szemantikai kritériumai azonban e köznapi értelemről később elszakadtak. A Kúria Jogegységi Panasz Tanácsa 4/2022. szám alatt közzétett jogegységi határozatának 3. pontja már úgy foglalt állást, hogy a falfirka-bűncselekmény bármely vagyontárgyra elkövethető. A bíróságok számára kötelező jogegységi határozat szerint a bűncselekmény tárgya akár közút, járda, telefonfülke, kormányzati hirdetőtábla, gépkocsi, vasúti kocsi, transzformátor stb. is lehet.⁴ Ha egy pillantást vetünk a jogegységi határozat indoklására, beláthatjuk, hogy milyen komplex – dogmatikai, nyelvtani, logikai – következtetések útján jutott a Kúria

² Fővárosi Törvényszék 23.Bf.V.5250/2015. (közzétéve: EBD2016.B.5), Kúria Bfv. II.398/2016/9. (közzétéve: BH2016. 325.)

³ A videófelvételen az alábbi nyilatkozat hallható: „Kérdeztük, hogy miért visznek be. Mondják, hogy bűncselekmény gyanúja: graffiti. Mondtuk neki, hogy ez nem az, mert az falon van. Erre mondja, hogy ez is grefiti. Bevittek, aztán felolvasták nekünk a grefitis törvényt, amibe az van, hogy a grefiti az olyan dolog, ami a falon van. Nézünk, hogy akkor most mi van? Ez a földön van.” <http://rtl.hu/rtlklub/hirek/ketfarku-kutyapart-graffitizessel-gyanusitjak-oket> (letöltve: 2023. 07. 15.)

⁴ Kúria 4/2022. (Jpe.IV.60.012/2022/12) számú jogegységi határozata Indokolás [6]–[8].

a fenti megállapításra. Nehezen vitatható tehát, hogy a jogszabályok jelentésének meghatározása nem a laikusok nyelvi kompetenciáin alapul. A jogalkotó nyelvi cselekvéseinek értelmezése inkább a bíróságok nyelvi monopóliuma és a jogalkotó kommunikációs szándékának feltárása a jogszövegből levont, sokmozzanatú, komplex következtetés eredménye. Az ehhez hasonló értelmezési folyamatok azt a meggyőződést erősítik, hogy az állampolgárok a jogalkotó nyelvi cselekményeinek csak közvetett címzettjei, mert a jog a bíróságok jogértelmező tevékenységén keresztül jut el hozzájuk.

A fenti érvelés kapcsán úgy tűnhet, mintha a jog jelentésének feltárása valamiféle exkluzív társaságra, a bíróság tagjaira tartozna, és ezzel a jog hozzáférhetetlenné és kiszámíthatatlanná válna. A jog megismerhetőségével kapcsolatos dilemmáinkat – végső soron – a hazai jogrendbe 2020. április 1-től bevezetett „korlátozott precedensrendszer” oldotta fel. Ennek egyik infrastrukturális feltételét az adja, hogy az alsófokú bíróságokra kötelező erővel bírókúriai eseti döntéseket (precedenseket) közzé kell tenni az interneten a bárki számára hozzáférhető és kereshető Bírósági Határozatok Gyűjteményében, a jogegységi határozatokat pedig – a jogszabályokhoz hasonlóan – a Magyar Közlönyben. Az tehát, hogy a jogot nem pusztán a jogszöveggel, hanem az abból kibontható jogalkotói (kommunikatív) szándékával azonosítjuk, nem tekinthetjük – ahogy Scalia fogalmazott – „piszkos trükknek” (idézi: Jakab 2011: 90), hiszen a bíróságok által megállapított normatartalom e felületekről éppúgy megismerhető, mint a jogalkotó által közzétett szövegjog.

A köznapi és a jogi kommunikáció hasonló vonásairól

Ha elfogadjuk, hogy a jogszövegek nyelvi anyaga csak részben mutatja meg a jog tartalmát, akkor érdemes tisztázni, hogy milyen kommunikációs modell alapján tárható fel a jogalkotó jogpolitikai célja.

Johansson a nyelvi kommunikáció leírására két tudományos alapmodellt használ, a „kódnyelvi”, illetve a „kirakós” (osztenzív-következtetési) modellt (Johansson 2021: 45–9). Az előbbi modell elgondolásait az az alapvetés vezérli, hogy a nyelvi jelek már önmagukban teljes képet biztosítanak a megértéshez, míg az utóbbi szerint az üzenet feladója nem egy teljes képet küld, hanem pontosan annyi darabkát, amelyből a címzett kellő támpontot kap ahhoz, hogy kikövetkeztesse, mit ábrázolhat a kép. E kommunikációs modell kulcsfogalma a *következtetés*, amellyel a hallgató a közlés nyelvi tartalmából és annak összes körülményből fejt vissza (rakja ki) a beszélő szándéka szerinti üzenetet. A szemantikai reprezentációk tehát nem önmagukban hordoznak jelentést, hanem a következtetési műveletek számára szolgálnak permisszául, kiinduló feltevésül (Németh T. 1990: 52).

A köznapi kommunikáció során mindannyian tapasztalhattuk, hogy egy beszédhelyzet hallgatója csak az általa észlelhető (látható és hallható) nyelvi jelekből, valamint az őket körülvevő kontextusból tud következtetni a beszélő kommunikációs szándékára (Slocum 2017: 196). Ilyenkor gyakori élményünk a nyelv felszíni hiányosságainak tapasztalata. Itt nem az üzenet elhallgatásáról és nem is a beszélő titkolózásáról van szó, inkább arról, hogy éppen e kihagyásosság által tudunk hatékonyan és időszerűen kommunikálni. Ha az üzenet minden összetevőjét nyelviileg explicitté tennénk, az a kommunikációt jelentősen elnehezítené. Egyes nyelvi tartalmakat éppen azért nem mondunk ki, mert a kommunikáció résztvevői számára az magától értődő, vagy azért, mert a beszélő takarékosági okokból nem fejezi ki az adott információt, mert tudja, hogy a hallgató azt odaérti (Grice 1997: 213–27).

A nyelvi aluldetermináltságból eredő hiányosságok kitöltésére a jogi szövegek esetében még erősebb igény jelentkezik, mint a hétköznapi kommunikációban. A köznapi társalgásban a nyelvi homályosság és a nyelvi kifejtettség hiánya tisztázódhat a „Hogy érted ezt?” kérdés elhangzása után. A jogszövegek esetében azonban nincs ilyen kommunikációs közeltér: a bírák a jogalkotóval távoli beszélgetést folytatnak, mert a jogszöveg létrehozásakor nem voltak és nem is lehettek jelen, így a jogalkalmazó bíró nem tudja megkérdezni a jogalkotót arról, hogy a kihirdetett jogszabályt miként értette. Úgy fogalmazhatunk tehát, hogy a jogalkalmazó és a jogalkotó között egyfajta késleltetett kommunikáció folyik. Ha a bíróban az a meggyőződés alakul ki, hogy a jogszöveg nyelvi tartalmába a jogalkotó nem tudta belesűríteni a kommunikációs szándékát, a bíró egy általa feltételezett jogalkotói szándékot érthet a szöveg mögé, amit az amerikai jogirodalom a *hypothetical intention* fogalmával ír le (Barak 2001: 151–3, 173–4). Ez az igény különösen akkor jelentkezik, ha sem a jogszövegből, sem annak kísérszövegeiből (miniszteri indoklás, preambulum stb.) nem tárható fel a jogalkotói akarat. Ilyenkor a kommunikáció azért késleltetett, mert a jogalkotó a bírói értelmezési gyakorlat ismeretében később „válaszolhat” a bíróság jogértelmezésére. A bíróságok feltételezéseit utóbb hallgatólagosan jóváhagyhatja, vagy explicit nyelvi cselekvéssel – immár nem hiányos, nem aluldeterminált, hanem pontos jogszöveggel – pontosíthatja a kommunikatív szándékát.

Ezt a dinamikus folyamatot írta le a Kúria nemrégiben közzétett BH2022.228. számú eseti döntése. A döntés indoklása szerint:

„[a] Kúria jogszabályértelmező tevékenysége az Alaptörvényből fakadó, a jogalkalmazás egységének biztosítására irányuló alkotmányos kötelezettségéből eredő tevékenység, melyet, mint a legfőbb bírói fórum, a józan észnek és a közjónak megfelelő, erkölcsös és gazdaságos cél szolgálatában végez.

Amennyiben a Kúria jogértelmezése a jogalkotó meglátása szerint nem egyezik az általa jogszabállyal elérni kívánt céllal, úgy alkotmányos felhatalmazáson alapuló joga, hogy a jogszabályi rendelkezést megváltoztassa.”⁵

A jog kommunikatív tartalmáról: az *in claris non fit interpretatio* („a világos jogszöveg nem szorul értelmezésre”) elv elégtelenségéről

A Magyar Nyelvőr folyóirat 2022-ben közzétett *Norm Calrity* (Normavilágosság) tematikus különszáma a jogszabályokban használt nyelv közérthetőségével, szemantikai-nyelvi világosságával, ellentmondásmentességével kapcsolatos követelmények fontosságára mutatott rá (Tóth J. 2022: 3–9). E követelmények lényegében ugyanazon irányba mutatnak: a jogszabályoknak olyan tartalommal kell rendelkezniük, amely a címzettek számára világosan érthető (Arató–Balázs 2022: 91). Úgy vélem azonban, hogy a jogszabályok megértésének van egy másik aspektusa, ahol már a normavilágosságon túli kérdések merülnek fel. Léteznek ugyanis olyan normaszövegek, amelyek jóllehet világosak, de mégsem közvetítik egyértelműen a jogalkotó kommunikatív szándékát. Ezek a kérdések már nem a normavilágosság, hanem a pragmatikai világosság/bizonytalanság (*pragmatic vagueness*, Poscher 133–4) kérdéskörébe tartoznak. Ilyenkor nem a jogszabály nyelvi tartalma válik bizonytalanná, hanem a jogszövegbe csomagolt jogalkotói cél.

Lon Fuller egy hipotetikus példájában azt javasolja, hogy képzeljük el egy városi rendeletet, amely így rendelkezik: „Aki vasútállomáson alszik, vétséget követ el” (idézi: Marmor 2014: 28). Tegyük fel, hogy egy idős úriember, miközben az éjszakai vonatra vár, az állomás padján pár másodpercre elszundít. Bár a jogalkotó az „aki vasútállomáson alszik” fordulatot alkalmazta, mégis arra a következtetésre jutunk, hogy az idős úr nem sértette meg a rendeletet. Fuller példája egyfelől arra mutat rá, hogy a jogalkotó beszédét eleve szegényes szóhasználat jellemzi, másfelől kérdésessé teszi az *in claris non fit interpretatio* elvének feltétel nélküli elfogadását. E jogértelmezési elv szerint, ha egy jogi rendelkezés szemantikai-nyelvtani értelme világos, a jogszöveg „magáért beszél”, ezért nem szorul értelmezésre. Aharon Barak szerint e szemlélet voltaképpen azért sebezhető, mert annak megállapítása, hogy egy jogszöveg *in claris* státuszú, vagy nem, maga is előzetes értelmezés eredménye (Barak 2005: 13). Hogy a fenti probléma – hipotetikusága ellenére – mennyire gyakorlatias, jól mutatja a hazai ítélkezésből származó példa.

A Legfelsőbb Bíróság a BH1985. 331. szám alatt közzétett eseti döntésben a *Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény* (régi Btk.) 172. § (1)

⁵ Kúria Hkf.I.112/2022/4. Indokolás [32]

bekezdését értelmezte. E rendelkezés – az adott ügy szempontjából – pontos, egyértelmű és közérthető *in claris* statuszú szöveg volt. Eszerint „[a]ki nem nyújt tőle elvárható segítséget sérült vagy olyan személynek, akinek az élete vagy testi épsége közvetlen veszélyben van, vétséget követ el, és két évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő”. Az ügy tényállása szerint a vádlott a gépkocsijával keresztülhajtott az úttesten fekvő sértetten, aki azonnal meghalt. Az alsóbb fokú bíróságok kiemelték, hogy a sértett a baleset következtében elhunyt, a bűncselekmény sértettje azonban kizárólag olyan személy lehet, akinek élete vagy testi épsége veszélyben *van*, azaz életben maradt, hiszen a jogalkotó így rendelkezett. Így e bűncselekmény miatt a büntetőjogi felelősség megállapítása fogalmilag kizárt.⁶

A Legfelsőbb Bíróság a jogerős döntést megváltoztatta, és megállapította a vádlott bűnösségét. A hazai jogirodalomban a döntés több kritikát kapott, egyfelől azért, mert az ilyen jogszabály-értelmezés „az explicit jognak való ellentmondást” jelent (Bencze 2011: 110–3), másfelől *contra legem* (törvényrontó) jogértelmezés is, ahol a bíró a jogszabállyal szemben a saját értékpreferenciáit részesítette előnyben (Blutman 2010: 95–6). Úgy vélem, hogy mindkét érvelés a jogalkotó nyelvi cselekvésének félreértését jelenti, mert nem tett kísérletet a jogalkotó kommunikációs szándékának feltárására.

Tény, hogy a jogszöveg „van” fordulata pontos nyelvi megfogalmazáson alapult, hiszen a jogalkotó jelen idejű létigét használt. Bár az *in claris non fit interpretatio* elve értelmében a jogszöveget csak egyféleképpen lehetett értelmezni, Fuller példájából láthattuk, hogy a jogalkotó szűkszavúan beszélt. Kiindulhatunk tehát abból is, hogy a jogalkotó nyelvi hozzájárulása hiányos volt, ugyanis az adott jogalkalmazási kérdés megoldására a jogszöveg nem tartalmazott nyelvi indikációt, ami ilyesféle lehetett volna: „e rendelkezés akkor is alkalmazandó, ha a sértett életét veszítette.” Ha azonban a bíróság kizárólag a jogszabály közzétett nyelvtani tartalmát veszi figyelembe, az akadályozza a jogalkotó valódi céljának érvényesülését. Az alsóbb fokú bíróságok érvelésének elfogadása ugyanis azt eredményezné, hogy a vádlottat az enyhébb büntetési tételű cserbenhagyás tényállása (rég *Btk.* 190. §) alapján vonnák felelősségre. Ez azonban az általános visszatartó erő (generálprevenció) hatékonyságát csökkenti, és ellentétes a régi *Btk.* 37. és az új *Btk.* 79. §-ában említett általános jogalkotói szándékkal, a hasonló cselekmények jövőbeli elkövetésének megelőzésével. Hisz – végső soron – a cselekmény súlyának megfelelő, megelőző (preventív) hatású büntetés a *Btk.* általános célja, így ez alapján kell megítélni a büntető jogszabályok szövegének valódi, kommunikatív tartalmát.

⁶ Ugyanezt a jogértelmezést találjuk a BH1983. 146. szám alatt közzétett eseti döntésben is.

A hazai jogi gondolkodás törvénypozitívista háttere, a jogszemléletünk nyelvi fordulatának szükségessége

A „kódnyelvi”, illetve „kirakós” modell közötti választás nem pusztán elméleti elköteleződést jelent. Bármelyik modellt fogadjuk is el, messzemenő következményekkel kell számolnunk a jogszövegek jelentésének meghatározásakor. A jogértelmezés területén különösen nagy tétje van az eltérő kommunikációelméleti megfontolásoknak. Egy jogvitát eldöntő bíró előtt fekvő ügy nyelvi anyaga értelmezésének ugyanis közvetlen kihatása van a mindennapok valóságára. „Megbüntetünk, mert a szavak jelentéséből ez következik” (Simpson 2000: 144). A jogszövegnek tulajdonított jelentésen múlik tehát minden következmény: a vádlott bűnössége, a károsult kártérítési igénye, egy közigazgatási hatóság eljárásának jogszerűsége vagy a peres fél sorsát rendező szerződés érvényessége.

A hazai jogi gondolkodásban még mindig erőteljes hatással bír a törvénypozitívista jogértelmezési paradigma, amely a Johansson által „kódnyelvinek” nevezett kommunikációs modellhez áll közel. A törvénypozitivisták szerint a bíró kizárólag a jogszövegekből merítheti a jogot, mert ami ezen kívül esik, olyan joghézagnak tekinthető, amelynek betöltése a bíró számára tiltott. A jogi gondolkodásunkban e hagyomány olyannyira erős, hogy az Alkotmánybíróság érvelésében – egyfajta reflektálatlan néma tudásként – nemegyszer találkozunk efféle elgondolásokkal. A múlt század első felének meghatározó szemléletű jogtudósa, Moór Gyula a törvénypozitívizmus szellemében azt hangsúlyozta, hogy a törvényt tisztelni hivatott bíró nem teheti félre a törvényt, mert a törvények megjavítása nem a bíró feladata (Moór 1939: 4). A 29/2021. (XI.10.) AB határozat (a későbbiekben: AB határozat) ugyanilyen fogalomkészlettel határozta meg, hogy mit ért jog alatt. A jogirodalomban is éles kritikát kapó AB határozat szerint a jogkérdés körébe kizárólag a formális jogszöveg tartozik, ezért a bírói érvelésben törvényszerkesztési következetlenségre történő hivatkozás nem lehet jogi indok (lásd erről: Tahin 2022). Egyes alkotmánybíróági határozatokban visszatérő érvelési fordulatok is a törvénypozitívista jogszemléletünk nyelvi lenyomatai. Az AB határozatok gyakran alkalmazzák „a bíróság eloldotta magát a jogszabály szövegétől”, vagy „túllépte a jogi norma nyelvi kereteit”, illetve a bíróság „elszakadt a jogszabályok szövegétől” érvelési klauzulákat.⁷

⁷ 2/2016. (II. 8.) AB határozat, Indoklás [46], [58], ABH 2016, 26, 43, 46.; 29/2021. (XI. 10.) AB határozat, Indoklás [39], ABH 2021, 1079, 1092–1093.

Úgy vélem, hogy a törvénypozitivismus alapvetései nem igazolhatók a bíróságok jogértelmezését meghatározó jogi rendelkezések felől sem. Ha úgy nézzük, a hazai jogi környezet nem támogatja a törvénypozitivisták jogszemlélet fenntartását. *A jogalkotásról szóló 2010. évi CXXX. törvény* 2. § (5) bekezdés a) pontja ugyanis azt rögzíti, hogy a jogszabályok megalkotásakor arra kell törekedni, hogy a jogszöveg indokolatlanul ne tartalmazzon olyan rendelkezést, amely „a szabályozási cél eléréséhez nem feltétlenül szükséges”. Szükségszerű és elkerülhetetlen tehát, hogy a jogszabályok szövegéből is kimaradnak egyes nyelvi tartalmak. Ez megfordítja a törvénypozitivismusból származó, a jogszövegek teljes nyelvi kifejtettségével kapcsolatos vélekedéseinket, hisz a jogszövegeknek is nyelvi alapvonásává teszi, hogy nemcsak „nyelvtani tartalmukban”, hanem ki nem mondott részeikben is hordozhatnak jogi tartalmat.

A bíróságok jogértelmezését érintő másik lényeges jogi rendelkezést az Alaptörvény 28. cikke tartalmazza. E rendelkezés a hazai jogértelmezési hagyományt korábban meghatározó, szöveghű jogértelmezési szokásokon kívánt túllépni azzal, hogy a célelvű, célkutató (teleológiai) értelmezési kánont helyezte a jogalkalmazás középpontjába. Eszerint: „A bíróságok a jogalkalmazás során a jogszabályok szövegét elsősorban azok céljával és az Alaptörvény-nyel összhangban értelmezik.”

Összegzés

A jogszabályszerkesztés diszkurzív rendjének leírása azzal a haszonnal járhat, hogy a bíróságok jogértelmező tevékenységének határait pontosabban megérthetjük. A tanulmányban vázlatosan leírt bírói értelmezési tartomány nem a bíróságok értelmezési önkényének és jogalkotási tevékenységének ad teret. Ellenkezőleg: az ilyen bírói szerepfelfogásra úgy kell tekintenünk, mint amely a törvényhozói akarat beteljesülését szolgálja. E funkció betöltéséhez azonban a törvénypozitivisták szemlélet helyett a hazai jogi gondolkodás nyelvi fordulatára van szükség, amely elveti az ahhoz hasonló nyelvi babonákat, hogy egy jogszöveg üzenete pusztán annak nyelvi tartalmából kalkulálható. A jogértelmezés során tehát olyasfajta, a jogszöveg kommunikatív tartalmát érintő kérdéseket kell feltenni, hogy vajon az adott jogesetre nézve milyen jogszabály értelmezés felelhet meg a jogalkotó szándékának, milyen értelmes cél állhat a jogalkotó nyelvi cselekménye mögött, azzal a jogalkotó vajon milyen társadalmi problémát kívánt megoldani (Jakab 2011: 93).

Szakirodalom

- Austin, John L. 1990. *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Arató Balázs 2022. Norm clarity in the light of Hungarian case law. *Magyar Nyelvőr* 81–90. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2022.5.81>
- Arató Balázs – Balázs Géza 2022 The linguistic norm and the norm of legal language. *Magyar Nyelvőr* 91–103. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2022.5.91>
- Barak, Aharon 2005. *Purposive Interpretation in Law*. Princeton University. Princeton. <https://doi.org/10.1515/9781400841264>
- Bencze Mátyás 2011. *Elvek és gyakorlatok. Jogalkalmazási minták és problémák a bírói ítélezésben*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Blutman László 2010. Bírói jogalkalmazás és szöveghű értelmezés. *Jogesetek Magyarázata*. 94–104.
- Foucault, Michel 1991. A diskurzus rendje. *Holmi* 868–89.
- Grice, H. Paul 1997. A társalgás logikája In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv-kommunikáció-cselekvés*. Osiris Kiadó. Budapest. 213–27.
- Hart, H. L. A. 1983. *Essays in Jurisprudence and Philosophy*. Clarendon Press, Oxford.
- Hart, H. L. A. 1999. A jog nyitott szövődéke. In: Varga Csaba (szerk.): *A jogi gondolkodás paradigmái*. 38–46. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198253884.001.0001>
- Hobbs, Pamela 2011. Defining the law: (Mis)using the dictionary to decide cases. *Discourse Studies*. 327–47.
- Hutton, Chris 2009. *Language, Meaning and the Law*. Edinburgh University. Edinburgh. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198253884.001.0001>
- Jakab András 2011. A bírói jogértelmezés az Alaptörvény tükrében. *Jogesetek Magyarázata*. 86–94.
- Johansson, Sverker 2021. *A nyelv eredetéről*. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Marmor, Andrei 2014. *The Language of Law*. Oxford Press. Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198714538.001.0001>
- Marmor, Andrei 2017. Defeasibility and Pragmatic Indeterminacy in Law. In: Alessandro Capone – Francesca Poggi (ed.): *Pragmatics and Law*. Springer. Switzerland. 15–33. https://doi.org/10.1007/978-3-319-30385-7_2
- Moór Gyula 1939. A joghézag kérdéséről. In: *Emlékkönyv Kolosváry Bálint dr. jogtanári működésének negyvenedik évfordulójára*. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata. Budapest.
- Németh T. Enikő 1990. Az emberi kommunikáció kutatásának néhány alapkérdése. *Néprajz és nyelvtudomány* 43–56.
- Poscher, Ralf 2012. Ambiguity and vagueness in legal interpretation. In: Peter M. Tiersma – Lawrence Solan (ed.): *The Oxford Handbook of Language and Law*. Oxford University Press. Oxford. 128–45. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199572120.013.0010>

- Scalia, Antonin – Garner, Bryan A. 2012. *Reading Law. The Interpretation of Legal Texts*. Thomson West. USA.
- Slocum, Brian G. 2017. *The Nature of Legal Interpretation. What Jurist Can Learn about Legal Interpretation from Linguistics and Philosophy?* The University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226445168.001.0001>
- Tahin Szabolcs 2022. Az Alkotmánybíróság határozata a Budapest Környéki Törvényszék és a Váci Járásbíróság vad és személygépkocsi összeütközése tárgyában hozott ítéleteiről. A bírói jogértelmezés védelmében. *Jogesetek Magyarázata* 17–27.
- Tiersma, Peter M. 2011. A Message in a Bottle: Text, Autonomy and Statutory Interpretation. *Tulane Law Review* 431–82.
- Tiersma, Peter M. 2015. „Some Myths about Legal Language”. In: Lawrence M. Solan – Janet Ainsworth – Roger W. Shuy (ed.): *Speaking of Language and Law. Conversations on the Work of Peter Tiersma*. Oxford University. Oxford.
- Tóth J. Zoltán 2022. Clarity of norms in the light of the contents requirements of legislation, legislative errors and their consequences – in general and in particular regard to the legislative requirements in Hungary. *Magyar Nyelvőr* 5/3–16. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2022.5.3>
- Simpson, A. W. B. 2000. A jogi fogalmak elemzése. In: Varga Csaba (szerk.): *Jog és nyelv*. 13–53.
- Stein, Dieter 2015 „‘Words, Words, Words’ – But What’s in a Legal Text?” In: Lawrence M. Solan – Janet Ainsworth – Roger W. Shuy (eds.): *Speaking of Language and Law. Conversations on the Work of Peter Tiersma*. Oxford University. Oxford.

Tahin Szabolcs

bíró

Zalaegerszegi Járásbíróság

PhD-hallgató

Károli Gáspár Egyetem ÁJK DI

E-mail: tahinsz@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-1055-2085>

Abstract

TAHIN SZABOLCS

ON THE LINGUISTIC ACTION OF THE LEGISLATOR: SPOKEN AND UNSPOKEN LANGUAGE IN LEGAL TEXTS

Our legal thinking is still influenced by the legal positivist idea that judges can only draw law from legal texts. This approach is based on a "linguistic superstition" that

the message of a text can be calculated from its linguistic content alone. The results of research into communication and language theory warn us that we should not overestimate the power of language in this respect. The key to comprehension is not just the text, but also the inferences that the listener makes from the linguistic content of the communication and all the circumstances surrounding it in order to interpret the speaker's intended message. The adoption of this model of communication could be a suitable framework for rethinking the relationship between legislation and judicial interpretation of the law and for moving beyond positivist convictions about the law. It may also have the benefit of providing a more realistic picture of the nature of judicial interpretation of the law, which is gaining ground in the domestic precedent system.

Keywords: legal language, intention of the legislator, linguistic action of the legislator, statutory construction, judicial interpretation, communicative content of the legal text

Bírósági ítéletek szövegeinek nyelvi sajátosságai

Kivonat

Tanulmányunkban elsősorban a nyelvészet eszközeit használva szeretnénk megmutatni, hogy valóban bonyolultabb-e a kelleténél a jogalkalmazók iratainak nyelvezete, s ha ez így van, hogyan lehetne segíteni a közérthetőség szempontjának érvényesülését. Vizsgálatunk korpuszát anonimizált bírósági ítéletek szövegei adták, ezeket két szempontból néztük meg részletesebben. Először kifejezetten formai, tipográfiai elemekre fókuszáltunk, megállapítva, hogy az értelmezést segítő lehetséges kiemelések, tagolások ugyan megjelentek már e szövegekben, de csak az elmúlt néhány évben, s korántsem általános érvényűen. Tanulmányunk második részében az ítéletek szövegi sajátosságait vettük górcső alá, s konkrét ítéletszövegek részleteit idézve bebizonyítottuk: az ítéletmondatokban kizárólagosan, a narratív részekben előszeretettel vetik hátra, a mondat végére az ígét a fogalmazó bírák. Ez pedig túlterhelt ige előtti szakaszt okoz a struktúrákban, ami miatt könnyen elvész, vagy nehezen azonosítható a mondat jelentése.

Kulcsszavak: a jog nyelve, ítéletek nyelvezete, tagolás, kiemelés, szórend

Laikusok szájából gyakran elhangzó kritika, hogy a „hivatal nyelve” túlságosan bonyolult, sokszor az érthetőséget megnehezítve vagy éppen lehetlenné is téve azt. Különösen jellemző a jog nyelvének (nyelvhasználatának) kritikája. De vajon indokolt e bíráló? Csak a laikusok számára nehezen vagy egyáltalán nem érthető egy-egy jogi irat, például ítélet szövege vagy annak egy-egy részlete? Az elmúlt években több alkalommal is vezettünk képzést Közérthetőség és szakszerűség a bírósági jogalkalmazásban címmel bírók, bírósági fogalmazók számára. A felkészüléshez komoly segítséget kaptunk a szervezőktől – például anonimizált ítéletszövegeket. Egyrészt ezeknek a dokumentumoknak a nyelvi elemzése, másrészt a képzés során folytatott beszélgetések s természetesen a szakirodalmi kutatómunka is adott számunkra muníciót ahhoz, hogy konkrét következtetéseket, nyelvi tényeket fogalmazhassunk meg, s természetesen az is fontos volt, hogy a tapasztalatok alapján javaslatokat is tudjunk adni az érintetteknek.

Az első lényeges kérdés: valóban létezik-e a probléma, nem csupán afféle megszokott elégedetlenség van emögött? A képzés során, amikor konkrét ítéletszövegek részleteit elemeztük, majd javítottuk, először mindig azt kérjük a résztvevőktől, hogy az adott részletet magyarázzák el nekünk, mondják

el úgy, hogy a joghoz nem értő laikus is biztosan megértse. E „fordítások” közelebb vittek minket az egyszerűbb, érthetőbb szövegváltozatok megalkotásához. Előfordult ugyanakkor olyan, amikor tapasztalt bírók is azt mondták a kollégáik ítéletét olvasva: „Ezt mi sem értjük.”

Talán nem lényegtelen kérdés az sem, hogy tipikusan magyar jelenség, probléma-e ez? Miközben van a mi nyelvünkhöz, történelmünkhöz köthető sajátossága – a jog nyelve a 19. században két erős hatásnak, a latinnak és a németnek is ki volt téve –, jól dokumentált tény, hogy másutt, más nyelveknél is küzdenek hasonló nehézségekkel. Természetesen nem ugyanazok a tényezők vannak csak a háttérben. Alighanem hungarikum, hogy egy másik élő és egy holt nyelv is ilyen erős befolyással van a nyelvezetre. „A német hatás ellenvetéseként is értelmezhető a latin nyelv jogászok általi megőrzése, melynek használata a kiegyezés után, a magyar nyelv rendszeres alkalmazásával csökkent” (Szendi 2017: 4).

Árulkodó a nemzetközi helyzetre, hogy több országban is mozgalmat, kezdeményezést indítottak a hivatalos szövegek közérthetőségéért, sőt: „...Bírák Magna Chartája (Alapelvek) című dokumentumban [...] a 16. pont a következőt tartalmazza: „A bírósági iratokat és a bírósági határozatokat érthető, egyszerű és világos nyelvezettel kell megfogalmazni” (idézi: Minya–Vinnai 2018: 13).¹

Vagyis „egyszerűsíteni” (egyelőre maradjunk ennél a terminusnál) kell az ítéletek szövegét? Ez önmagában eredményes lehet? A tapasztalatok azt mutatják, hogy bizonyos területeken ez lehet a megoldás. Egy amerikai szövetségi államban átírták a közérdekű adatigénylés űrlapját, érthetőbbé téve a nyelvezetét. A változtatás eredményeképpen 95%-kal csökkent a dokumentumokkal kapcsolatos kérdések száma. Egy kanadai bíróságon pedig 40%-kal több ügyet tudtak ellátni a tájékoztatók és iratminták érthetőbbé tétele után (Gergely 2017). Nyilván jóval összetettebb kérdés ez az ítéletek szövegeit nézve. Hiszen az érthetőség nem mehet a szakszerűség, a pontosság rovására (Vinnai 2017). Jogi szempontból az ítéletekkel szemben valós elvárás, „hogy tárgyszerűeknek, szentteleneknek, hiteleseknek és pontosnak kell lenniük” (Minya–Vinnai 2018: 15).

De utóbbiak sem érnek semmit, ha a szövegértés (lehetősége) sérül. „Mivel a közigazgatási eljárásban való ügyfélkenti szereplés az élet – állami

¹ Hasonló céllal született meg az ún. Vilnusi nyilatkozat, melynek 7. pontjában szerepel, hogy „[a]z igazságszolgáltatásoknak meg kell tenniük a szükséges lépéseket annak érdekében, hogy erősödjön a bíróságokba vetett közbizalom. [...] Az ítéletek és más bírósági határozatok világos és érthető nyelvezettel történő megfogalmazása mind elengedhetetlen cél elérése érdekében” (idézi: Minya–Vinnai 2018: 13).

nézőpontból – szükségképpen része, ezért az erre vonatkozó szabályokat e jelentőség, e szükségképpen szerep alapulvételével (tehát nem »csak« figyelembevételével) szükséges megalkotni. Épp ezért az Ákr.² kodifikációja során tekintettel voltunk arra, hogy a szöveg ne csak a »szakmának« szóljon, hanem az ügyfelek legszélesebb körének” (Pátkai 2017: 22). Amennyire ez igaz a *jogalkotás* folyamatára, annyira természetesen igaz kell(ene), hogy legyen a *jogalkalmazás* területén is. Nemzetközi és hazai példák is vannak a közérthetőség erősítésére: figyelemre méltó például a Nemzeti Adó- és Vámhivatal közérthetőségi programja (Suba 2021), amely a fogyatékkal élők vagy a magyar nyelvet valamilyen okból nehezebben értők számára is könnyen, könnyebben befogadható üzeneteket célt meg. De mindenképpen pozitív példa az OBH Bírósági Iránytű című sorozata (URL1) is, melynek keretében különféle témákban készültek tájékoztató kiadványok (Szervezeti kisokos, Tárgyalásra megyek, Panasznap, Tanúként idéztek, Keresetlevél) és animációs kisfilmek (Vinnai 2017). Ugyancsak jó kezdeményezés volt a Helsinki Bizottságé, amely a fogvatartottak számára készült tájékoztatót próbálta egyszerűbbé, egyértelműbbé, közérthetővé tenni (Moldova 2018). Sokat elárul a téma iránti növekvő érzékenységről, hogy – sajnos csak néhány évvel ezelőttig – egy internetes híroldal évente díjazta az e területen pozitív példát mutatókat (a Világos?!? című pályázatot a 444 írta ki). Sőt, ma már létezik olyan cég, amelyiknek az egyik fő szolgáltatása a szövegek átírása közérthető nyelvre. Ugyanakkor – főleg a jogalkalmazás területén, elsősorban az ítéletek, határozatok szövegezésénél – a gyakorlatban egyelőre ritkán látjuk ennek az eredményét, még úgy is, hogy láthatólag van törekvés e téren a javulásra:

„A bírósági ítéletek érthetőbbé tétele érdekében első ízben a Kúria elnöke tett lépéseket, amikor 2013-ban, majd 2014-ben a Határozatszerkesztés tárgykör vizsgálatára két joggyakorlat-elemző csoportot hozott létre, melyek tevékenységébe a jogtudomány mellett a nyelvészet, a retorika és a jogi informatika képviselőit is bevonták” (Vinnai 2017: 50).

Fontos jelzés, hogy a szakma felismerte, elismerte a probléma meglétét. Sőt, látható a törekvés a megoldáskeresésre is.

„2013. január 17-én a bíróságok szervezetről és igazgatásáról szóló 2011. évi CLXI. törvény (Bsz.) 29. § (1) bekezdése alapján a »Határozatszerkesztés« tárgykör vizsgálatára joggyakorlat-elemző csoportot hozott létre. Más csoportokhoz képest speciális volt ennek a csoportnak a tevékenysége, egyrészt mert

² 2016. évi CL. törvény az általános közigazgatási rendtartásról

a joggyakorlat-elemzésnek nem egy konkrét jogkérdés vizsgálata volt a célja, másrészt mert a vizsgálat több tudományágot is érintő interdiszciplináris jellege miatt a jogtudomány mellett a nyelvészet, a retorika és a jogi informatika képviselőit is bevonták a vizsgálatba” (Minya–Vinnai 2018: 13).

E joggyakorlat-elemző csoport leírt véleménye reálisnak tűnik:

„[B]ár vannak kifogástalanul szerkesztett, arányosan felépített, és nyelvtanilag szinte hibátlan határozatok, mégis gyakoribb és jellemzőbb a nehézkes, körülményes mondat szerkesztés, a rossz szóhasználat, a nyelvhelyességi, egyeztetési hiba. Mindezek miatt sokszor a határozatban szereplő okfejtés érthetatlenné, követhetatlenné vagy esetleg félreérthetővé válik” (Orosz 2014: 169–70).

Az összefoglaló vélemény részeként elkészült a Stíluskönyv is, ez azonban a nyilvánosság számára közzétett anyagból már hiányzott, feltételezhetően amiatt, mert az ebben foglaltak bevezetését a Kúria teljes ülése nem támogatta egyöntetűen (Minya–Vinnai 2018: 13).

Lehet tehát hiányérzetünk, ám a fejlődés, a jobbítás szándéka kétségkívül látható a területen. A Magyar Nyelvőr 2022 óta is kiemelten kezeli a kérdést (lásd Norm Clarity, angol nyelvű különszám, Magyar Nyelvőr 2022, valamint Arató 2023; Szöllősi-Baráth 2023; Czine 2023). A kétezres évek elején elinduló közérthetőségi programok (áttekintésüket adja jogi és nyelvészeti szempontból Arató 2022; Arató-Balázs 2022; Balázs 2023, valamint gyakorlati szempontból Balázs 2007 stb.) – hatásai érezhetők, s egyben megmutatják a további feladatokat is.

A továbbiakban immár elsősorban a saját tapasztalatok, az általunk elemzett ítéletszövegek alapján fogalmazunk meg nyelvi sajátosságokat és a problémák elkerülésének lehetséges módját is.

Bírósági ítéletek szövegeinek vizsgálata

A szakirodalomban és a jogi ajánlásokban a jog nyelvének jellemző hibái közül elsődlegesen az úgynevezett terpeszkedő vagy terjengős kifejezések kapnak hangsúlyt (vö. pl. B. Kovács 1999; Heltai–Gósy 2005; Rixer 2014), így jelen írásunkban a vizsgálat fókuszába két olyan kérdést állítottunk, melyekre az elemzők nem, vagy kevéssé figyelnek: a szövegrészek szerkesztését és tagolását, illetve a szórendi sajátosságokat.

A korpusz főbb jellemzői

Kutatásunkba 30 db, 2011 és 2022 között alkotott, a nyilvánosság számára anonimizált és szabadon hozzáférhetővé tett polgári jogi ügy bírósági határozatának „Indokolás” részzeit vontuk be. Az ítéleteket véletlenszerűen választottuk; az elérhető adatbázisból³ a megjelenés sorrendjében hívtuk le azokat. Azonban válogatásra volt szükség ahhoz, hogy a meghatározott időintervallumon belül minél változatosabb legyen a megvizsgált dokumentumok keletkezési ideje, és a lehető legjobban fedje le a választott időszakot. 4200 határozat időbeli és jogtípusadatainak áttekintése után választottuk ki a 30, megvizsgálni kívánt ügyiratot. Az időn kívül csak egy szempontot érvényesítettünk: a Kúria által 2011 után hozott polgári jogi, másod- vagy harmadfokú bírósági ítéleteket vizsgáltunk. A választás azért esett a polgári peres ügyekre, mert ezeknél feltételezhető a leginkább változatos tematika, a legváltozatosabb esetleírások. A véletlenszerű gyűjtés eredményeként a kiválasztott határozatok különféle polgári peres ügyekben születtek: biztosítási, munkaügyi, betegellátási, adásvételi, bérleti, öröklési és kölcsönügyek határozatai kerültek be a kutatásba. A vizsgált ügyiratok főbb, nyilvános paramétereit a Melléklet tartalmazza, az egyes határozatokra a tanulmány további részében H1, H2 stb. megjelöléssel hivatkozunk.

A vizsgálatra választott iratok keletkezési idejének megoszlását az 1. ábra mutatja.

1. ábra: A vizsgált dokumentumok évenkénti megoszlása

³ A szabadon elérhető anonimizált határozatok lelőhelye: <https://eakta.birosag.hu/anonimizalt-hatarozatok>

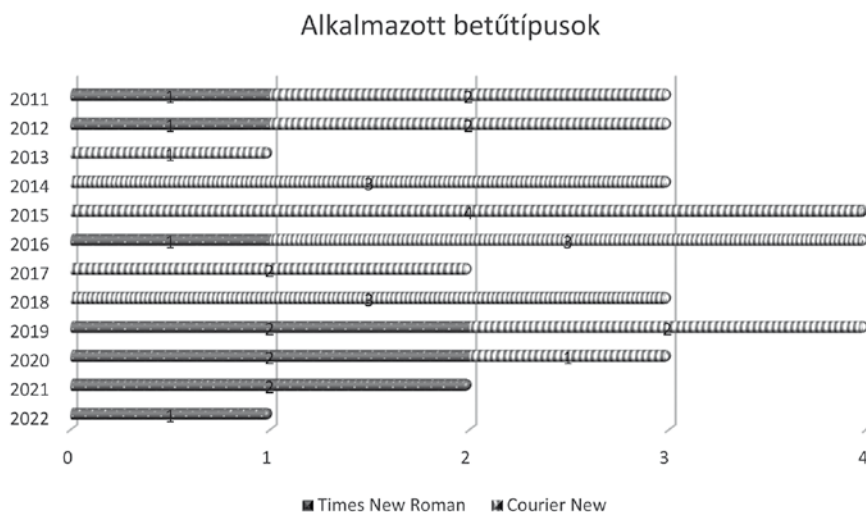
Szerkesztés, tagolás

Az Országos Bírósági Hivatal (OBH) bizonyos szempontból viszonylag pontos szabályozást ad a jegyzőkönyvek, határozatok szerkesztésével kapcsolatban: „szövegszerkesztő program segítségével, Times New Roman betűtípussal, 12-es betűmérettel” készüljenek (OBH 2014). Egyéb elveket, elvárásokat nem fogalmaz meg a szabály. Érdeemes volna? Gergely Vera a közérthetőségre törekvéssel kapcsolatban írásában – azt gondoljuk, joggal – hangsúlyozta, hogy a szövegértésben a szerkesztésnek is szerepe lehet. Annak, hogy a lényeg az adott bekezdés elejére kerüljön, hogy legyenek alcímek, hogy egyértelmű tagolással segítsük az értelmezést (Gergely 2017). A tapasztalat ezzel szemben az, hogy gyakorlatilag nincs tagolás az ítéletek, határozatok szövegében. Jellemző, hogy a felsorolások tagjait még csak külön sorba sem írják. Ez pedig már az áttekinthetőséget is megnehezíti, nemhogy a szövegértést. Emellett az előírások lehetőséget adnak esetleges kiemelésekre is, ám ezzel az érintettek nagyon ritkán élnek. Ha mégis, akkor sem egységesen, következetesen (Kúria 2014). E szakirodalmi tapasztalatok alapján megvizsgáltuk a gyűjtött korpusz formai jellemzőit a betűtípus, betűstílus, tagolás (alcímek) és a kiemelés szempontjából.

Betűtípus és stílus

Gombos és Látics (2023) a kutatásában felső tagozatos gyermekek szövegértésben elért eredményeit vizsgálta a betűtípus függvényében. Kutatásuk nem hozott szignifikáns eredményt, azonban minden sokat olvasó, az olvasást munkaként is végző laikus is tudja, hogy egyes betűtípusok kevésbé, mások jobban igénybe veszik a szemet. A vizsgált 30 ügyirat esetében érdekes eredményekre jutottunk a betűtípus és egyéb formai elemek szempontjából. Az OBH 2014-es javaslata ellenére 2019-ig a határozatok túlnyomó része nem Times New Roman betűtípussal (továbbiakban TNR), hanem Courier New (továbbiakban CN) 12-es betűtípussal készült. E betűtípus a Times New Romannál halványabb és vékonyabb betűkkel dolgozik. A betűtípus használatát a 2. ábra szemlélteti.

Az ábrán jól látható a Courier New betűtípus használatának túlsúlya: 30 irat nagy részében (20 db) ezt alkalmazták az alkotók. A Times New Roman betűtípus már az egyik legkorábbi, 2011-es ügyiratban is felbukkant, de ezt követően csak egy 2012-es és egy 2016-os dokumentumban találtuk meg. A 2021 utáni kevés számú iratok azonban már minden esetben Times New Romannal készültek. Felmerülhet a kérdés, megállapíthatók-e olyan időha-

2. ábra: Betűtípusok alkalmazása (n = 30)

tárok, amelyektől egyértelműen változott a betűhasználat. Vízválasztónak ebben a kérdésben a 2019-es év tűnik: az ebből az évből származó négy ügyirat fele TNR, másik fele CN típusú betűvel íródott. A betűtípus mellett a betű stílusa is hozzájárul az olvashatósághoz. A vizsgált anyagra jellemző, hogy a 2011 és 2015 közötti, CN betűtípust használó iratokban a dőlt betűstílus a kizárólagos; 2017-től pedig a normál betűstílus. A TNR betűtípussal írt szövegek esetében a 2012-es dokumentum dőlt betűt használ, a többi viszont normál betűstílust. E tendenciák ellenére egyértelmű következtetéseket nem tudunk levonni a kis elemszám miatt. Ahhoz, hogy a választott betűk jellemzőiben követni tudjuk a változásokat, kontrollkorpusz gyűjtésére volt szükség: további 55 db, véletlenszerű mintavétellel gyűjtött, 2011 és 2022 közötti közigazgatási határozatot néztünk át. E dokumentumok segítségével állapítottuk meg azokat a határokat, amelyek kirajzolják a jogi szövegek formai jegyeinek változásaiban bekövetkezett mérföldköveket. Elsőként minden évfolyamból (2011–2022) 4-4 dokumentumot mentettünk le az adatbázisban való megjelenésük sorrendjében. Ezek áttekintése során két időbeli határpontot állapítottunk meg: 2016-tól jelent meg az iratokban a TNR, majd 2019 után kizárólagossá vált. Észrevételünk megerősítéséhez további dokumentumokat emeltünk ki az adatbázisból, szintén a megjelenés sorrendjében: a 2016 és 2020 közötti időszakból további 4-4 dokumentumot gyűjtöttünk. A kontrollkorpusz elemzése alapján 2011 és 2016 között kizárólagosnak bizonyult a CN betűtípus; 2016 és 2019 között vegyesen fordult

elő a CN (20 db) és a TNR (12 db), majd 2020-tól kizárólagossá vált a Times New Roman használata, ami azt jelzi, hogy az OBH ajánlása mintegy hat év után vált általánossá a bírói gyakorlatban. Egyrészt mellé téve a kétféle betűtípussal és -stílussal írt anyagokat, egyértelmű empirikus benyomásunk, hogy a TNR normál stílusú betű könnyebben olvasható. Ennek igazolásához további célzott vizsgálatokra lenne szükség.

Tagolás, kiemelés

Az olvasást tovább nehezíti az ügyiratokban a betűk ritkítása, a változatos sor- és térközök, a tagolás hiánya és a nem következetes kiemelés. A zsúfolt sorköz és a térköz, a soremelés hiánya együttesen különösen nehezíti az olvasást. Az eredeti korpuszban megfigyelhetők bizonyos szabályosságok, de ezek nem mutatnak sem olyan időbeli rendezettséget, sem egyéb következetességet, szabályt, mint a betűtípus és stílus esetében. A korpusz tagolásának jellemzőit az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat. A határozatok formai jellemzői

Tagolás	Sorköz	Tétköz	Kiemelés
nincs tagolás (13)	5 pt (21)	nincs (13)	szóközzel (9)
alfejezetekre tagolva (17)	szimpla (8)	általánosan utána 4 pt (3)	szóköz + bold (4)
	Mindkettő (1)	általánosan előtte-utána 14,15 pt (9)	szóköz + bold + nagybetű (1)
		általánosan előtte 17 pt (1)	ritkított 6 pt (8)
		kiemelt sorok előtt 14,15 pt (6)	ritkított 4 pt (1)
			ritkított 9,2 pt (1)
			térközzel előtte 14,15 (6)
			eltérő tétközökkel (1)

A fenti adatokat a keletkezési idővel is kiegészítve megfigyelhetők bizonyos tendenciák: az OBH 2014-es ajánlása előtt a határozatok nem tagolódtak alfejezetekre, a tájékozódást nem segítették címek és egyéb eszközök (pl. tétköz) sem (13 ítélet). 2016-tól az iratok egységesen tagoltak, és hasonló

alfejezetcímeket tartalmaznak, amelyeket félkövér betű különít el a szöveg többi részétől (17 ítélet). Emellett jellemző, hogy előtte és utána – többségében – 14,15 pt méretű térköz erősíti a tagolást. Eltérő térközt 15 dokumentumban alkalmaztak a szerkesztők; ezek mindegyike 2016 utáni. Érdekesség, hogy a 2020 utáni iratokban általánosan 4 pt térközt találunk mind az alfejezetek, mind a törzsszöveg esetében.

Örvendetes a tagolás egységesedése, amely együtt jár a TNR betűtípus általános használatával. Ugyanakkor a sorköz 21 iratban 5 pt méretű, ami nagyon szűk, zárt, zsúfolt sorokat jelent, és így az átláthatóságot, az olvasást is nehezíti. Mindössze 8 határozatban találtunk szimpla sorközt, ami még így is viszonylag zárt sorokat eredményez. A sorköz használatában csak 2021-től látunk egységesedést (szimpla sorköz); a tendencia megállapításához további elemzésre lenne szükség.

A kiemelés egyik eszköze lehet a betűk ritkítása, azonban mindössze 14 iratban éltek ezzel a lehetőséggel, ebben sem egységesen (4 és 9,2 pt között). Ezt a kiemelést kizárólag az *ítélet* és az *indokolás* szavak esetében találtuk meg. További 12 esetben szóközzel (9 ítélet), szóközzel és félkövér betűvel (4 ítélet), illetve egy okiratban szóközzel, félkövér nagybetűvel írták az irat e két kulcsszavát. Az időrendben legfiatalabb 4 iratban (H14, H15, H18, H28) sem az ítélet, sem az indokolás nem ritkított, csupán félkövér betű és térköz jelzi a kiemelést. Nem biztos, hogy a kiemelést, illetve a tagolást mint segítő „eszközt” szabályozásba kell foglalni, de ezek jelentőségéről fontos lenne meggyőző tájékoztatást adni.

A tapasztalatokat összegezve elmondhatjuk, hogy a vizsgált szövegekben érezhető némi egységesülés és következetesség, ami a betűtípus változtatásában (CN-től TNR felé), a tagolásban (alfejezetek és ezek jelölése félkövér címeikkel), egységesedő térközhasználatban, a sorköz növelésében (5 pt-ről szimpla sorközre) és a felesleges ritkítások más kiemelésre cserélésében érhető tetten, ám ez a fejlődés csak az utóbbi két év irataiban (2021-től) látszik egységesedni. Érdemes lenne határozottabb ajánlást megfogalmazni az ügyiratok formai elvárásairól, mivel az egységes, jól tagolt, a szükséges elemeket megfelelően jelző, kiemelő forma megkönnyíti az eligazodást a jogi szövegekben.

A bírósági határozatok szórendi jellemzői

A magyar nyelvet szokás a „szabad” szórendű nyelvek közé sorolni, ahogyan ezt az anyanyelvi nyelvérzék, kompetencia látja. Ennek oka lehet, hogy egy-egy mondatnak – a jelentés sérelme nélkül – számos szórendi variációját tud-

juk megalkotni és helyesnek elfogadni. Ugyanakkor az elméleti nyelvészet már hosszú ideje birkózik e szórendi szabadság értelmezésével és leírásával⁴, ám ezek megértése és gyakorlati felhasználása nem az átlagos anyanyelvi beszélő feladata. Figyelembe kell azonban venni, hogy a mondat szórendje, összetevőinek egymásutánisága befolyásol(hat)ja a megértést, a szövegértelmezést.

A magyar nyelvre az SOV mondat szerkezet a legjellemzőbb, de azonos jelentéssel más mondat szerkezetek is elfogadhatók. A magyar mondat szórendi sokszínűségének és esetleges szabályainak feltárása már mintegy 180 éve Fogarasi János „Euréka!” felkiáltásával megkezdődött (Fogarasi 1838: 243), amikor a szerző felismerte az ige előtti hely kitüntetett szerepét a mondanivaló létrehozásában és értelmezésében. Ám ez még csak az első lépés volt a szórend útvesztőiben. Ahogy Brassai – aki korát mintegy 100 évvel megelőzve legmesszebbre jutott ebben az útvesztőben – megállapította: „*Fogarasi feltalálta a kulcsot, de nem tudta használni, nyitni nem bírt vele*” (Brassai 1885b: 8). Brassai munkásságát É. Kiss Katalin fedezte fel a magyar nyelvtudomány számára, és tette generatív grammatikai elmélete egyik forrásává (É. Kiss 1981; 1997). A generatív grammatika – különösen annak transzformációs ága – a magyar mondatépítkezés folyamatában az ige elsődleges szerepét hangsúlyozza: az ige magához veszi a szükséges mondatrészeket (bővítményeket), amelyek az ige mögötti pozíciókból transzformációk vagy újrairó szabályok segítségével vándorolnak az ige előtti, funkcióval bíró helyekre (vö. É. Kiss 1992; É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998; Alberti–Medve 2002; Medve–Farkas–Szabó 2010). E műveletek magyarázzák a változatos struktúrákat, amelyekben az igét második, harmadik vagy még későbbi elemként találjuk a mondatban. Az alapszórend mellett az attól eltérő szórendi variációk funkcióval is bírnak: segítségükkel jelölhetjük a mondatban az új információt, a tagadást vagy más nyomatékos elemet, ez pedig szinte korlátlan szórendi lehetőségeket eredményez.

Nagházi a doktori dolgozatában (2011) vizsgálta az anyanyelvi beszélők preferenciáit az egyes, eltérő szórendű mondatok között. Empirikus kutatásában – melyet 62 anyanyelvi beszélő kérdőíves megkérdezésével folytatótt – kereste a nyelvhasználók szerint legvalószínűbb, leginkább elfogadható mondatstruktúrákat semleges és – különböző – fókuszos mondatok között. Eredményei közül figyelemre méltó az a következtetés, amely szerint az anyanyelvi beszélők nem preferálják azokat a szerkezeteket, amelyekben a mondat ige (állítmány) előtti része túlságosan megterhelt, túl sok elemet tartalmaz, illetve amelyekben az ige (állítmány) a mondat végére kerül. Emellett az anyanyelvi nyelvérzék nemcsak a bal oldalon túlterhelt mondatokat

⁴ Vö. É. Kiss Katalin 2012; Nagyházi: 2011, 2017.

kedveli kevésbé, de azt az esetet is, amikor az ige alárendeltjei közül pusztán az alany marad az ige után. Ennek háttérében állhat az a megfigyelés, hogy a magyar mondat felépítésében érvényesül az „egyensúlyra való törekvés”⁵ (Brassai 1885a: 54): a beszélő arra törekszik, hogy a mondat középpontjába (közepére) az ige (állítmány) kerüljön, a többi mondatrész pedig egyenletesen helyezkedjék el a mondat bal és jobb oldalán, azaz az ige (állítmány) előtt és után. A kutatásban mind a semleges, mind a nem semleges mondatok esetében a preferencia-sorrend végén helyezkedtek el azok a szerkezetek, amelyekben az ige (állítmány) a mondat végén áll (Nagyházi 2011, 2017).

E kutatás eredményei arra figyelmeztetnek, hogy érdemes az írásbeli szövegszerkesztésben is kerülni azokat a mondatstruktúrákat, melyeknek a bal oldala túlterhelt, az igét (állítmányt) minden más mondatrész megelőzi. A jogi nyelvet vizsgáló elemzésünkben az ítéleteket és azok indoklását figyeltük meg a mondatok szórendje, az ige mondatbeli elhelyezkedése szempontjából. A korpusz 30 határozata átlagosan 5–8 lapnyi terjedelmű, így mintegy 180 lapnyi, részben folyamatos szöveg szórendi elemzését végeztük el. Mivel ezek a szövegek – különösen az „indokolás” részek – eseménynarratívák, így az egyes részek többé-kevésbé szorosan összefüggnek, ami lehetővé tenné a lazább, az előző mondatokra építkező mondatszerkesztést. A vizsgált anyagban azonban azt látjuk, hogy indokolatlanul sokszor fordul elő a mondat egyensúlyát megbillentő szerkesztés, vagyis az ige (állítmány) elé sorakoztatott többi mondatrész. Tüzetesebben elemezve a teljes korpuszt, érdekes megállapításokat tettünk:

- (1) A jogi szövegekben, azaz a vizsgált határozatokban egyes, állandóan ismétlődő kifejezések kizárólagosan alkalmazzák a ragozott igét vagy más állítmányt a mondat végén, akkor is, ha a mondat bal oldala túlterhelt. Ilyenek például a bírósági ítéletek eredményét röviden megfogalmazó mondatok, a *fenntartja, helybehagyja, hatályon kívül helyezi, elutasítja* igei állítmányokkal. E mondatszerkesztés – különösen szóbeli felolvasás esetén – felhívja a figyelmet az ige jelentésére, de csak abban az esetben javasolható, ha az ige előtt nem torlódnak fel az egyéb mondatrészek. A „*bíróság a Heves Megyei Bíróság 2.Pf.25.796/2009/7. számú ítéletét hatályában fenntartja*” (H3)⁶ mondatban az igét – az alany után – csak egy tárgyias szerkezet és egy jogi

⁵ Brassai a „mondat súlyegyenének” nevezi azt az „esztétikai elvet”, amely a mondat szimmetriára való törekvését okozza úgy, hogy a mondat középpontjába az igét helyezi (Brassai 1885a: 54).

⁶ H3 – a határozat száma a korpuszban (1. Melléklet).

kifejezés előzi meg, ami így nem akadályozza a megértést. Azonban az alábbi mondatban a tagmondatok végi igék elé túlságosan sok elem került, amitől nehezkessé, nehezen követhetővé válik a mondat:

„Az elsőfokú bíróságnak a keresetet elutasító ítéletét a másodfokú bíróság a végzésével hatályon kívül helyezte és az elsőfokú bíróságot a per újabb tárgyalására és újabb határozat hozatalára utasította.” (H5)⁷

Ennek a mondatnak a befogadását több tényező is nehezíti: a mondat – a tipikusnak nevezhető alany helyett – egy többszörösen alárendelt tárgyias szerkezettel kezdődik, és csak ezt követi a szintén szerkezetes alany, majd még egy határozó, és csak ezután jelenik meg az első tagmondat igéje, szintén bővítményes szerkezetben. Ez az ige előtti részt nem csupán túlterheli, hanem a megértését is akadályozhatja. A második tagmondat még ennél is „féloldalasabb”: egy bővített tárgyias és két, bővített állandó határozós szerkezet is megelőzi, ami ismét aránytalan mondatszerkesztést okoz. Természetesebb, a mondat főbb elemeit jobban kiemelő struktúra lehetne az alábbi:

A másodfokú bíróság hatályon kívül helyezte az elsőfokú bíróságnak a keresetet elutasító ítéletét, és utasította az elsőfokú bíróságot a per újabb tárgyalására és újabb határozat hozatalára.

A 2. táblázat további példákat tartalmaz a túlterhelt bal oldalú mondatokra, és javaslatokat a javításukra.

2. táblázat. Példák és javaslatok az ítéletek mondatpaneljeinek egyszerűsítésére

Eredeti	Javaslat
<i>„... egyúttal a felperes másodlagos keresete tekintetében az elsőfokú bíróságot az eljárás folytatására utasítja” (H8).</i>	... egyúttal utasítja az elsőfokú bíróságot az eljárás folytatására a felperes másodlagos keresetének ügyében.
<i>„A Kúria a jogerős ítélet felülvizsgálati kérelemmel támadott rendelkezését hatályában fenntartja” (H18).</i>	A Kúria hatályában fenntartja a jogerős ítélet felülvizsgálati kérelemmel támadott rendelkezését.
<i>„...és Munkaügyi Bíróság 42.M.1697/2015/10. számú ítéletét megváltoztatva a felperes keresetét elutasítja” (H21).</i>	...és elutasítja a felperes keresetét, megváltoztatva a Munkaügyi Bíróság 42.M.1697/2015/10. számú ítéletét.
<i>„A Kúria a Kaposvári Törvényszék 1.Pf.21.181/2017/7. számú jogerős ítéletét hatályon kívül helyezi, és az elsőfokú bíróság ítéletét helybenhagyja” (H24).</i>	A Kúria hatályon kívül helyezi a Kaposvári Törvényszék 1.Pf.21.181/2017/7. számú jogerős ítéletét, és helybenhagyja az elsőfokú bíróság ítéletét.

⁷ A határozatok szövegéből vett részleteket eredeti helyesírással közöljük.

„A Kúria a Székesfehérvári Törvényszék 2.Mf.20.054/2016/7. számú ítéletének a II. rendű alperes részére felperes által fizetendő perköltség összegét 12.500 (tizenkettőezer-ötszáz) forintot meghaladó részében hatályon kívül helyezi...” (H26).	A Kúria hatályon kívül helyezi a Székesfehérvári Törvényszék 2.Mf.20.054/2016/7. számú ítéletének azt a részét, amely kötelezte a felperest a perköltség 12.500 (tizenkettőezer-ötszáz) forintot meghaladó részének megfizetésére a II. rendű alperes számára.*
---	---

* Ebben a mondatban látható, milyen mértékben akadályozza a megértést, a jelentés kibogozását a túlzott törekvés a tömörítésre: csak a teljes határozat elolvasása után sikerült fényt deríteni e mondat jelentésére.

A táblázat a mondatszerkesztési sajátosságok mellett jól példázza azt is, hogy a jogi nyelvhasználat maximális tömörítésre törekszik, így olyan, többszörösen alárendelt szintagmákat alkalmaz, amelyek szinte követhetlenné, azonosíthatatlanná teszik az összetartozó elemeket. Jelen írásunknak nem célja a szintagmaszintű szerkesztettségi jellemzők vizsgálata, de ezt mindenképpen érdemes egy további tanulmányban górcső alá venni, és további javaslatokat tenni ennek a – megértést ismét nehezítő – jelenségre a feloldására.

- (2) Az ige mondat végi megjelenése nemcsak a jogi nyelvi panelnek tekinthető ítéletmondatokban, hanem a narratív esetismertetésekben is folytatódik. A határozatok „Indokolás” része gyakran az élőbeszédet utánozza mind mondanivalójában, mind stílusában, mind szerkesztésében, így a jogi szaknyelvi panelekkel ellentétben ezekben a részekben nem indokolt a határozatok teljes szövegére általánosan jellemző túlzott tömörítés, túlbonyolított szerkesztés. Azokban az esetekben, ahol nem sokasodnak többszörösen alárendelt szintagmák az ige (állítmány) előtt – bár a hétköznapi beszélő számára továbbra is szokatlan és erőltetett ez a mondatstruktúra –, még elfogadható az ige hátravetése. Ugyanakkor azokban a mondatokban, ahol az igehez (állítmányhoz) több, önmagában is bővített bővítmény tartozik, ezek besűritése az ige elé nagyban gátolja a megértést mind a szóban meghallgatott ítéletekben, mind az olvasás során. Érdemes ezekben a mondatokban az „egyensúlyra” törekedni, és a bővítményeket elosztani a mondat ige előtti bal és ige utáni jobb oldalán.

A 3. táblázatban néhány példát mutatunk a mondat – megértést nehezítő – féloldalas szerkesztésére és e mondatok javasolt javítására.

3. táblázat. Példák és javaslatok a mondat egyensúlyának megsértésére és visszaállítására a határozatok „Indokolás” részében

Eredeti	Javaslat
„...belül a reteszek felhúzását követően az ajtót kinyitották és a helyiségben található egyes értékes ingóságokat elvittek” (H1).	...belül felhúzták a reteszt, kinyitották az ajtót, és elvittek egyes, a helyiségben található értékes ingóságokat.
„Az elsőfokú bíróságnak a keresetet elutasító ítéletét a másodfokú bíróság a végzésével hatályon kívül helyezte és az elsőfokú bíróságot a per újabb tárgyalására és újabb határozat hozatalára utasította” (H5).	A másodfokú bíróság hatályon kívül helyezte az elsőfokú bíróság ítéletét, mely a felperes keresetét elutasította, és utasította az elsőfokú bíróságot a per újratárgyalására és újabb határozat hozatalára.
„...a megegyezés szerinti összeget a felperes átvette” (H7).	...a felperes átvette a megegyezés szerinti összeget.
„a használó a terület egészének vagy bármely részének használatát harmadik személy részére bármely jogcímen kizárólag az átadó előzetes írásbeli engedélye alapján engedheti át” (H8).	A használó kizárólag az átadó előzetes írásbeli engedélye alapján engedheti át harmadik személynek a terület egészének vagy bármely részének használatát.
„Álláspontja szerint a Megyei Bíróság jogerős ítéletének azon megállapításától, hogy a használati szerződés kötelmi jellegű jogviszonyt hozott létre, a jelen perben eljáró bíróságok nem térhetnek el” (H8).	Álláspontja szerint a jelen perben eljáró bíróságok nem térhetnek el a Megyei Bíróság jogerős ítéletének azon megállapításától, hogy a használati szerződés kötelmi jellegű jogviszonyt hozott létre.
„A felperes keresetében az ártatlanság vélelméhez és a jó hírnévhez fűződő személyiségi jogai megsértésének megállapítását, az alperesek elégtétel adására, valamint 500.000 forint nem vagyoni kárának egyetemleges megfizetésére kötelezését kérte” (H10).	A felperes keresetében kérte az ártatlanság vélelméhez és a jó hírnévhez fűződő személyiségi jogai megsértésének megállapítását, valamint azt, hogy kötelezze az alperest elégtétel adására és 500.000 forint nem vagyoni kártérítés megfizetésére.
„Az alperes kártérítési felelősségének elbírálásához szükséges bizonyítást a bíróságok lefolytatták” (H13).	A bíróságok lefolytatták az alperes kártérítési felelősségének elbírálásához szükséges bizonyítást.
„Álláspontja szerint az életbiztosítási szerződésben a kedvezményezett egyértelműen megjelölték” (H14).	Álláspontja szerint a kedvezményezett egyértelműen megjelölték az életbiztosítási szerződésben.
„A 12. § (2) bekezdése alapján pedig a helyreigazító közleményt internetes sajtótermék esetében az erre irányuló igény kézhezvételét követő öt napon belül a közlemény sérelmezett részéhez hasonló módon és terjedelemben kell közölni” (H15).	A 12. § (2) bekezdése alapján internetes sajtótermék esetében a helyreigazító közleményt az erre irányuló igény kézhezvételét követő öt napon belül kell közölni, a közlemény sérelmezett részéhez hasonló módon és terjedelemben.

„mert a közvetlen munkahelyi vezetőjének rendszeres szexuális ajánlatait, zaklatását visszautasította” (H26).	...mert visszautasította közvetlen munkahelyi vezetőjének rendszeres szexuális zaklatását.
---	--

A fenti példákban észlelhetjük, hogy az ige (állítmány) elmozdítása a mondat (tagmondat) végéről jelentősen enyhít a mondat feszített szerkezetén, de nem feltétlenül eredményez azonnal érthetőbb mondatokat. A H15 határozatból idézett példa esetében jól látható, hogy a mondat szórendi egyensúlyának megteremtése után is bonyolult maradt a mondatstruktúra, amit a tömörítésre való törekvés okoz. Éppen ezért a jogalkalmazás szövegeire vonatkozó javaslatokban érdemes lenne kitérni a tömörítés szükséges és elégséges volta, és kizárni a – fenti példával is jól jellemezhető – megértést akadályozó túlzott tömörítést.

- (3) A megvizsgált mondatok egy részében elfogadható az igét (állítmányt) hátravető struktúra: rövidebb, nem nyomatékos mondatok esetén a magyarra jellemző SOV alap-mondatépítést (Dezső 1978), a szerkezet rövidege indokolja. A nyomatékos (fókuszos) mondatok szórendjét a semleges mondatokénál szigorúbb szabályok vezérlik: a mondat szigorúan kötött pozíciója az ige előtti hely, melyet nyomatékos mondatokban kizárólagosan a fókusz (pl. új információ, tagadó szerkezet, kérdés, kérdésre adott válasz) foglalhat el.⁸ A korábbiakban említettük, hogy az ige elé, hangsúlytalan pozícióba akár a mondat összes többi eleme „elvándorolhat”; így jönnek létre a bal oldalon túlterhelt szerkezetek. A korpusz szövegeit vizsgálva nyomatékos (fókuszos) mondatokban is nagy számban találtunk példát az ige eltolására a mondat végére.

Nézzünk egy példát:

A felmondás időpontjában hatályos Mt. 205. § (1) (2) bekezdése tiltja, hogy Kollektív Szerződés vagy a felek megállapodása a törvényi mértékektől eltérő felmondási időt vagy végkielégítésre való jogosultságot kössön ki (H28).

A fenti példa második tagmondata is zsúfolt a bal oldalon: két, egymással mellérendelő viszonyban álló alanyt követi a mindkettőhöz tartozó két mel-

⁸ E tanulmánynak nem célja a semleges és nem semleges mondatok meghatározása és szórendjük tüzetes vizsgálata. A nyomatékos mondatok szórendjére és az ige előtti pozícióra vonatkozó elméletekkel, modellekkel és leírásokkal kapcsolatban ld. még pl. É. Kiss 1980: 508, 1983, 1992: 101; É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998; Alberti–Medve 2002; É. Kiss 2008, 291–4.; Surányi–Turi 2017.

lérendelt tárgy, mindegyik bővített szerkezet, s mindegyik megelőzi az igét. Emiatt bonyolultnak, nehezen követhetőnek érezzük a mondatot, azonban a két tárgy fókuszban áll, nyomatékos, így ezek helye mindenképpen az ige előtt van. A mondat felépítése megfelel a magyar nyelv egyik alapszerkezetének számító SOV szórendnek, így – a többszörösen alárendelt bővítmények okozta zsúfoltság ellenére – elfogadható.

Az alábbi részletek egy határozatból származnak, és jól példázzák az igét feleslegesen hátravető, „nyakatekert” mondatépitést:

1. *„2017. január 17-én az alperes a felperes közalkalmazotti jogviszonyának felmentéssel tervezett megszüntetésére tekintettel a közalkalmazottak jogállásáról szóló 1992. évi XXXIII. törvény (a továbbiakban: Kjt.) 30/A. § (1) bekezdése alapján tájékoztatta a felperest, hogy másik munkakört a részére felajánlani nem tud” (H29/1).*
2. *„... mert a közalkalmazotti jogviszonyából származó kötelezettségét jelentős mértékben nem szegte meg” (H29/2).*
3. *„az alperes rektora már 2017. március 6-át megelőzően tudomást szerzett a 2017. február 24-ei előadás tényéről, ezért a joggyakorlással elkésett” (H29/3).*
4. *„Arra hivatkozott, hogy a szubjektív határidőt megtartotta” (H29/4).*
5. *„A rendelkezésére álló bizonyítékok alapján azt állapította meg, hogy a rendkívüli felmentés közlésére nyitva álló szubjektív határidőt az alperes megtartotta” (H29/5).*
6. *„...minősített kötelezettségszegést nem követett el” (H29/6).*
7. *„...így alaptalanul állította az alperes, hogy az ennek keretében tartott előadás a felperes munkaköri feladataival megegyezett” (H29/7).*
8. *„A másodfokú eljárásban a felperes az eltelt időre tekintettel a keresetét felemelte” (H29/8).*
9. *„Bár a habilitációs eljárásban történő részvételt a munkaköri leírás kimondottan nem tartalmazta...” (H29/9).*
10. *„Azokkal összefüggésben jogi érvelést az alperes egyáltalán nem terjesztett elő, ezért ezen jogszabályok tekintetében az esetleges jogszabálysértést a Kúria nem vizsgálhatta” (H29/10).*

A fenti részletekben két mondatstruktúra körvonalazódik, melyekben kifogásolható az ige hátravetése. A H29/1, 2, 6, 9, 10 példák tagadott igét tartalmaznak. A tagadott ige fókuszban áll, ilyenkor az ige a neki rendelt helyről

fókuszpozícióba lép elő. A többi mondatrész beemelése a fókusz elé nem indokolt, nem is szükséges, ezért is érezzük nehézkesnek a mondatokat. A H29/3, 4, 5, 7, 8 mondatokban a legfontosabb információt maguk az igék hordozzák, és a mondat hangsúlyviszonyaival is igazolhatóan fókuszpozícióban állnak, ezért sem indokolt a hátravetésük.

Az, hogy egyetlen okirat is több példát tartalmaz a fenti mondat-szerkesztési sajátosságra, jól mutatja, mennyire elterjedt ez a struktúra a bírósági iratokban. Grammatikai magyarázata, indoka nincs annak, hogy ilyen gyakran jelenjék meg az ige a mondat végén, és ez különösen igaz a fókuszban álló pozitív vagy negatív igére. Mérlegelendő lenne olyan ajánlás megfogalmazása, amely felhívja a figyelmet a mondat egyensúlyra való törekvésének elvére, a túlságosan megterhelt, zsúfolt mondat szerkezetek feloldására, amit könnyen elérhet a fogalmazó, ha nem törekszik maximális tömörítésre, és visszahelyezi az igét jól megérdemelt, látványos helyére: a mondat közepére.

Összegzés

Írásunkban annak jártunk utána, hogy a jogi nyelvhasználat korábban már jól feltárt sajátosságai mellett két újabb területen, a formai-tipográfiai tulajdonságokban, illetve a mondatok szórendjében vannak-e a megértést nehezítő sajátosságok, amelyek általánosan jellemzik a bírósági szövegeket. Kutatásunkban azt találtuk, hogy a forma terén elmozdulás történt az egységesezés irányába, de még korántsem egységesekek ebben a határozatok, és további egyszerűsítésre is javaslatot tettünk.

A szórendi vizsgálat feltárta a bírósági okiratok egy feltűnő mondat szerkezeti érdekességét: az ítéletmondatokban kizárólagosan, a narratív részekben előszeretettel vetik hátra, a mondat végére az igét a fogalmazó bírák, még akkor is, ha az ige fókuszszerepe határozottan nem ezt kívánná meg. Ez pedig túlterhelt ige előtti szakaszt hoz létre a struktúrákban, ami miatt könnyen elvész, vagy nehezen azonosítható a mondat jelentése.

Konklúzióként egyetértünk Rixer megállapításával: *„adottnak vehetjük tehát, hogy a jog, mint sajátos absztrakcióra épülő szakma nyelve és a laikusok szövegértése (ismerete) között mindig is lesznek konfliktusok, de igényként feltétlenül megfogalmazható, hogy ezek folyamatos oldása mind a tudomány képviselői, mind pedig a joghasználók részéről prioritás legyen”* (Rixer 2014: 16).

Szakirodalom

- Alberti Gábor – Medve Anna 2002. *Generatív grammatikai gyakorlókönyv*. Janus/Books. Budapest.
- Arató Balázs 2022 Norm clarity in the light of Hungarian case law. *Magyar Nyelvőr* 81–90. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2022.5.81>. 81-90.
- Arató Balázs 2023. A végrendeletek értelmezésének egyes kérdései. *Magyar Nyelvőr* 78–92. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2023.1.78>
- Arató Balázs – Balázs Géza 2022. The linguistic norm and the norm of legal language. *Magyar Nyelvőr* 91–103. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2022.5.91>
- Balázs Géza 2007. A jogszabályok közérthetősége. Nyelvi követelmények a jogi szaknyelvben. In: Dr. Gyergyák Ferenc – Dr. Kiss László (szerk.): *Általános jogalkotási ismeretek. Tankönyv a köztisztviselők továbbképzéséhez*. Kormányzati Személyügyi Szolgáltató és Közigazgatási Képzési Központ. Budapest. 100–14.
- Balázs, Géza 2023. Efforts to Make Legal Language More Intelligible In: Prof. dr. Imre Szabó (ed.): *Central European Legal Studies. Selected Essays on Current Legal Issues from a Comparative Legal Approach*. Vol. 2. Partium Press, Oradea-Nagyvárad. 189–202.
- Brassai Sámuel 1885a. A mondat dualizmusa. *Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből* 12. sz.
- Brassai Sámuel 1885b. Én is hozzászóllok. Egyet. *Egyetemes Philológiai Közlöny*.
- Czine Ágnes 2023. Az áldozat fogalmának változása és jelentéstartalmának sokszínűsége. *Magyar Nyelvőr* 154–163. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2023.2.154>
- Dezső László 1978. Elmélet és törvényszerűségek a tipológiában. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XII: 29–59.
- Fogarasi János 1838. Euréka! *Atheneum* 2/13: 193–198; 16: 241–249; 19: 289–297.
- Gergely Vera 2017. Közérthető fogalmazást! *Ügyvédek Lapja* 56/4: 41–42.
- Gombos Péter – Látics Barbara 2023. A betűtípus és a szövegértés összefüggésének vizsgálata felső tagozatos tanulók körében. *Anyanyelv-pedagógia* 16/2 [megjelenés előtt]
- Heltai Pál – Gósy Mária 2005. A terpeszkedő szerkezetek hatása a feldolgozásra. *Magyar Nyelvőr* 473–87.
- Kiss Katalin, É. 1980. Egy magyar transzformációs generatív szintaxis néhány alapvető transzformációs szabálya. *Nyelvtudományi Értekezések* 104. Akadémiai Kiadó, Budapest. 507–14.
- Kiss Katalin, É. 1981. Brassai Sámuel mondatelmélete. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XIII: 91–102.
- Kiss Katalin, É. 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 79–178.
- Kiss Katalin, É. 1997. Brassai Sámuel és a generatív magyar mondat szerkezet. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 41/2: 119–29.
- Kiss Katalin, É. 2008. Tagadás vagy egyeztetés? A *senki, semmi* típusú névmások szörendi helye, jelentése és hangsúlyozása. *Magyar Nyelv* 129–43.

- Kiss Katalin, É. – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998 *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Kovács Mária, B. 1999. Funkcióigék a jogi szaknyelvben. *Magyar Nyelvőr* 388–94.
- Kúria 2014. A joggyakorlat-elemző csoport összefoglaló véleménye a „határozat-szerkesztés” tárgykörben 2014. évben végzett elemzés megállapításairól. [online] < URL: https://kuria-birosag.hu/sites/default/files/joggyak/osszefoglalo_1.pdf
- Medve Anna – Farkas Judit – Szabó Veronika 2010. *4X12 mondat*. (Iskolakultúra-könyvek 40.) Veszprém.
- Minya Károly – Vinnai Edina 2018. Hogyan írjunk érthetően? Kilendülés a jogi szaknyelv komfortzónájából. *Magyar Jogi Nyelv* 2/1: 13–8.
- Moldova Zsófia 2018. „Terhelt tájékoztatás” – A terhelti tájékoztató közérthetősége a büntetőeljárás kezdeti szakaszában. *Magyar Jogi Nyelv* 2/1: 30–6.
- Nagyházi Bernadette 2011. Az egyszerű mondat szórendjének egy lehetséges tanítási modellje a magyar mint idegen nyelv oktatásában. [doktori dolgozat]. Pécsi Tudományegyetem. 356.
- Nagyházi Bernadette 2017. *Szórendtanítás a magyar mint idegen nyelvben I*. GlobeEdit, Saarbrücken, Németország.
- Norm Clarity. Special Issue. *Magyar Nyelvőr* 2022/5. (angol nyelvű különszám): <https://nyelvor.mnyknt.hu/norm-clarity/>
- OBH 2014. 17/2014. (XII. 23.) OBH utasítás a bíróságok egységes iratkezelési szabályzatáról.
- Orosz Árpád 2014. A „határozatszerkesztés” vizsgálatának tárgykörében felállított joggyakorlat-elemző csoport összefoglaló véleménye. *Glossa Iuridica* 1/2: 165–80.
- Pátkai Nándor 2017. A közérthető jogalkotásról : Az általános közigazgatási rendtartás nyelvezete. *Magyar Jogi Nyelv* 1/1: 21–7.
- Rixer, Ádám 2014. A magyar nyelv és magyar jogi műnyelv megújulása. *Glossa Iuridica* 1/1: 9–15.
- Suba László 2021. Úton a közérthetőség felé. In: Czene-Polgár Viktória – Csaba Zágon – Szabó Andrea – Zsámbokiné Ficskovszky Ágnes (szerk.): *Tradíció, tudomány, minőség: 30 éves a Vám-és Pénzügyőri Tanszék*. Budapest: Magyar Rendészettudományi Társaság Vám- és Pénzügyőri Tagozat. 92–104. <https://doi.org/10.37372/mrtrvpt.2021.2.4>
- Surányi, Balázs – Turi, Gergő 2017. Focus and quantifier scope: An experimental study of Hungarian. In: Lipták, Anikó; Harry, van der Hulst (szerk.) *Approaches to Hungarian 15.: Papers from the 2015 Leiden Conference*. John Benjamins. Amsterdam, Hollandia. 209–38. <https://doi.org/10.37372/mrtrvpt.2021.2.4>
- Szendi Attila 2017. A 19. századi magánjogi szakszavaink előfordulása korabeli folyóiratokban (1830–1850). *Magyar Jogi Nyelv* 1/1: 4–13.
- Szerző nélkül 2015. *A pontos fogalmazás művészete*. Luxembourg: Az Európai Unió Kiadóhivatala.
- Szöllősi-Baráth Szabolcs 2023. A normavilágosság követelményének vizsgálata a közbeszerzési jogszabályok esetén. *Magyar Nyelvőr* 93–107. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2023.1.93>

Vinnai Edina 2017. *Harc a szavakért – közérthetőség a jogban. Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 12/1: 42–53.

Gombos Péter

olvasáskutató

Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem

Kaposvári Campus, Anyanyelvi

és Gyermek kultúra Tanszék

E-mail: gombos.peter@uni-mate.hu

<https://orcid.org/0000-0002-8172-0557>

Nagyházi Bernadette

nyelvész

Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem

Kaposvári Campus, Anyanyelvi

és Gyermek kultúra Tanszék

E-mail: koverne.nagyhazi.bernadette@uni-mate.hu

<https://orcid.org/0000-0001-6190-2700>

Abstract

GOMBOS, PÉTER – NAGYHÁZI, BERNADETTE

THE LINGUISTIC FEATURES OF COURT JUDGMENTS

In our study, we would like to use the tools of linguistics to show whether the language used in legal documents is indeed more complex than necessary and, if so, how to help ensure that it is understandable to the public. The corpus of our study consisted of texts of anonymised court judgments, which we looked at in more detail from two perspectives. Firstly, we focused specifically on formal, typographical elements, noting that possible highlighting and segmentation to aid interpretation had already appeared in these texts, but only in the last few years, and not generally. In the second part of our study, we examined the word order peculiarities of judgments, and by quoting excerpts from specific sentences we proved that in sentences the judges who drafted the sentences prefer to leave the verb at the end of the sentence. This in turn causes an overloaded pre-verb clause in the structures, which makes it easy to lose or difficult to identify the meaning of the sentence.

Keywords: language of law, language of judgments, structuring, highlighting, word order

Melléklet
Felhasznált ügyiratok

	Tárgy	A határozat kelte
H1	biztosítási per (viharkár)	2011. 03. 29.
H2	biztosítási per (baleset)	2011. 09. 22.
H3	biztosítási per (gépkocsi)	2013. 02. 18.
H4	munkaügyi per	2014. 03. 13.
H5	betegjogi ügy	2012. 05. 29.
H6	ingatlan adás-vétel	2012. 11. 20.
H7	haszonbérleti szerződés	2012. 05. 27.
H8	ingatlan (területhasználat, bérlet)	2014. 05. 13.
H9	biztosítás (gépjármű)	2011. 01. 13.
H10	személyiségi jog megsértése	2016. 06. 15.
H11	közös tulajdon megszüntetése	2014. 01. 22.
H12	munkaügyi per	2015. 10. 08.
H13	betegellátási per	2016. 06. 16.
H14	örökösödési per	2021. 11. 10.
H15	helyreigazítási kérelem	2021. 04. 14.
H16	gazdasági reklámtevékenység	2016. 06. 29.
H17	bírósági eljárási hiba	2015. 12. 09.
H18	baleseti kártérítés	2020. 11. 25.
H19	reklám	2013. 12. 12.
H20	kölcsön	2019. 04. 23.
H21	munkaügy	2018. 10. 10.
H22	kölcsönszerződés	2019. 06. 25.
H23	személyiségi jogok	2017. 01. 11.
H24	öröklés	2019. 03. 13.
H25	személyiségi jog	2018. 05. 09.
H26	munkaügyi jog	2017. 06. 21.
H27	munkaügy (szexuális zaklatás)	2020. 07. 08.
H28	munkaügy	2022. 11. 30.
H29	munkaügy	2019. 10. 09.
H30	ingatlan adás-vétel	2018. 01. 23.

LŐRINCZ JULIANNA – LŐRINCZ GÁBOR – ISTÓK BÉLA

**A SZÍNNEVEK FUNKCIÓJA PETŐFI SÁNDOR PRÓZAI MŰVEIBEN
ÉS DRÁMÁJÁBAN**

Kivonat

Az alapszínnevek és származékaik funkciója sok többletinformációt nyújt a szépirodalmi szövegekről (vö. pl. Lőrincz–Vas 2012). A tanulmány a rövid szintani bevezetőben a magyar színelnevezések egyfajta tipológiáját ismerteti. Terjedelmében nagyobb részben a szerzők Petőfi Sándor prózai műveinek és drámájának színnévhasználatába nyújtanak betekintést, néhány példával illusztrálva az alapszínnevek és a másodlagos színnevek alakzatokban betöltött funkcióját a kiválasztott szövegekben. A vizsgált szövegek (regény, elbeszélés, esszé, levél és dráma) sok szövegszerkezeti hasonlóságot mutatnak.

Kulcsszavak: színnevek, szintipológia, prototipikus alapszínnév, színszémák, alakzat, hasonlat

A színnevek típusai

A színnevek terminológiája nem egységes a hazai és nemzetközi szakirodalomban. Színek minden nyelvben vannak, de számuk nem teljesen azonos az egyes nyelvekben.

„[A] színek osztályozása, csoportosítása kultúrától, szakmától, nemtől függően változhat. [...] Az alapszínnevek a látható színek elkülöníthető tartományainak tipikus, jól elkülönülő színeit jelölik. Ennek következtében a különböző kultúrájú és más nyelvet beszélő népek színelnevezési rendszere jelentős mértékben eltérhet egymástól” (Papp E. 2012: 129).

Alapszínnevek azok a színelnevezések, amelyek elsődlegesen tárgyak, dolgok jellemző színelnevezéseire utalnak, morfológiailag egyszerűek, azaz a színszémát egyetlen morfémából álló töszó tartalmazza. Az alapszínnevekből alkothatók ún. másodlagos színnevek, amelyek az alapszínnevek származékai, elsősorban szóképzéssel, szóösszetétellel – azaz a magyar nyelv két legproduktívabb szóalkotási módjával (vö. Istók 2017) – jönnek létre. Papp Eszter több szempontú, a nemzetközi és magyar szakirodalom alapján végzett korpuszalapú munkájában megállapítja: „az alapszínnév inkább (kognitív)

pszichológiai fogalom, így nem szabad szigorúan nyelvészeti alapon kizárni bizonyos lexémákat az alapszínnevek közül” (Papp E. 2012: 180–1).

Bár a szakirodalomban alapvető forrásnak számító Berlin és Kay munkája (1969) a magyarban a *rózsaszínt* és a *narancsot* is alapszínneveknek nevezi, mi nem tekintjük annak, viszont a *piros* mellett a *vörös* színt is alapszínneveknek tartjuk (vö. Simigné Fenyő 2021: 137). A következő alapszínnevet vizsgáljuk a szövegekben: *fehér, fekete, piros, vörös, sárga, kék, zöld, barna*.

A színnevezések tipologizálásában fontos figyelmet fordítani a funkcionális kognitív nyelvészetben „alapvető szerepet betöltő prototípuselméletre, amely azt mondja ki, hogy a kategóriák között nincsenek éles határok, a kategóriába való tartozás centralitás és fokozatiság kérdése” (Pethő 2022: 128). A prototípuselmélet az alapja Papp Kornélia színnév-tipológiájának is (2006: 99). Papp – Berlin és Kay rendszerét követve – háromféle színnévtípust különít el a magyar nyelvben: prototipikus, tipikus és periférikus.

Prototipikusnak a szerző azokat az alapszínneveket nevezi, amelyek egy morfémából állnak, gyakran és sok tárgy színének megnevezésére használatosak, nem részei más színnév-kategóriának, mivel elhomályosult az általuk megnevezett jeltárgy.

Tipikus színnevek a szintén gyakran használatos színnevezések, amelyek sok tárgyra alkalmazhatók, de nem alapfeltételük a monomorfematikusság, lehetnek tagjai más színekategóriának, de nem feltétel, hogy a jeltárgyuk elhomályosult legyen. Sőt a legtöbb ilyen színnév valamely konkrét tárgy színét jelöli, pl. *rózsaszín, narancssárga*.

A **periférikus** színnevekre egyik feltétel sem kötelező, tehát nem tartalmaznak konkrét színszémát, pl. *tarka, pöttyös* (Papp K. 2006: 200–1).

Liliya Uszmanova (2012: 83–4) a funkcionális grammatika centrum–periféria elvét követve írja le a színnevek rendszerét, amelyet mi is a leginkább alkalmazhatónak tartunk a színnevek tipologizására.

A koncentrikus körként ábrázolható rendszerben a **centrumban** a melléknévi szófajú alapszínnevek találhatóak, pl. *kék, piros*.

A **centrumhoz közeli periférián** az alapszínnevekkel közös színszémát tartalmazó, melléknévekből alkotott színjelölő főnevek, igék és határozószók helyezkednek el, pl. *feketeség, elkékül, szürkén*. Ezeket másodlagos színneveknek nevezi a szerző.

A **következő periférikus zónában** olyan összetett melléknévek vannak, amelyek valamilyen színszémát tartalmaznak. Ezek olyan összetett szavak, amelyek elő- vagy utótagjukban tartalmazzák a melléknévi szófajú alapszínnevet. Ilyenek pl. a magyarban a *sárgászöld, a hófehér, a koromfekete*.

A **centrumtól távolabbi periférián** olyan színnevezések találhatóak, amelyek ugyan nem utalnak konkrét színre, de a kontextusban az adott

mikromező szint jelölő centrális lexémájával közös széma kapcsolja össze őket, pl. *síri, gyászos, tarka, halvány*. A példákban a *fekete, szürke, sárga* vagy *fehér*, illetve különböző színszéma van implicit formában.

Színnevek a Petőfi-versekben

Földvári Melinda színszótára (W1) Petőfi Sándor interneten megtalálható verseiben vizsgálta az általa kiválasztott 13 színnév használati gyakoriságát. Ezek közül csak a *fehér*, a *fekete*, a *szürke*, a *piros*, a *vörös*, a *kék*, a *zöld*, a *barna*, a *sárga*, a *lila* az alapszínnevek a magyar nyelvben, a *bíbor*, a *narancs* és a *rózsaszín* nem, mivel színárnyalatot, illetve konkrét tárgyhoz kötődő szint jelölnek (vö. Simigné Fenyő 2021: 137). Földvári forrása a Magyar Elektronikus Könyvtár (W2) és a Magyar Digitális Akadémia (W3 = dia.pim.hu). Földvári Melinda vizsgált színneveinek gyakorisági sorrendje a következő: piros (120), fehér (100), kék (78), zöld (78), fekete (68), barna (45), sárga (44), bíbor (18), vörös (15), rózsaszín (10), szürke (8), lila (0), narancs (0). Összesen: 584.

Amint a fenti számokból kiderül, a Petőfi-versekben a leggyakoribb a piros (120), azt követi a fehér (100), a kék és a zöld (78-78), valamint a fekete (68) szín. A többi szín jóval kisebb számban fordul elő a versszövegekben. Földvári a prózai műveket nem vizsgálta, ezért mi Petőfi prózai műveiben, a *Tigris és hiéna* című drámájában, valamint a Petőfi-levelezésben vizsgáljuk meg a színneveket.

Színnevek Petőfi prózai műveiben és drámájában

Tanulmányunk következő részében a Földvári által kiemelt prototipikus színnevek közül 8 alapszínnév előfordulását vizsgáljuk meg a Martinkó András szerkesztette *Petőfi Sándor összes prózai művei és levelezése* című kötetben (1976). A példamondatokat a könyv internetes változatából vettük, az oldal-számok is ezt tükrözik. A színnevek leírásában az egyes alakzatokban betöltött funkciójukat is elemezzük.

A piros színnév a szövegekben

Már első olvasásra is szembetűnik a vizsgált kötetben, hogy a szövegekben Petőfi sokkal kevesebb színnevet használ, mint a versszövegekben.

A *piros* színnévvel 25 esetben találkozhatunk, 20 alapszínnév, amelyek referenciális jelentésben szerepelnek, 5 szó pedig a piros szémát tartalmazó származékszó, nem prototipikus színnév: *barnapiros* (1), *piroslik* (3), *pirosuló* (1).

A *piros* gyakran szerepel egyszerű színjelzőként a lány ajkának leírására. A következő mondatban hasonlat eleme a színnév:

- (1) *...amaz ajkak helyett, melyek **pirosak** valának, mint a rubint lelke*
(A hóhér kötele, 33).

A (2) szövegrészben a *piros* színnév a napfelkelte leírására alkalmazott kiterjesztett fogalmi metafora centrális eleme. A metafora forrástartománya a gyilkosság, kiterjesztve annak részleteivel, valamint a nap = orvos nominális metaforával.

Megjegyezzük, hogy a Petőfi verseiben alkalmazott metaforák legnagyobb része „nominális metafora, azaz egy olyan azonosítás, amely nyíltan azt mondja ki: az, amire rámutatok, más vagy más is lehet” (Margócsy 2011: 179). Ez a megállapítás a próza- és drámaszöveg metaforáira is érvényes. Petőfi szóképeiben és alakzataiban igen nagy szerepet játszik a vizualitás (vö. Margócsy 2011: 180), ahogyan ez a következő, kiterjesztett fogalmi metaforában is jól érzékelhető. A vérhez kapcsolódó szokásos kollokációban a pirosnál sötétebb színt jelölő *vörös* színnév erősíti a vizualitást:

- (2) *A keleti láthatár szélén a hó fölött **piros szalag** futott végig, mely a nap jöttét hirdeté; **vörös** lett az ég, mintha gyilkot döftek volna szívébe, s vér folya sebéből. Lassanként halványodott... megjött **a nap, az orvos**, ki vére ömlését megállítja* (A hóhér kötele, 23).

A (3) példában a piros színt centrális elemként tartalmazó allegória a lemenő nap ábrázolására szolgál, amelyben a sugarak piros színe a borhoz hasonló:

- (3) *Lám, az égbolt egy roppant billikom, melyet a lemenő nap csordultig tölt **piros** sugarakkal, bor gyanánt, s az éj ezt az óriás billikomot egyhuzomba kiíssa; csak a fenekén maradnak apró cseppecskék, miket mi aztán csillagoknak nevezünk* (Tigris és hiéna, 132).

A piros színszémát tartalmazó összetételek és képzett szavak a szövegekben

A *barnapiros* színnévi szóösszetétel hasonlat elemeként nemcsak a lány színeének leírására szerepel a szövegben, hanem a hajszíneére, valamint az egész ember egészséges színére is utal:

- (4) ***Barnapiros**, mint az esthajnal* (A hóhér kötele, 12).

A következő példában a naplemente színét idézi fel a fogalmi metafora centrumában lévő *piroslik* ige. A *vérsugara* jelzős összetételben a *vér* jelző is a piros színszéma hordozója:

- (5) *Fejfája piroslott a nap vérsugarától... egyszerre sötét lett... (A hóhér kötele, 31).*

A (6) példában a fogalmi metafora egyik eleme a napfölkeltétől pirosuló hegycsúcs színét ábrázoló kép is. A színasszociációt erősíti a napsugár színe mellett a bor piros színére utaló *borozó* igenévi jelzőt tartalmazó hasonlat:

- (6) *Tiszta időben éjszaknyugatról magas bércek vállai fölött a Tátra hófedett csúcsa piroslott a nap első sugaraitól, mint valami borozó aggastyán király homloka (Úti jegyzetek, 200).*

A vörös alapszínnév a szövegekben

Földvári Melinda színszótára szerint a *vörös* alapszínnév gyakorisági értéke alacsony a versszövegekben. Az általunk vizsgált szövegekben gyakoribb ez a színnév. A kötetben 27 alkalommal fordul elő, ebből 17 a *vörös* melléknévi szófajú alapszínnév, a többi másodlagos színnév: összetétel tagja vagy képzett szó (*vöröshagyma, vörösruhás, vörösbarátok, elvörösült, Vöröskő*). A *vörös* a leggyakrabban arcszín, ruha vagy kutya szőrének leírására szerepel. Hasonlat eleme a *vörös* színnévi jelző a következő példákban:

- (7) *Vas bátya, képed vörös, mint a vörös bor (Tigris és hiéna, 137).*
 (8) *Tolnában hosszú hegység van, mely dicsőséges bort terem, tüzeset, mint a déli nap, s vöröset, mint a lemenő nap. Vas bátya, van-e rá kedved? (Tigris és hiéna, 137).*

A vörös színszémát tartalmazó származékok a szövegekben

Szóösszetétel előtagja a *vörös* színnév a következő példákban. Mind a *vörösruhás*, mind a *vörösbarát* szóban a *vörös* szín nemcsak az öltözéket nevezi meg, hanem egyedíti a viselőiket:

- (9) *A feketeruhások jobbra, a vörösruhások balra sorba állanak (Drámatőredék, 168).*
 (10) *A' biz, uram, klastrom volt, vörösbarátok laktak benne, (felelt a kocsis); hajh, furcsa egy hely ám az (Úti jegyzetek, 203).*

A *Vöröskő* földrajzi név (helységnev Szlovákiában) kétszer fordul elő a kötetben. A hely a vastartalmú kőzet vörös színéről kapta a nevét:

- (11) *Vöröskő (Bibersburg). Pozsony m.-ben. Modorhoz 1 mfdre. Épült 1230–40 között. Ostromlák a tatárok és Ottokár; 1705-ben Rákóczy elveretett alóla (Várromok, 335).*

A *vörös* színszémát tartalmazza az arcszín elváltozására utaló *elvöröslik* ige is:

- (12) *E testgyakorlat annyira megtetszett neki, hogy aztán folyvást praktizálta. Persze csak néha sikerült neki, s akkor is oly fáradtsággal, hogy **elvörösült** és elkékült bele* (Zoltán fiam életrajza hét hónapos koráig, 331).

A fehér alapszínnevek és származékainak előfordulása a szövegekben

A Petőfi-versekben a Földvári Melinda által második leggyakoribbként említett (100) *fehér* színnevet az általunk vizsgált szövegekben csak 25 esetben találjuk meg, leggyakrabban az arc, a kebel, a sík vidék jelölésére, 10 esetben pedig másodlagos színnevként, színnévi összetételben szerepel, amelyek közül a *Fehérkő* és a *Fehérvár* földrajzi nevek.

A fehér alapszínnevek a szövegekben

Hasonlat eleme a *fehér* alapszínnevek a következő három példában:

- (13) *Ne légy gyermek – szólt Ternyei –; arcod **fehér**, mint a bemártott meszelő ... micsoda kislelkűség ez? én csak úgy mondtam, s te máris kétségbeesel. Én, ha igazán így volna, sem ijednék meg* (A hóhér kötele, 12).
- (14) *A **fehér** róna úgy állt előttünk, mint egy óriási terített asztal* (A hóhér kötele, 23).
- (15) *...ama homlok helyett, mely **fehér** volt, mint a zuhatag tajtékja* (A hóhér kötele, 33).

A fehér szémát tartalmazó származékok a szövegekben

A *fehértollas* színnévi összetétel a kortescsapat más csapatoktól való megkülönböztetésére szolgál:

- (16) *Utolértünk egy **fehértollas** kortescsapatot* (Úti jegyzetek, 204).

A *Fehér Ló* és a *Fehérkő* tulajdonnevek a következő két példában:

- (17) *Vége kinn pokolban, a Kerepesi úton a **Fehér Ló** nyitá meg előttem barátságos karjait* (8. úti levél, 241).
- (18) ***Fehérkő*** (Várrmok, 336).

A kék alapszínnevek a szövegekben

A kék színt 12 esetben jelöli alapszínnevek. Ezek funkciója a legtöbbször ruházat, földrajzi felszín, szem, ajak leírása. A (19) példában egyszerű színjelző az alapszínnevek, a (20) példában hasonlat eleme:

- (19) *A lemenő nap, kibontakozva egy fellegből, vérszín sugárokat lövellt be a kis ablakon a halott **kék** ajakára és fehér, hústalan képére* (A hóhér kötele, 45).
- (20) *Az ég olyan szép színű, olyan tiszta **kék**, mint a te ruhád, leányom* (Drámatöredék, 139).

Nominális metafora eleme a színjelző *kék* alapszínnev a következő példában:

- (21) *Végre sötét lett, csaknem éjjeli sötétség... a völgyet fekete felhő takarta el a menny **kék** szeme előtt.*

A kék széma színnévi származékokban

Másodlagos színnévként összetett színnevekben szerepel a *világoskék* az ég metaforikus ábrázolására, valamint a *sötétkék*kel együtt a ruha színének érzékeltetésére:

- (22) *Mennyivel hosszabb utat tesz itt a nap, mint máshol! Megmérhetetlen a láthatár, s olyan, mint egy kerek asztal, leborítva az ég **világoskék** üvegharangjával, melyet egy felhőcske sem homályosít* (3. úti levél, 236).
- (23) *...előtte keletre, délre és nyugatra szabad kilátás majd a végtelenig a bércek teteje fölött, melyek mint három sorba állított óriások állnak ott: az első sor zöld, a második **sötétkék**, s a harmadik, a legfelső, **világoskék** egyenruhában* (19. úti levél, 254).

A (23) példában a *világoskék egyenruhában* jelzős szerkezetben a *világoskék*, valamint a *sötétkék* jelző a hozzá is értendő jelzett szóval (egyenruhában) együtt ellentétes alakzatot alkot. Ez az alakzat egyúttal zeugma is, olyan detrakciós alakzat, amelyben a közös elem (egyenruhában) a második szerkezetben hiányzik.

A *kék* színnév igei származékokban ritkán szerepel a Petőfi-szövegekben. A következő két példában a *kékül* mediális ige színváltozást jelöl:

- (24) *mikor az árva fiút úgy elpántolták, hogy **kékült**-zöldült bele!* (A fakó leány s a pej legény, 97).
- (25) *Ott fekvők hosszában, mereven, **elkékült** arccal* (A hóhér kötele, 66).

A zöld alapszínnev a szövegekben

A vizsgált szövegekben 35, a zöld színszémát tartalmazó színnév található, amelyek közül 18 alapszínnev, többnyire elsődleges fogalmi jelentésben természetleírásokban szerepel, mint a következő példában is:

- (26) *Tavaszkodni kezdett az idő, a fák hajtottak, a tavalyi száraz fűvek között a sírokon itt-ott **zöld** sarjak bújtak elő* (A hóhér kötele, 31).

A (27) példában kiterjesztett fogalmi metafora forrástartományának eleme a *zöld* színnév a *boldogság zöld fája* szerkezetben, amelyhez ellentétes alakzatként a homlok metaforája kapcsolódik.

- (27) *De lelkem föl-fölül az emlékezet csónakára, és átevez az esztendők széles folyamán ezen estéhez, ezen elvesztett paradicsomba! s a lomb, melyet régi boldogságom **zöld** fájáról hoz, eltakarja kopasz homlokomat, ezt a szélvész tenger habjaitól ostromolt puszta kősziklát...* (A hóhér kötele, 27).

A (28) mondatban szintén kiterjesztett fogalmi metaforában szerepel a *zöld* alapszínnév:

- (28) *S hátha még a holt láva szívem körül, e kitombolt tűzokádó hegy körül, fölelevenedik s **zöld** sarjat fog hajtani? ... ah, soha, soha! mert ahhoz századok kellenének* (A hóhér kötele, 27–8).

A zöld színszémát tartalmazó másodlagos színek a szövegekben

A *zöld* színszémát tartalmazó származékszó, ún. másodlagos színnév kevés van a vizsgált Petőfi-szövegekben. Ezek legtöbbje összetett színnévi melléknév vagy ige: *örökzöld, sötétzöld, világoszöld, sárgazöld, zöldágas, zöld sapkás; zöldel, zöldül*. A *Zöld-kert utca* főnévi összetétel tulajdonnév, földrajzi név.

Az *örökzöld* összetétel a kiterjesztett fogalmi metafora egyik eleme:

- (29) *Ha ép volnék: vezetnék benneteket csaták, diadalok mezejére, hol a dicsőség tölgyfájáról törhetnétek **örökzöld** lombokat sisakjaitokra. Nem lehetek hadvezér; azért kertész akarok lenni, a béke kertében. Ha nincs a dicsőség zöld ága homlokaitokon, legyen legalább a csendes boldogság virága kebleiteken* (Tigris és hiéna, 151).

A *zöldágas* színnévi jelzős összetétel az egyik párt megkülönböztető jelzője az első mondatban, a másodikban pedig szófajt váltva főnévvé vált:

- (30) *(A másik párt **zöldágas** volt.) – Majd elfújja a szél a kakastollat! – kiáltának a helységekben a **zöldágasak** az ellenpártiakra* (Úti jegyzetek, 204).

A *sötétzöld* és *világoszöld* színnévi jelzős összetétel, másodlagos színnév ellentétes alakzatban funkcionál a (31) mondatban:

- (31) *Néhány lépésnyire az uttól csillog egy kis tó, szélén **sötétzöld** káka és **világoszöld** sás; mellette bíbicek nyargalásznak búbos fejeikkel, s a tó közepén nagyokat lép hosszú, piros lábaival a melankolikus gólya* (1. úti levél, 236).

Itt jegyezzük meg, hogy Petőfi több szövegrészletet előbb prózában, majd később versben alkalmaz variációs ismétlésként (vö. Lőrincz J. 2007), ezek hálózatot alkotnak az egész életműben. Ilyen ismétléses alakzat eleme a *sötétzöld* összetett színnévi jelző, amely a később keletkezett *Kis-Kunság* című versben szerepel:

*Bejártam a rónát,
[...]
Szélén a **sötétzöld**
Káka közt egy-egy gém nyakát nyújtogatja,*

Az összetett melléknév állítmányi funkciójú a következő példában:

- (32) *... az út fölfelé tart kanyargósan a Szinyva partján, mely számos zuhatagot képez, fönn pedig a hegyen tóba gyűl, melynek vize **sötétzöld**, minthogy tükre az őt környező bércek erdejének.* (10. úti levél, 246).

A következő humoros szövegrészletben az átvitt jelentésű *sárgazöld pápaszem* összetett színnévi jelzős metafora az epe színére utalva jellemzi Petőfi korábbi ironikus-fanyar életszemléletét:

- (33) *Valaha roppant ember- és világgyűlölő voltam, annyira, hogy a föld egy óriás szemétdombnak tetszett előttem, melyen az emberek, mint undorító féregmilliárdok nyüzsögnek; hogy e nyavalyából kigyógyultam: nem egészen, de nagy részben Dumasnak köszönöm, ő segített levenni orromról az epéből készült **sárgazöld** pápaszemet, az ő munkáinak olvasása után kezdtem eszmélni, hogy talán mégis szép a világ* (18. úti levél, 253).

A *zöldel* ige kiterjesztett fogalmi metaforában szerepel, amelyben „az életkedv és remények erdői” zöldellnek forrástartomány elemeként:

- (34) *Nem fogom én elfelejteni az öreg családapát, ki magában két világ-rész: Európa és Amerika; ősz feje a megvénült bölcs Európa, szíve pedig a fiatal Amerika, hol végetlen őserdők **zöldelnek**, az életkedv és remények erdői* (Úti jegyzetek, 202).

A fekete alapszínnev a szövegekben

A *fekete* színnevnek 39 előfordulása van a vizsgált szövegekben. Ezekből alap- vagy középfokú melléknévi alapszínnev 22. A legtöbb kontextusban haj vagy természeti jelenség, tárgy színét nevezi meg a színnev. Mindegyik esetben referenciális jelentésében használatos jelzőként vagy állítmányként, nem alkot stilisztikai alakzatot:

- (35) *Egykor – szóla János –, egykor **fekete** volt hajunk, és most szürke.*
(A hóhér kötele, 57)
- (36) *Az idő elkomorodott. Szél jött, haragosan süvöltő szél, mely **fekete** felleget hajtott magával...* (A hóhér kötele, 33).

A fekete 8 esetben tulajdonnév, Fekete Gábor vezetékneve:

- (37) ***Fekete** Gábor nem fogadott be társaságához, mert, midőn ide értem, már fölösleges számmal voltak tagjai; s így nem maradt egyéb hátra, mint írás által biztosítani itt maradhatásomat* (Bajza József-hez, 182).

A fekete alapszínnev származékai a szövegekben

A prózai szövegekben mindössze két, a fekete színszémát tartalmazó igei származék szerepel, a *feketedik* szó valamelyik szóalakja egyszerű igei állítmányként:

- (38) *Mondom, János, ha meglátná ön őt: hát önnek minden hajaszála, mely már elhullott, újra kinőne, és minden hajaszála, mely már megőszült, újra **megfeketednék**...* (A hóhér kötele, 58).
- (39) *Messze benn feküdt ez a pusztában magányosan; egy végén magas bokor fa **feketedett*** (A hóhér kötele, 88).

A barna alapszínnev a szövegekben

A *barna* színnevnek alapszínnevként vagy származékként 20 előfordulását találjuk a szövegekben. Ezekből 17 az alapszínnev, amelynek funkciója színjelzőként a legtöbb esetben leány, leányka, fiú hajának megjelölése:

- (40) *És most az enyém vagy, Anikóm, enyém e szép **barna** haj, e szép piros ajk, e szép fekete szem, e szép fehér kebel...* (A hóhér kötele, 4).
- (41) *Eleven, sötét szemű, **barna** fiú volt* (A hóhér kötele, 47).

De szerepel a színnev gyümölcs, valamint a várromok színének jelölésére is:

- (42) *Egykor a vak fejedelem, számos kíséreléssel egy nagy erdőbe tévedett, hol a cser és tölgyek között számos eperfa érlelé barna gyümölcsét... (Eperjes, 354).*
- (43) *Eperjes vidéke igen regényes, míg a hegyek oldaláról cser- és fenyőkoszorú zöldel: a bérctetőkön barna várromok meredeznek... (Eperjes, 355).*

A barna alapszínnev származékai a szövegekben

A barna szémát tartalmazó *barnapiros* metaforikus összetétel komplex módon a hajra és az egészséges arcszínre is utal, a hasonlattal komplex képet alkotva:

- (44) *Barnapiros, mint az esthajnal (A hóhér kötele, 12).*

A barna alapszínnevű továbbképzett szó a *barnácska* becéző alak, amely a barna hajú feleség (Júlia) metaforája a következő példában:

- (45) *Kedves öcsém Frigyes, te, mint afféle nőtelen siheder, nem tudhatod, de hidd el nekem, hogy így feleség oldalánál a pipafüst többet ér, mint egy egész bámuló világnak tömjénfüstje, kivált ha olyan a feleség, mint ez az én kis barnácskám itt... (17. úti levél, 251).*

A sárga alapszínnev a szövegekben

A sárga színnev ritka a vizsgált szövegekben, mindössze 7 előfordulása van, ezek közül 5 alapszínnev, referenciális jelentésben növények, levelek, virágok, a termés színének megjelölésére használatos:

- (46) *Egykor – tevéem hozzá –, egykor milyen zöldek valának e levelek, és most olyan sárgák (A fakó leány s a pej legény, 57).*
- (47) *Sári, valahányszor csak ráért, s ott régen meghalt édesanyja sirján üldögélve dúdolgatott, danolgatott, és a tavasz sárga virágaiból kötözött koszorúkat anyja fejfájára... (A fakó leány s a pej legény, 101).*
- (48) *...innen a Bodrogon erdős rónaság. Itt is, ott is egy-egy kis erdő, azok között termékeny földek magas sárga gabonával... (12. úti levél, 248).*

A sárga alapszínnevű képzett származékok a szövegekben

Két, a sárga színszémát tartalmazó másodlagos színnev található a szövegekben: a *sárgaság* képzett, valamint a *sárgazöld* összetett szó. A *sárgaság*

képzett szóban a szín a betegség metaforikus elnevezése, amely a beteg arc-színére utal:

- (49) *Azon pedig, hogy a gyermekén **sárgaság** volt, nem kellett volna megjedni, ez többnyire minden újszülöttön megtörténik, s magától múlik el* (Garay János levele Petőfi Sándorhoz, 412).

A *sárgazöld* összetétellel alkotott metafora az epe színére történő utalással a szerző ironikus-keserű látásmódjának kifejezője:

- (50) *Valaha roppant ember- és világgyűlölő voltam, [...] hogy e nyavalyából kigyógyultam: nem egészen, de nagy részben Dumasnak köszönöm, ő segített levenni orromról az epéből készült **sárgazöld** pápaszemet, az ő munkáinak olvasása után kezdtem eszmélni, hogy talán mégis szép a világ* (18. úti levél, 253).

Összegzés

Petőfi színhasználatát vizsgálva a prózai műveiben, drámájában és az általa, valamint a hozzá írt levelekben azt tapasztaltuk, hogy kevesebb szín fordul elő bennük, mint a költő versszövegeiben, de a verseinek mennyisége is nagyobb. A vizsgált 8 alapszínnev és származékainak gyakorisági sorrendje az általunk vizsgált szövegekben a következő: *fekete* (39), *zöld* (35), *vörös* (27), *piros* (25), *fehér* (25), *barna* (20), *kék* (14), *sárga* (7).

A *vörös* színnevet Földvári Melinda (2017) nem vizsgálta, de az általunk elemzett szövegekben a többi színnévhez viszonyítva gyakoribb, sőt a szín-szótárban a leggyakoribbnak nevezett *piros*nál is többször fordul elő.

A *fekete* gyakorisága tematikailag is indokolt: a színnév legtöbb előfordulása *A hóhér kötele* című regényben található. A *zöld* gyakoriságát a különböző szövegekben gyakran előforduló tájleírások, illetve a ruhák megnevezésére szolgáló előfordulása magyarázza. A *piros*, a *fehér*, a *kék*, a *barna* és a *sárga* színnevek kevésbé gyakoriak a vizsgált szövegekben, mint a költői művekben.

A kiválasztott példákban minden színnév esetében vizsgáltuk a különböző alakzatokban való előfordulásukat is, megnevezve, hogy a példában szereplő színnevek mely alakzat részei.

Vizsgálati eredményeinkből arra is következtethetünk, hogy a színnevek gyakorisági mutatója a szövegek témájától, az ábrázolt objektumoktól, a személyektől, a diskurzusban részt vevő személyek lelki alkatától, hangulatától stb. is függ. A tematikai és a műfaji jellemzők is szerepet játszanak a színnevek szövegbeli funkciójában (vö. Martinkó 1965). Mivel tematikailag

ugyan különböző, de műfajilag és a szövegek struktúráját tekintve kevés eltérést mutató szövegeket vizsgáltunk (regény, dráma, elbeszélés, esszé, Úti levelek Kerényi Frigyeshez, Úti jegyzetek és a Petőfi által, illetve hozzá írt magánlevelek), a színnévhasználatot jól köthetjük bizonyos témakörökhöz. A jövőben célszerű lenne megvizsgálni a Petőfi-újraírásokat is, összevetve azokat az eredeti művel. Noha az eddigi kutatások többsége regénypoétikai, valamint pedagógiai szempontból elemezte a költő műveinek utóéletét (pl. Baka 2015, 2019, 2022), az eredeti szövegek viszonylatában érdekes lehet azok színekódjainak értelmezése is.

Tanulmányunk reményeink szerint segítséget nyújthat a differenciáltabb iskolai szövegelemzésekhez is.

A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium, illetve a Tempus Köz-alapítvány 2022/2023. évi Fiatal határon túli oktatói ösztöndíjpályázatának támogatásával íródott (L. G., I. B.).

Szakirodalom

- Baka L. Patrik. 2015. A magyar újraírások hajnala – avagy Kukoricza Jancsi másik élete. Petőfi Sándor: János vitéz vs. Csurgó Csaba: Kukoricza. *Opus* 7/4: 85–95.
- Baka L. Patrik. 2019. Kukoricza Jancsi másik élete – Csurgó Csaba: Kukoricza (Dobzotankönyv-fejezet). *Eruditio – Educatio* 14/1: 109–17.
- Baka, L. Patrik. 2022. Tendencies of Hungarian Children’s Literature in 2020 and Ottó Kiss’s Children’s Monologue Titled A Bátyám Öccse [The Little Brother of My Big Brother]. *Ad Alta* 12/2: 7–14. <https://doi.org/10.33543/1202714>
- Berlin, Brent – Kay, Paul 1969. Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. University of California Press. Berkeley.
- Földvári Melinda. 2017. *Magyar színszótár*. <http://magyar.szinszotar.hu/index.html> (2020. 11. 28.)
- Istók Béla 2017. A ritkább szóalkotási módok státusának újraértékelése. In: Lőrincz Julianna – Simon Szabolcs (szerk.): *A tankönyvkutatás szakmai, módszertani kérdései. A Variológiai kutatócsoport 7. nemzetközi tankönyvkutató szimpóziumának tanulmányai*. Selye János Egyetem. Komárom. 167–80.
- Lőrincz Gábor – Vas Kinga 2012. A Színek és évek című regény képi szintjének vizsgálata. *Eruditio – Educatio* 7/1: 18–26.
- Lőrincz Julianna 2007. Az ismétlés alakzatai Petőfi Úti leveleiben és néhány tájleíró versében. *Eruditio – Educatio* 2/4: 63–71.
- Margócsy István 2011. *Petőfi-kísérletek*. Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Martinkó András 1965. *A prózaíró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése*. Irodalomtörténeti könyvtár 17. Budapest.

- Papp Eszter 2012. *A magyar színnevek terminológiai elemzése*. PhD-disszertáció, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Alkalmazott Nyelvészeti Doktori Program. Pécs.
<https://docplayer.hu/7996117-Papp-eszter-a-magyar-szinnevek-terminologiai-elemzese.html> (Letöltve: 2022. 10. 08.)
- Papp Kornélia 2006. *Életlen határok mentén: prototipikus színnevek a magyar nyelvben*. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/10248> (Letöltve: 2022. 12. 16.)
- Pethő József 2022. A személyjelölés konstrukciói a fordításban (Kosztolányi verseinek német fordításai alapján). *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények XV/3*. Miskolc. 123–36.
- Simigné Fenyő Sarolta 2021. *Életünk és a színek*. Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület. Pilisvörösvár.
- Uszmanova, L. A. – Усманова, Л. А. 2012. Цветосемантика поэзии О. Э. Мандельштама. *Филология и культура* 2012/1. (27): 82–8. <https://cyberleninka.ru/article/n/tsvetosemantika-poezii-o-e-mandelshtama> (Letöltve: 2020. 04. 05.)
- W1 = <https://magyar.szinszotar.hu/koltok.htm>
W2 = mek.oszk.hu
W3 = dia.pim.hu

Szépirodalmi forrás

- Petőfi Sándor összes prózai művei és levelezése 1976. A szöveget gondozta Martinkó András. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. Az elemzésekhez az internetes változat: <https://mek.oszk.hu/05900/05911/05911.htm> (Letöltve: 2022. 11. 10.)

Lőrincz Gábor

egyetemi adjunktus

Selye János Egyetem TKK

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

E-mail: lorinczg@ujs.sk

<https://orcid.org/0000-0001-7543-7759>

Lőrincz Julianna

dr. habil. egyetemi docens

Selye János Egyetem TKK

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

E-mail: jel2ster@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1748-7033>

Istók Béla

egyetemi adjunktus

Selye János Egyetem TKK

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

E-mail: istokv@ujs.sk

<https://orcid.org/0000-0002-7215-2893>

Abstract

LŐRINCZ, JULIANNA – LŐRINCZ, GÁBOR – ISTÓK, BÉLA

**THE FUNCTION OF COLOUR NAMES IN THE PROSE AND DRAMA
OF PETŐFI SÁNDOR**

The contextual meaning and function of basic colour names and their derivatives provide additional information about literary texts. The authors of the study describe a typology of Hungarian colour names in the short colour theory introduction. In the next part, the authors provide insight into the use of colour names in Petőfi Sándor's prose works and drama, illustrating the function of primary and secondary colour names in figures in prose and dramatic texts. The texts examined (novels, short stories, essays, letters and drama) show many similarities in their text-structure.

Keywords: colour names, colour typology, prototypical basic colour names, colour schemes, figures, similes

E. BÁRTFAI LÁSZLÓ

AZ IDŐ VASFOGA

A *Megette az idő vasfoga* szólás legkorábbi előfordulását Szépvölgyi Kálmán *Leányvár* című népregéjében találtam 1828-ból. Az írói álnév mögött Jankó János római katolikus plébános bújt meg, aki néhány esztendőn át az Esztergomban megjelenő *Uránia Nemzeti Almanach*-ban közölte írásait. A tisztelendő úr így ecsetelte az egykor szebb napokat látott erősség pusztulását: „majd semmivé rág az ezereket általélt időnek vasfoga, halomra hullnak merészen rakott falaid” (Szépvölgyi 1828: 130). A XIX. század első felének hírlapjaiban és folyóirataiban végleg gyökeret vert a mondás, mellyel azt a folyamatot érzékeltették, ahogyan az idő „semmivé rágja” az ember alkotta tárgyakat és magukat az embereket. Vahot Imre (1847: 812), a Pesti Divatlap szerkesztője 1847-ben ezekkel a szavakkal engesztelte levelezőtársát, Tompa Mihályt: „az idő vasfoga minden, de minden emberi művet fölemészt.” A szólás több európai nyelvben is megtalálható, Pátrovics Péter (2015: 435) a lengyelt idézte példaként: *Coś jest nadgryzione zębem czasu*. Az idő foga kétségkívül harapós ebben a mondásban is, de nem vasból van.

A XIX–XX. század fordulójára a kifejezést elkoptatták, üres szólamná vált a hírlapírók tollán. Jenő Sándor 1901-ben a közhelyeket csoportosította, és az *idő vasfoga* állandósult szókapcsolatot – *az érem másik oldala, a história mécese, a hivatása magaslatán áll* társaságában – a birtokos jelzővel kifejezett altípusba sorolta (Jenő 1901: 518). A szólást azóta is gyakran hozzák fel példaként, ha a politikusok vagy az újságírók dagályos stílusát ostorozzák. Éri-Halász Imre (1944) *Ki ne mondja!* című könyvével 1944-ben harcot indított a „közhelyek rémuralma” ellen. A közhelyszótár előzményének tekinthető vékony kötetben nem szerepel „*az idő vasfoga*”, a könyv szemléléséből mégsem maradt ki (Bencze 1944). Újabban már csak a szóláskeveredéssel kapcsolatban esik szó róla. Az efféle képzavarok úgy keletkeznek, hogy két állandósult szókapcsolatot – *elrepült felette az idő*, illetve *megette az idő vasfoga* – vegyítene: *Elrepült / elszállt felette az idő vasfoga*. Ezt az elferdített szólást Csiby Károly (2001: 151–2) a „frazeológiai homunkuluszok” klaszszikus példajaként említette. A közmondásferdítések egy másik csoportjába a képtelen logikai következtetések, bárgyú szillogizmusok tartoznak: „Az idő pénz. A pénz beszél, a kutya ugat. Amelyik kutya ugat, az nem harap. Tehát az idő nem harap. Akkor miért van vasfoga?” (Hrisztova-Gotthardt–T. Litovkina–Barta–Vargha 2018: 73).¹ Balázs Géza összegző munkájában is

¹ A közmondások és szólások eredeti alakja: *A pénz beszél, a kutya ugat; Amelyik kutya ugat, az nem harap; Az idő vasfoga*.

közmondásferdítés (2022: 232), illetve defrazeologizálás, antiproverbiummá válás (2022: 40) a jelenség megnevezése.

A megszemélyesítés az idő fogalmi megragadásának is megszokott módja. Egy Szent Ágostontól származó szállóige is ilyen: *Az idő minden sebet begyógyít* (Augustinus 1982: 103).² Az azonban ritkább, hogy az időnek emberi testrészt vagy szervet tulajdonítanak, a fogáról vagy a lábáról beszélnek. *A szerelem művészetében*, Ovidius (1982: 57) disztichonokban írott kézikönyvében „*Gyors lábbal futnak az évek*”.³ A láb, illetve a futás képze az idő visszafordíthatatlanságára utal, míg az idő foga egy mindent elemésztő szörnyeteg képzetét kelti fel, aki/ami a metaforikus táplálékláncban főként emberek és ember alkotta tárgyak fogyasztására specializálódott. A baljós ontológiai metafora a Kr. e. V–IV. században élt keoszi Szimonidész egyik disztichonjában tűnt fel először: „*Az időnek éles foga van, / és mindent felőröl, még a legerősebbet is*” (Bergk 1853: 899).⁴

A szókép fényes pályát futott be, kétezer esztendő múltán William Shakespeare egyik színművében (*Measure for Measure*, 1604, V. 1) „*the tooth of time*” alakban bukkant fel (Pontani 2000: 5–36; Békés 1968: 160), XIX. szonettjében pedig a „*Falánk Idő*” (*Devouring Time*) mindent és mindenkit elpusztít. A csoportosítás kereteit a tápláléka szabja meg: ha természeti képződményekkel végez, akkor geológiai időről beszélünk, ha ember alkotta tárgyakat és intézményeket semmisít meg, akkor archeológiai időről, ha pedig embereket emészt el, akkor személyes időről. Jan Kott óriási állkapocshoz hasonlította a shakespeare-i időt (Kott 1964/1970: 280).⁵ A pusztító idő fogalomkörébe tartozik Ovidius (1964: 448) híres szállóigéje is: *Tempus edax rerum*. Az emberi testrészt vagy szervet nem tartalmazó szókép is megszemélyesítés, az idő feneketlen gyomrára utal:

*Jaj, te idő, mindent felfalsz, s te irigy kor, öregség,
mindent szétrontok, szétrágtok lassan a korral,
szívósan fölemészttek mindent lassu halállal.*⁶

A kérdéskör más vonatkozásait is tárgyalom tanulmányomban (E. Bártfai 2022).

² Városi István fordításában: „idővel a sebem is megenyhült.” – Az eredeti: *tempore lenitum est vulnus meum*.

³ Az eredeti: *cito pede labitur aetas*.

⁴ Az eredeti: *ὁ τοι χρόνος ὄζυς ὀδόντας, / καὶ πάντα ψήχει καὶ τὰ βιαιότατα*.

⁵ Jan Kott Leonardót elemezve vezette be a hármas felosztást, majd hozzáfűzte, hogy egyszer mindenkiből archeológiai vizsgálat tárgya lesz.

⁶ Az eredeti: *tempus edax rerum, tuque, invidiosa vetustas, / omnia destruitis vitiataque dentibus aevi / paulatim lenta consumitis omnia morte!*

Szakirodalom

- Augustinus, Aurelius 1982. *Vallomások*. Etikai Gondolkodók. Gondolat Könyvkiadó. Budapest. 397–8.
- Balázs Géza 2022. *Folklór és nyelv. Folklór, művészet, irodalom, nyelv. Folklórlingvisztikai tanulmányok*. IKU. Budapest.
- Bártfai László, E. 2022. Az idő vasfoga és feneketlen gyomra. A pusztító idő fogalmi megragadásának néhány esete. *Valóság* LXV/10: 43–64.
- Békés István 1968. *Napjaink szállóigéi*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Bence István 1944. Éri-Halász Imre: Ki ne mondja! (Könyvismertetés) *Magyarosan* XIII/2: 52–4.
- Bergk, Theodorus: *Poetae Lyrici Graeci*. Apud Reichenbachios, Williams & Norgate, Lipsiae–Londini, MDCCCLIII.
- Csiby Károly 2001. A nyelvromlás hatása a nyelvi közvetítésre. *Medicina et linguistica VIII*. Semmelweis Egyetem. Budapest. 141–60.
- Éri-Halász Imre é. n. [1944] *Ki ne mondja!* Stílus Könyvkiadó. Budapest.
- Hrisztova-Gotthardt Hrisztalina – T. Litovkina Anna – Barta Péter – Vargha Katalin 2018. *A közmondásferdítések ma: öt nyelv antiproverbiumainak nyelvészeti vizsgálata*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 203. Sorozatszerkesztő Kiss Gábor. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Jenő Sándor 1901. A közhelyekről. *Magyar Nyelvőr* 516–8.
- Kott, Jan 1970. Keserű Árkádia (1964). In: *Kortársunk Shakespeare*. Gondolat Kiadó. Budapest. 277–342.
- Ovidius, Naso, Publius 1982. *A szerelem művészete* (Kr. e. 1. – Kr. u. 2). Európa Könyvkiadó – Helikon Kiadó. Budapest. 5–80.
- Pátrovics Péter 2015. Nyelvi időkép és idő-attitűdök. Nyelvi-kulturális megközelítés. *Magyar Nyelv* 433–48. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2015.4.433>
- Pontani, Filippomaria 2000. *The Tooth of Time: a Poetic Metaphor from Simonides to Shakespeare – and Beyond*. Classica et Mediaevalia, Vol. 51. 5–36.
- Szépivölgyi Kálmán 1828. *Leányvár. Eredeti Néprege a' Magyar Előidőből*. Uránia Nemzeti Almanach. I: 129–61.
- Vahot Imre 1847. Irodalmi levelek Tompa Mihályhoz. III. *Pesti Divatlap* IV./ 27–26: 805–12. (június).

E. Bártfai László
szerkesztő

E-mail: bartfai.egu@gmail.com

TÉJ PÍRITO ÉS GOMBAFORMA RÉZ

1. A SzT.-ban olvasható ez a szócikk: „tejpirító ’?’ Szk: ~ *vaslapátocska* 1788: Egy téj pírito vas lapátotska, égy gomba forma réz, és két hitvány Sarlo [Mv; TSb 4].” – A *gomba* és a *vaslapátocska* szócikkben e szövegdarab lelőhelyének rövidítésében „TSb 47” olvasható; utóbbi föloldása „a gr. Teleki család sáromberki lt.”-ra vonatkozik SzT. I: 40; lelőhelye az Erdélyi Múzeum levéltára (EMLt), ld. SzT. XIV: 31. A *tejpirító vaslapátocska* második szava önálló szócikk: „*vaslapátocska kics[inyítő forma]* lopățică de fier; Eisenspanel. {...} Szk: *szakács kezébe való* ~. 1788: Szakács kezébe való vas lapátotska [Mv; TSb 47] * *tejpirító* ~. 1788: Egy téj pírito vas lapátotska, égy gomba forma réz, és két hitvány Sarlo [Mv; TSb 4].” Található a SzT.-ban hasonló konyhaeszköz – píritó vastábla – a *píritó* szócikkében: „píritó 1. píritásra/sütésre való; pentru/de prăjit; zum Rösten/Backen geeignet. [...] * *pástétom* ~ *vastábla*. 1761: Pastétom píritto vas tábla Nro 2 [Vessződ NK; JHb XXIII/31. 27].” Ugyane szócikkben szerepel *píritó kemence*, *píritó rostély*, *kenyér píritó drót*, ezek mutatják a másféle píritó alkalmatosságokat, amelyek nyilván más és más élelmiszer-készítéshez voltak használatosak. Így a *pírit* szócikkében tehénnyelv, a *píritóéban* kenyér, *pástétom*, a *píritottéban* kenyér és ürühús szerepel; a *tehénnyelv* szócikkének adata is ide sorolható: „Egi Tehen njeluet *pyretua*”.

2. A *vas lapátotska* után följegyzett *gomba forma réz* mibenlétére szintén a szakácskodás adhat magyarázatot. A *pástétom* szócikkében van egy szókapcsolat – „~ *csináló rézforma* 1768: Pastétom tsinaló rézforma 1 [Mezősztyörgy K; Ks 23. XXIIb]” –, amely mutaja a kifejezéshasználattal szokását, vagyis a *gomba forma réz* megnevezést. Ugyanígy a „~ *píritó vastábla* 1761: Pastétom píritto vas tábla Nro 2 [Vessződ NK; JHb XIII/31. 27]” mint megnevezés a *téj pírito vas lapátotskával* hasonlítható szerkezet.

Bizonyl konyhaeszköz az a tárgy is, amelyet a *gomba forma réz* megnevezés takar. A SzT.-ban a *réz* szócikke a 8. jelentéscsoportban (egyebek között) a következő eszközöket adatozza: „~ *fánkforma* 1681: Konyhabeli eszközök ... Réz Fánk formak négj [Utl]” – „~ *fánkcsütő-forma* 1683: Két rez fánk csütő forma [Utl]” – „~ *fánkcsütő* 1735: Egy Rez Fánk csütő [Kv; RLt Somai Sándor és Sára oszt. lev.]”. Ezek a konyhai tárgyak gombafánk sütésére lehettek alkalmasak. A *gombafánk* több szócikkben megtalálható, önálló szócikke: „fánkfajta; un fel de gogoșă; Krapfenart. 1849: Egy Gomba fán-

kot készítő pléh kalán [Somkerék SzD; Ks 73/55].” Emellett van *gombafánk-forma*, *gombafánk-sütő* és *gombafánksütő-forma* szócikk. Az ezekkel készített étek – „Kelt tésztából készített, zsemle alakúra formált és zsírban kisütött tészta, amelyet rendsz. lekvárral fogyasztanak” (ÉrtSz.). Ismeretes ma is gombafánk, számos készítési módja van, így például palacsintatészta alapba valamilyen gombát sütnék vagy másféleképp; egy erdélyi, sepsiszentgyörgyi példa: „Sűrű palacsintatészta a forró zsíros *gombafánk-formát* bemártjuk, és ami rajta marad, bő forró zsírban szép pirosra sütjük. (Amíg rá nem sül szépen le kell a tésztát a formáról választani.) Ha kisültek hús- vagy velővagdalékkal megtöltjük [...]” (Ugronné Borbély Janka 1999: 5).

Somogy megyei gombafánksütőt mutat be Simon József: „Néhány háznál sütöttek *gombafánkot*. *Gombafánk sütővel* találkoztam. Ez kb. 30-40 cm hosszú drótnyélen, csöves, alulról felfelé visszahajtott és csipkézten szélesedő, tésztába bemártva használatos, vaslemezből készült kis

Gombafánksütő. Az 1930-as évekig használták.

– pogácsaszaggató nagyságú – sütő (II.–15. ábra)” (Simon József 1976: 79, 81). Mindezek alapján tehát van gombával (is) ízesített fánk, továbbá többé-kevésbé gomba alakú fánk, és mindegyiket *gombafánknak* nevezik.

A SzT. *sütő* szócikkében lévő adatok között *pléh* ’bádoglemez’ sütőeszközök vannak: „*fánksütő* ~ 1788: Egy vas nyeles görbe fánk sütő pléh Három töltésű”; „*piskótum* ~ *pléh* 1768: Piskotum sütő pléh 14”; „*tésztamű* ~ *vaspléh* 1681: Konyhabeli eszközök ... Teszta mű sütő vas pleh nyólc”.

Az idézett szövegmetszetek igazolni látszanak, hogy a *gombaforma réz* valamilyen fánksütő alkalmasosság. A vaslapátocska használata mutatja, hogy az szakács kezébe való, föltételezhető, hogy a „*téj pírító* vas lapátotska” szintén sütő-főző személy eszköze. Azonban a tej pírítása mint olyan, nem érthető, nem is adatolható. A *téj* helyett más szó és dolog tehetné elfogadhatóvá a tárgy mibenlétét, használatát.

3. A CzF. *almahéj* szócikke példamondata: „Hántolt *almahéjat* pírítani.” Az *almahéj* (egyik) fölhasználása: „Ha az almát akár étkezéshez, akár ételek készítéséhez meghámozzuk, ne hagyjuk elveszni az értékes héját, magházát, hanem gyűjtsük össze. A szárított *almahéjból* kitűnő, ízletes és egészséges tea készíthető. Ma, amikor orosz teát nem lehet vásárolni, egyike a legjobb teapótló anyagoknak. A lehámozott, romlott részeitől kiválogatott, megtisztított, megmosott alma héját és magházát deszkán vagy tiszta papíron sütő-

ben, kályhához, tűzhelyhez közel, akinek van aszalója, abban, megszártja” (Kapitán Mária 1942). Az almahéj hajdan légtisztítóként szolgált: „ő neki egy szép kék kezkenője égett-el, még is azt mondá „Oh semmi!” Kifüstölték ez alatt almahéjjal a’ szobát [...]” (Kovács Pál 1831: 11). Nyilván az almahéj kellemes illatára vonatkozik 1918-ból a szépirodalomból ez a példa: „[...] farsangosok mentek az utcán, amire felnyitották az ablakot – *almahéj* sült a kályha vállán, a horgolt székek és asztaltakarók felett élénken folyt a diskurzus öregemberekről és öregasszonyokról [...]” (Krúdy Gyula 1990: 349).

A *téj pírító* szerkezetben nem írashibát kell látni, inkább az vezethetett az érthetetlen jelentésű szókapcsolathoz, hogy a scriptor, akinek tollba mondták a feljegyzendő tárgyakat, félreértett valamilyen **héj pírító* kifejezést. Ezt az is megengedi, ezért a *téj* jelentése (illetőleg olvasata sem) föltétlenül ’tej’, hogy azonban miféle ’héj’ (cortex) a SzT. hatalmas anyagából és talán máshonnan sem állapítható meg.

Szakirodalom

- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára* I–VI. Emich Gusztáv – Athenaeum. Pest–Budapest. 1862–1874.
- Kapitán Mária 1942. Almahéj tea. *Magyar Gyümölcs* IX. 1: 10.
- Kovács Pál 1831. Vízkereszt. Történet levelekben. *Aurora – Hazai almanach* X. 1–56.
- Krúdy Gyula 1900. Pesti nőrabló. In: Szabó Gyula (szerk.): *Krúdy Gyula válogatott novellái*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 346–400.
- Simon József 1976. Balatonszentgyörgy. II. közlemény. *Néprajzi Múzeum – Néprajzi Közlemények* XX. Népművelési Propaganda Iroda. Budapest. [é. n.] 59–94.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár / Dicționar istoric al lexicului maghiar din Transilvania / Historisches Wörterbuch des siebenbürgisch-ungarischen Wortschatzes* I–XIV. Főszerk. Szabó T. Attila et al. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest – Akadémiai Kiadó. Budapest – Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár. 1975–2014.
- Ugronné Borbély Janka 1999. Gombafánk. *Európai Idő* X: 7. [Sfântu Gheorghe/Sepsiszentgyörgy] (1999. április 10.)

Büky László

ny. egyetemi tanár

Szegedi Tudományegyetem

Magyar Nyelvészeti Tanszék

E-mail: buky@hung.u-szeged.hu

<https://orcid.org/0000-0002-4960-9445>

A KOLOSKA HELYNÉV BALATONARÁCSON

A balatonfüredi Koloska-völgy a Koloska-forrással nagyszerű kirándulóhely minden évszakban. A Sándor-hegy és a Péter-hegy közé bemélyedő erdős, sziklás szurdok forrásos része védett terület. A Balaton-felvidéknek ezen a részén a kőzetbe bevágódva, déli irányban párhuzamos szurdokvölgyek haladnak, ezek közül az egyik legismertebb az arácsi Koloska-völgy, benne dolomit sziklafalakkal s az itt eredő Koloska-patakka. Ahol ez a vízfolyás a Tamás-hegy és Péter-hegy között áttöri a Veszprémi-fennsíkot, a patak völgyre néző lejtőire települt az ősi Arács falu. Eleinte valószínűleg csak barlanglakásokat vájtak a pannóniai homokból álló völgyoldalba. Ezek a korábbi barlanglakások sokáig megmaradtak pincének az eljűk épített házaknál. Balatonarács 1954 óta Füred része.

A *Koloska* elnevezést okleveles anyagban először egy 1778. évi úrbérrendezési iratban említik: *Koloska dűlő* (L: 224). 1840-ben térképen: *Koloska* (AT.). Ezután 1843: *Koloska* (L. 2006: 19), 1851: „*Koloska: Szőlőhegy*” (É. Kiss 1981), 1871: *Koloska* (Art.). Jankó János (1902) balatoni néprajzában: *Koloskaoldal*. A földrajzi név megfajtési kísérleteit Cholnoky Jenő (1936) alapozta meg: „Ilyen az arácsi Koloska- (Kolostorka-), meg a csopaki Nosztori- vagy a vörösberényi Malom-völgy” (1936: 14), „Arács fölött, a Koloska-völgy neve kétségtelenül a Kolostor szóból származik. Nagyon kicsiny kis bencés »kolostorka« állhatott ott azon a mézskőpaddal megóvott márgagerincecskén a delelő fölött, amelyet a nép ma is Barátlakásnak nevez. Elhagyott kőfejtő van a kolostor helyén, kétségtelenül építőköveknek hordták el a romokat” (1936: 123).

1841-ben egy arácsi térképen bejelölnek egy *Kőfejtő* (Ahat.) nevű részt, ez azonban aligha lehetett a „nagyon kicsiny kis bencés kolostorka”. Tetszetős magyarázat (a több „kétségtelenül” ellenére is). Cholnoky névfajtése szerepel számos balatoni útikönyvben, internetes fórumon, balatoni helységek honlapjain, sőt így vésték a Koloska-völgy egyik nagy táblájára is, mégsem vehető komolyan. Ellene szól az a tény, hogy ha Arács környékén valaha kolostor állt volna, annak föltétlenül ismernénk okleveles említését. Ilyesminek azonban nyoma sincs.

A másik ellenérv pedig nyelvtudományi. Egyrészt – a szótörténet tanúsága szerint – a *Koloska* földrajzi név korábbi felbukkanású a magyar írásbeliségben, mint feltételezett forrása, a *kolostor* főnév. Hiszen a *kolostor* a magyar nyelvújítás korának szóalkotása, és csak 1784-től adatolható Baróti Szabó Dávidnál (Kisdéd szó-tár, Kassa). A köznyelvben pedig jóval később terjedt el, még a 19. század második felében megjelent Czuczor–Fogarasi-szótárban, a magyar nyelv akkori legnagyobb szógyűjteményében is csupán utalószóként szótárasták. Másrészt etimológiai szempontból egészen va-

lószerűtlen egy lerövidüléssel járó *kolostor* > *kolostorocska*, *kolostorka* > *koloska* fejlődés. A *kolostor* szó *-tor* végződése nem valami inetimologikus toldás eredménye, későbbi egyszerű elhagyása aligha képzelhető el. A *kolostor* ugyanis a *klastrom* (< latin *clastrum* 'szerzetesek lakóépülete' a latin *claudere* 'zární' igéből) szavunk régi népnyelvi *kalastorom* alakváltozatából származik, amelyet a hasonló jelentésű *monostor* mintájára módosítottak. Sokkal hihetőbb ezek miatt a földrajzi nevek etimológiai szótárának rövid magyarázata: „a magyar *Kolozs* szn. [személynév] *-ka* képzős származékából keletkezhetett. Vö. N. [népi] Kolozs-völgy ~ R. [rég] Kolozsok völgye 'Balatonkiliti egyik határrésze' egykori tulajdonosáról, a Kolozs családról nevezték el” (FNESZ, 1988: 1/769). Azaz személynévi eredetű helynév.

A *Koloska-forrás*nak Süle Sándor (1984) egyik adatközlője szerint a hivatalos neve *Petőfi-forrás*, a turistatérképeken általában a népi név szerepel. 1961-ben építették ki, egykor hét ágból csobogott a kiépített medencébe. Környéke szép, rendezett kirándulóhely. Ott van a *Forrás-tó*, és ott ered a *Koloska-patak*, amelynek több neve is van: *Séd*, *Arácsi-séd*.

Szakirodalom

- Cholnoky Jenő 1936. *Balaton*. Franklin. Budapest. <https://mek.oszk.hu/00500/00574/00574.pdf>
- Ahat. = Arács helység határának rajza, 1841. Veszprém Megyei Levéltár (VeML.) XV 11 a T 377.
- Art. = Arácsi térkép, 1871. In: Süle, 1984.
- AT. = Arács helység határának térképe, 1840. VeML. XV 11 a T 357.
- Jankó János 1902. *A Balaton-melléki lakosság néprajza*. Budapest.
- L. = Lichtneckert András 1990. *A Balatonfüred-csapaki borvidék története*. Veszprém.
- L. 2006 = Lichtneckert András 2006. *Az arácsi szőlőhegy és szőlőhegyi önkormányzat története*. Balatonfüred.
- Süle Sándor számos füredi adatközlő segítségével történt helynévgyűjtése 1984. Kézirat. Laczkó Dezső Múzeum.
- VeML. = Veszprém Megyei Levéltár. Veszprém.
- É. Kiss Sándor 1981. *Révész Imre 1853. évi helynévgyűjtésének*. Magyar Névtani Dolgozatok 21. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névutató Munkaközössége. Budapest.
- FNESZ. = Kiss Lajos 1988. Földrajzi nevek etimológiai szótára A–K. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Rác János

nyelvész

Balatonfüred

E-mail: navigar00@gmail.com

VILLÁNYI PÉTER

**AZ ÓPERENCIÁS-HEGYEKTŐL AZ ÓPERENCIÁS-TENGERIG
140 ÉVES NYOMOZÁS A MAGYAR NYELVÖRBN**

Nincs olyan ember, aki magyar népmesét hallott vagy olvasott, és ne ismerne „az Óperenciás-tengeren is túl” mesekezdetet, amely a legnépszerűbb a mesemondóink bevezető formulái között. A *Magyar népmesekatalógus* összesítésében 9 különféle mesekezdő formula között ez a mesekezdet kimagasló kedveltséggel bír, a további mesei sztereotípiák ismerete, előfordulása népmeséinkben ennél lényegesen alacsonyabb. Népmese-katalógusunk formulameséket tárgyaló kötete bővebb meghatározással, *Hetedhétország – Óperencia – Üveghegy* néven vette számba ezt a mesekezdőt, amelynek 104 változatát tartja nyilván (MNK. 9: 196–202). Az Óperencia és az Óperenciás-tenger kifejezések első, írásos előfordulásai a XVIII. század végéről származnak. A *Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1773-ból közli az „El mégyek az Operentziás tengeren is túl” mondatot, 1784-ből pedig a „Hallottátok hírét operentziának” alakot (TESz. 2: 1084–5). Nagy múltra tekint vissza az Óperencia, illetve az Óperenciás-tengeren is túl mesei sztereotípiák kutatása is, melyben a Magyar Nyelvőr meghatározó szerepet játszott. Közel 140 évvel ezelőtt, 1886-ban két vitacikk jelent meg a kérdésről a Magyar Nyelvőrben: Nagyszigethi Kálmán *Operencia* (Nyr. 15: 29–30), valamint Steuer János *Operenciás tenger* (Nyr. 15: 73). Egy évvel később a Nyelvőr idézte (és egyben cáfolta is) Hanusz István abban az esztendőben a Budapest Hírlapban *Földrajzi apróságok* címmel közölt tárcájában megadott szövegtét (Budapesti Hírlap, 1887: 94/10), amely azonban korunkban is a legelfogadottabb nézetnek számít az Óperencia szó eredetével kapcsolatban: „Ha tudjuk, hogy huszárezredeink egyikének állandóan törzshelye volt Wells városka Alsó-Ausztriában, mely tartomány az Enns folyótól ma is Ober-Enns nevet visel, könnyen megérthetjük, mint lapíthatott ennek nevéből *Operenciát* a nagy magyar Alföldről oda posztírozott huszárújoncznak nyelve” (Nyr. 16: 270–1). A Magyar Nyelvőr később is napirenden tartotta a probléma tisztázását. Dömötör Sándor (1948) terjedelmes tanulmányban, *Az óperenciás tenger és a valóság* címmel vizsgálta az Óperenciás-tenger formula valamennyi, addig ismert előfordulását, emellett elméleti síkon is boncolgatta a gondolatkört. Ennek keretében kitért arra a jelentésvilágra, amit ő a mesei formulából kihámozott: a magyar mesei világkép és az ősi, mitikus világkép eltéréseire is (Nyr. 72: 235–42). Kovács Ágnes a *Magyar néprajzi lexikonban* közölt szócikkében (MNL. 4: 93) az Óperenciát a mesés,

távoli országok (Bergengócia, Girgácia) sorába helyezte. Kivonatossan idézte Kunszery Gyula (1964) adatát a Magyar Nyelvből, ami döntő bizonyíték arra, hogy az Óperencia – Ober Enns etimológia már a XIX. század első felében is ismert volt. A Kunszery által megtalált és a folyóiratban közölt naplóidézet Tárkányi Béla papköltő (1821–1886) 1846. évi útján készült: „1846 évi Karlsbadi és Gasteini utamról” (Pyrker László egri érseket kísérte személyi titkárként). A füzet 24. lapján olvasható: „A meséshírű Oberenczián (Ober-Enns) keresztül estére Mülkbe értünk”. Ebből nyilvánvaló, hogy Tárkányi már 1846-ban ismerte azt a magyarázatot, mely Óperencia nevünket az Enns folyó torkolatvidékével hozza kapcsolatba (Kunszery 1964: 348–9).

Jómagam a mintegy 40 éven keresztül, 1976 és 2018 között folytatott galgamácsai monografikus prózai népköltészeti gyűjtésem során érdekes jelenségre lettem figyelmes. A galgamácsai mesélők az esetek közel felében nem „az Óperenciás-tengeren is túl” mesekezdő formulát használják. Amikor a kérdést alaposabban megvizsgáltam, rájöttem az eltérés okára, vagyis arra, hogy mi indokolja azt, hogy egyes galgamácsai mesemondók nem Óperenciás-tengerről, hanem Óperenciás-hegyekről beszélnek. Az Új magyar népköltései gyűjtemény sorozatában megjelent gyűjteményem (*Galgamácsai népmesék és mondák 1–4*, Villányi 2022) tanulmánykötetében (ÜMNGy. XXVII/1) az elbeszélők részletes jellemzésénél kitértem arra, hogy az egyes mesemondókat milyen mértékben érték irodalmi, mesekönyvi hatások. Az aprólékos vizsgálat során egyértelmű összefüggést fedeztem föl a mesemondó olvasottsága és „az Óperenciás-tengeren is túl” mesekezdő alkalmazása között. A nyomtatásban megjelent kötetemben még óvatosan fogalmaztam, és azt írtam: megkockáztatnám azt az állítást, hogy ennek a mesekezdőnek a hagyományos, helyi alakja Galgamácsán „az Óperenciás-hegyekről” szólt. Azonban egy időközben megjelent új adat, melyet hamarosan ismertetni fogok, megerősítette korábbi föltételezésemet. Lássuk először a galgamácsai helyzetet! (A mesélőknél a *Galgamácsai népmesék és mondák 1–4*. gyűjtemény alapján megadom a szöveg sorszámát, ahol az adott bevezető formula szerepel.) A könyvi mesék által nem, illetve kevésbé érintett mesemondóknál, Rácz Jánosnál (49., 870. sz.), Vircsák Mihálynál (53. sz.), Vankó Józsefnél (83. sz.), Holló Józsefnél (1606. sz.) és Csonka Andrásnál (1607. sz.) mindenkor csakis „az Óperenciás-hegyekén innen” vagy pedig „az Óperenciás-hegyekén is túnan” alak használatos. „Az Óperenciás-tengeren is túl” forma a mesekönyveket egykor kitartóan bújó Csonka Andrásnál ([1910–1992] (64., 91., 222., 1646. sz.) és Gulyás Ferencnél (56., 76. sz.), valamint a szintén mesekönyvi eredetű tündérmeséket mesélő Pesti Andrásnál (103. sz.) fordul elő. Tehát „az Óperenciás-tengeren is túl” formula Galgamácsán mesekönyv-

vi hatásra jöhetett létre. Ezzel a fölismeréssel jelenleg (még) egyedül állok, hiszen a szakirodalom nem ismeri az Óperenciás-hegyeket. A Hajdú Mihály szerkesztésében megjelent *Magyar Névtani Dolgozatok* sorozatban *Tulajdonnevek a magyar népmesékben I–IV.* címmel 4 kötetben adták közre a szerzők a magyar népmeseegyűjteményekben található tulajdonneveket. A kutatómunka keretében összesen 100 népmesekötet névanyagát dolgozták föl. Az első kötetben (Marosi 1981) 34 különféle előfordulással szerepel az Óperenciás-tenger (és névváltozatai), a második kötetben (Balázs 1983) 10 előfordulással, a harmadik kötetben (Balázs–Várkonyi 1987) 58 előfordulással, a negyedik kötetben (Balázs–Barati–Wolosz 1989) 66 előfordulással. Ellenben a négy, most felsorolt kötetben sem a mesei helyneveknél, sem a hegyelnevezéseknél nem jelenik meg egyetlen esetben sem az Óperenciás-hegyek alakváltozat.

Egy évvel a *Galgamácsai népmesék és mondák 1–4.* megjelenése után nyomtatott formában is napvilágot látott Dégh Linda kéziratos népköltészeti gyűjtése 1939-ből Hévízgyörkről (*Hévízgyörki népmesék, élettörténetek, hiedelmek*, Terék 2022). Ez a község szintén a Galga völgyében fekszik, az Alsó-Galga mente része. Magáról a kötetben közölt prózai anyagról el kell mondanom, hogy az igen gyenge színvonalú, mivel tehetségtelen és elbeszélői gyakorlat nélküli mesélők tudásanyagát közli, ennek ellenére a hosszú idő után nemrégiben közkinccsé vált hévízgyörki elbeszélésgyűjtemény nagy meglepetésemre és öröömre egy rendkívül fontos adalékkal szolgál a most tárgyalt kérdésben. Egy (cím nélküli) mese végéhez tapasztva elénk tűnik az ismert mesekezdő formula egy változata: „Hát most mán a szegény ember még most él, ha meg nem halt. Ez az Operenciás hegyeken is tulnan vót” (Terék 2022: 113). Az idézet fényében bátran kiegészíthetem a galgamácsai mesékkel kapcsolatos korábbi fölismerésemet, és immár nem föltevészként, hanem tényként állapíthatom meg, hogy a Galga-völgyi magyar falvakban a közkedvelt népmesei sztereotípiá eredeti alakja az Óperenciás-hegyekről szólt. A magyar nyelvterületen egyedül ezen a kistájon megőrződött archaikus formák, „az Ópërenciás-hëgyëkën innen”, illetve „az Ópërenciás-hëgyëkën is túlnan” alakok egyben megfejtést is adnak a közel másfél évszázada vitatott kérdésre, hiszen ezekben az alakváltozatokban hegyek és nem tenger szerepel. Tehát ha elfogadjuk, hogy ezek az eredeti, archaikus alakok, akkor a magyar katonák által bejárt hegyes vidék, a kisebb-nagyobb hegyekkel tarkított ausztriai Ober Enns tartomány egyértelmű és világos magyarázatot ad az Óperenciára, valamint az Óperenciás-hegyekre. Az, hogy az Óperenciás-hegyekből miként lett Óperenciás-tenger, egy újabb kutatást és magyarázatot igényel.

Szakirodalom

- Balázs Géza 1983. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben II.* (Magyar Névtani Dolgozatok 30.) ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége. Budapest.
- Balázs Géza – Várkonyi Ildikó 1987. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben III.* (Magyar Névtani Dolgozatok 72.) ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége. Budapest.
- Balázs Géza – Barati Antónia – Robert Wolosz 1989. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben IV.* (Magyar Névtani Dolgozatok 80.) ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége. Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Dömötör Sándor 1948. Az óperenciás tenger és a valóság. *Magyar Nyelvőr* 235–42.
- Hanusz István 1887. Földrajzi apróságok. *Budapesti Hírlap* 94: 9–11.
- Kovács Ágnes 1981. Óperencia. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon 4.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kovács Ágnes – Benedek Katalin (összeáll.) 1990. *A magyar formulamesék katalógusa* (AaTh 2000—2399). MTA Néprajzi Kutató Csoport. Budapest.
- Kunszery Gyula 1964. Óperencia. *Magyar Nyelv* 348–9.
- Marosi Teréz 1981. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben.* (Magyar Névtani Dolgozatok 13.) ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége. Budapest.
- MNL. = *Magyar néprajzi lexikon 4.* Főszerkesztő: Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- Nagyszigethi Kálmán 1886. Óperencia. *Magyar Nyelvőr* 29–30.
- Steuer János 1886. Óperenciás tenger. *Magyar Nyelvőr* 73.
- Terék József (szerk.) 2022. *Hévízgyörki népmesék, élettörténetek, hiedelmek.* Hévízgyörk Község Önkormányzata.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 2.* Főszerkesztő: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1970.
- Villányi Péter 2022. *Galgamácsai népmesék és mondák 1–4.* (Új magyar népköltési gyűjtemény XXVII.) Akadémiai Kiadó. Budapest.
<https://doi.org/10.1556/9789634546832>

Villányi Péter
néprajzkutató

E-mail: petervillanyi53@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-6967-8331>

ADAMIK TAMÁS

DEÁK-SÁROSI LÁSZLÓ: *A HÁROMSZÓLAMÚ VERS. ÚJ MAGYAR VERSTAN.*
PÉLDATÁRRAL ÉS HANGZÓ PÉLDATÁRRAL

Üveghegy Kiadó, Százhalombatta, 2023. 512 lap

Deák-Sárosi könyve a Köszönetnyilvánításon (11–12) kívül 11 fejezetet foglal magában: 1. Bevezetés (13–15); 2. Gyakorlat és elmélet – a ritmika alapjai (16–88); 3. Hangsúlyos típusú verselések (89–162); 4. Időmértékes verselési típusok (163–232); 5. Szimultán verselés (233–39); 6. Kevert és ötvözött verselés (240–46); 7. Időmértékes és hangsúlyváltó hamis jambus (247–75); 8. Drámai ritmusok (276–81); 9. A rím (282–309); 10. Versszakok, átvett versformák (310–24); 11. Korai ír hangsúlyos verselés néhány fontos tanulsága a magyar verstan szempontjából (325–47). Ezután következik az Irodalom (348–51), a Forrásszövegek jegyzéke (352–5); a Függelék, Bevezetés, A háromszólamú vers – rövid áttekintés (az elmélet színopszisa) (357–62); Példatár 1. rész: 33 vers teljes kikottázott szövege (363–428); Forrásjegyzék a példatár 1. részéhez (429–30). Példatár 2. rész: ismét 33 vers teljes szövege kikottázva (431–80); Forrásjegyzék a példatár 2. részéhez (481–2). A kötetet a Verstani miniciklopédia, Alapfogalmak, rövid elméleti meghatározások című segédanyag zárja le (483–511). A kötet gondolatmenetének tömör összefoglalása a Magyar Nyelvőrben is megjelent (Deák-Sárosi 2022).¹

Most pedig tekintsük át röviden az egyes fejezetek verstani témáit, kérdéseit! Az *1. fejezetnek*, a *Bevezetésnek* a fő

témája az **értelmi** és a *csupán metrikai* hangsúlyok egyidejű érvényre juttatásának problémája; ez ugyanis mindmáig nincs megoldva. „Ennek egyik fő oka az, hogy a verselés az elmúlt két és fél évszázadban és lényegében már ennek az időszaknak az elején levált a zenéről, elhagyta az énekelt, illetve az előadott (recitált) versek eszköztárát” (13). Ennek következménye a dallamhangsúly mellőzése. Az énekelt vers ugyanis rendelkezett egy plusz nyomatékkal, a **dallamemelkedővel**. Deák-Sárosi verstanának egyik újdonsága az, hogy a dallamhangsúly, a **dallamemelkedő** és a *dallamereszkedő* figyelembevételével ki lehet küszöbölni ezt a problémát, mert a beszédben ezek az **emelkedő** és *ereszkedő* nyomatékok már spontán módon is jelen vannak és „kialakulhatnak annak függvényében, hogy az adott szótag milyen magánhangzót tartalmaz” (14). Az **emelkedő** erősebb hangsúly, mint az *ereszkedő*, és mindkettő dominánsabb, mint a *sima hangerőhangsúly*. Mivel a magyar nyelvben a **dallamemelkedőnek** és a *dallamereszkedőnek* nincs jelentésmegkülönböztető szerepe, ezért a dallamhangsúly alkalmazható az **értelmi** és a *csak metrikai* nyomatékok szólamainak íveltetésében. Ez az újításkiegészítés a teljes verstan újragondolására készlet: „Mi történik a dallamhangsúly alkalmazása eredményeként az időmértékes versekben, a hangsúlyosokban,

¹ A kötet ünnepélyes bemutatója 2023. május 18-án volt az Országos Széchényi Könyvtárban.

külön az ütemezőkből, a kevert és ötvözött rendszerűben, a pszeudojambusban (hamis jambusban) és a szimultán versben?” (15.)

A *Gyakorlat és elmélet – a ritmika alapjai* című 2. fejezetben az a kérdés kerül terítékre, hogy a verstan „hatásköre” meddig terjed. Mivel a problémák és az eredmények a hangzó versben nyilvánulnak meg, a verstan szakértőjének ebben is állást kell foglalnia, hiszen „a vers hangzó szövegeként nyeri el végső formáját” (16). Szepes-Szerdahelyi *Verstana* énekelt, recitált és szavalt versekről beszél (1981: 194). Deák-Sárosi tovább árnyalja ezt a felosztást „1. versmondás; 2. szaválás; 3. skandálás; 4. előadás (recitálás); éneklés (16). Akármelyik előadásmódot alkalmazza az előadó, bizonyos szavakat, szókapcsolatokat, verstagokat nagyobb vagy kisebb nyomattal adja elő. A nyomtár eszközei az időtartam, a hangerő, a hangmagasság és a hangszín. Ennek megfelelően Deák-Sárosi háromszólamú versről beszél, mert alapvetően három nyomtár vagy nyomtárközpont van, amelyek minden versszövegben folyamatosan érvényesülnek, a hangszín csak a rímes versekben lehet rendszeralkotó. A vers háromszólamúsága három különböző módon is megfogalmazható: a három fizikai nyomtár szerint: 1. időtartam, 2. hangerő, 3. hangmagasság; a hangsúlyok típusa szerint: 1. hangerő, 2. emelkedő, 3. ereszkedő; a relatív hangmagassági szintek szerint: 1. magasabb ejtés, 2. mélyebb ejtés, 3. középinonáció. Nos, az előadónak ezt a három nyomtárközpontot kell összhangba hoznia egymással váltakozva vagy a lehetséges társítások szerint egyszerre, ami a nyelvi és metrikai mesterségbeli elemzés eredménye; az érzelmi-művészi többlet hozzáadása ezt követően történik (40–1).

A *Hangsúlyos típusú verselések* című 3. fejezet elején a szerző helyesen állapítja meg, „hogy a jelenlegi információink alapján a hangsúlyos típusú verselések a gondolatpárhuzamból alakultak ki” (89). A magyar versritmus alapja, állítja elődeit, Négyesy Lászlót és Horváth Jánost is idézve, hogy a különböző szótagszámú szavakat és a szókapcsolatokat (az ő fogalmával: verstagokat) egyazon időtartam alatt ejtjük ki: „Bécs, Berlin, Budapest, Koppenhága, Almásfüzitő.” Miután e megállapítását megindokolja, így kezdi e téma tárgyalását: „Ha történetileg nézzük, akkor a hangsúlyos alapúak közül léteznek régi és népi, illetve archaizáló versek, amelyek a tagoló vers ritmikái elve alapján, a gondolatpárhuzamból eredve szerveződnek (változó szótagszámú verstagok és változó számú verstagok) és újabbak, amelyek esetén állandósul a szótagszám és a tagvagy az ütemszám” (92). Ezután idéz is egy példát a hangsúlyos, az ütemező és azon belül a tagoló magyar versre:

Egy, | **megérett** a | **meggy.**
Kettő, | **csipkebokor** | **vessző.**
Három, | **te leszel** a | **párom.**
Négy, | **észnél** | **légy.**
Öt, | **érik** a | **tök.**
Hat, | **hasad** a | **pad.**
Hét, | **süt** a | **pék.**
Nyolc, | **üres** a | **polc.**
Kilenc, | **kis** | **Ferenc.**
Tíz, | **tiszta** | **víz.**

Deák-Sárosi felteszi a kérdést: „Ez a vers hogyan viszonyul a dallamhangsúly-elmélethez?” (95.) A tagolás nem okozott összeütközést az értelmi és a metrikai hangsúlyok között, ezért úgy tűnik, nélkülözhető a dallamhangsúlyok használata. „Van ugyan különbség az egyes hangsúlyok hierarchiája között, tehát

a „megérett” fontosabb mondatrész, mint a „meggy” (ezért is merül fel a második két tag vagy ütem egy ütempárban vagy tagban való egyesítése), de említettem, hogy a rímek leválasztják a második tagról a harmadik tagot. Hogy mégse legyen ennyire kiegyenlített és egyhangú a ritmizálás, ezért érdemes bevonni a dallamhangsúlyt is. Ha a második tag első szótagját is magasabban ejtjük az alapintonációnkhoz képest – nem sokkal, úgy körülbelül egy egész zenei hanggal –, akkor mégiscsak kap kiemelést a második tag, ami a szintagma fontosabb eleme a jelentést tekintve. Ezért a fenti felosztásban jelöltem mindenképpen a magasabban ejtendő szótagokat a második tagban. Az első és harmadik verstag kezdetét továbbra is érdemes dallamemelkedővel kiemelni” (95). Ebben a fejezetben a hangsúlyos típusú verstípusokat bemutatja az archaikus formáktól kezdve a metrumot fellazító, végső soron tagadó szabadversig. Külön alfejezetet szán az oldalágnak és határtáruletnek számító hangversnek és a képversnek is.

A 4. fejezetet, amelynek címe *Időmértékes verselési típusok*, nagy kíváncsisággal kezdtem olvasni, hiszen évtizedeken keresztül olvastattam és értelmeztem hallgatóimmal együtt a római költők időmértékes verseit az ELTE BTK Latin Tanszékén. Deák-Sárosi a módszerének ismertetésével kezdi a fejezetet: „Az időmértékes vers legfontosabb jellegzetességeit konkrét verspéldák elemzésén mutatom be, de a korábbi általános és rövid tipológiai összegző után néhány fő elméleti kérdést még részleteznem kell, illetve táblázatban összegzem a legfontosabb verslábak/ütemek és verssorok/kólonok típusait” (163). Miután a beígért tipológiai összegzést elvégzi a 163–5. oldalakon, a klasszikus időmértékes verslábakat egy egész oldalt betöltő

táblázatban mutatja be a következő szempontok szerint: A versláb neve, eredeti jelentése, magyar neve, képlete, példa (166). Ugyanilyen gondosan szemlélteti a legfontosabb klasszikus időmértékes kólonokat, verssorokat. A táblázat elején feltünteteti szempontjait: A kólon neve, Ideális képlete, Gyakorlati képlete, Előfordulása (168–9). *A klasszikus időmértékes versek műnem, műfaj és forma szerint* című alfejezetben örömmel fedeztem fel, hogy a legnagyobb római rétor, Marcus Fabius Quintilianus *Szónoklattan* című művéből is idéz a szónok stílusáról (172). Deák-Sárosi alapos felkészültséggel tárgyalja az egyes kólonokat, kiemelten a hexametert és az aiol, úgynevezett lantos verseket. Megközelítésének lényege, és ez újdonság, hogy nem csupán leírást ad az egyes kólonokról, hanem azok zenei értelmezését, a szerkezetükből kiolvasható feltételezett kialakulását tárgyalja. Így például a szapphói kólon nem csupán egy trocheus, egy spondeus, egy félbemetszett daktilus és újabb két trocheus kapcsolata, hanem egy ötlábú/ötütemű, tisztán trochaikus sor továbbfejlesztése. A tisztán trochaikus sor egyhangúságát a középső láb aprózása (a szintén ereszkedő daktilussal való helyettesítése), a középmetesz és a második láb spondeussal való helyettesítésével egy szinkópás hangsúlyeltolódás teszi változatossá. Az egyes kólonokat és versszakokat teljes versek vagy hosszabb versrészletek alapos metrikai elemzésével mutatja be, a szöveget minden esetben ellátva tagolással, az összes szótagot a három hangsúly valamelyikével vagy lehetséges kombinációikkal. Az elemzett versek többsége meg is hallgatható a monográfiához tartozó hangzó Példatárban.

A *Szimultán verselés* című 5. fejezetet így kezdi: „A szimultán verselés jelensé-

gét fokozatosan fedezték fel nagyjából az elmúlt egy évszázad alatt, és a Horváth János által bevezetett fogalom alapján Szuromi Lajos nevezte el ezt a verstípust szimultánnak, és írta meg az elméletét egy terjedelmes monografikus könyvben (Szuromi 1990)” (233). Majd megállapítja, hogy ez a versrendszer valóban létezik, de érvényességi körét ő szűkebben értelmezi, mint Szuromi. A szimultán versnek az lenne az alapfeltétele, hogy egyszerre legyen értelmezhető a hangsúlyos és az időmértékes versrendszer szerint is. Ennek megfelel a korábban már idézett (lásd 226) „*Ha vihar jó a magasból*” Weöres-vers, „mert szabályos hangsúlyos felező nyolcas sorokból áll, egyben hibátlan kis jónikus dimeterekből” (233). De nem felel meg Weöresnek *A tündér* című verse, amelyet a verstani szakirodalomban a szimultán vers mintapéldányának tekintenek. Ezt többek között így indokolja meg Deák-Sárosi: „A vers hangsúly- és időmérték-eloszlásaira nézve nyomban látszik, hogy nincs szinkronban mindig a hangsúlyos és az időmértékes képlet” (234). Jó példaként idézi Csokonai Vitéz Mihály *Az esküvés* című versét (236–7).

A *Kevert és ötvözött verselés* című 6. fejezet első mondatából megtudjuk, hogy nem minden verstan tárgyalja, de Szepes-Szerdahelyi kitér mindkettőre: A bevezető részben még csak általánosan, a kevert típusú verselést határozza meg: „a költők a hosszú szótagokat hangsúlyos rövidekkel pótolják, illetve a hangsúlyos szótag helyén hangsúlytalan hosszú áll” (1981: 24). Később azonban másképpen fogalmaz: ha „a szöveg elejétől végig mindkét versrendszer metrumának egyformán eleget tesz, akkor a szerkezet *szimultán* típusú; ha az egymást követő szövegrészek egyike hangsúlyos, másika időmértékes, akkor *kevert* ritmusú; ha pedig a két

versrendszer elveiből egyaránt merítő metrum keletkezik, akkor ötvözött ritmusú (uó. 147)” (240). A fejezet további részében Deák-Sárosi értelmezi a kevert és ötvözött vers fogalmát, majd Ady Endre *Új magyar bukolika* című versének elemzésével mutatja be az említett verselés egyik változatát. Már a korábbi kutatók ráébredtek arra, hogy Adynak ezt a versét nehéz elemezni. Jambusnak próbálták metrizálni, de a vers ellenáll minden ilyen próbálkozásnak (Szilágyi, 1990: 357). „Nem csupán azért, mert ha időmértékesnek próbáljuk értelmezni, akkor nyomban két trocheussal indít, hanem azért, mert sehogy sem ad olyan tagolást, ami valamiféle képletszerűen ismétlődő időmértékes lüktetést adna. Sok benne a semleges spondeus és a semlegesnek tekintett, de minden ütemező lüktetést többé vagy kevésbé buklató pirrichius” (242).

Az *Időmértékes és hangsúlyváltó hamis jambus* című 7. fejezet témája sok vitát gerjesztett a verstani értekezések szerzői között. A viták gyökerét a jambus okozza, és a magyar nyelv sajátos, hangsúlyosan ereszkedő természete. Olyan neves szerzők érveltek a jambus vagy a jambus túltengése ellen, mint Négyesy László, Torkos László, Horváth János, Vargyas Lajos, Kodály Zoltán. A jambus képlete *ti tá*, tehát időmértékesen emelkedő, a magyar szavak pedig hangsúlyosan ereszkedők, ami nyomatékkapcsolás esetén idegen, emelkedő hangzást eredményez, nyomatékmegosztás esetén túl sok éles ritmust (**ti tá ti tá**), a hangsúly szabad eloszlásával pedig a lüktetés a felismerhetetlenségig fellazulhat; ezenkívül mivel a magyarban nem léteznek hangsúlyosan emelkedő és kupolás szavak, a hangsúlytalan, egy szótagú sorkezdet spontán módon átalakul ütemelőzővé, és a sor ereszke-

dő, trochaikus hangzású lesz. „A magyar kizárólag élhangsúlyos és erősen toldalékoló, míg a többi nyelv, amelynek számottevő műköltészeti versirodalma van, azon belül időmértéken alapuló verselése, és még közelebbi kapcsolatba is kerültünk ezen nyelvek verselésével; azok emelkedők vagy kupolásak, vagyis a hangsúly vagy a szavak utolsó szótagjára esik, vagy többségében a szavak közepére. Ezért van az, hogy az emelkedő lejtés, benne kifejezetten a jambus idegenül hat a magyar nyelvben és a versben, és legfeljebb egy-egy rövid versben valósítható meg ez az emelkedő lejtés, de abban se tökéletesen. Mivel hangsúly szempontjából nem létezik emelkedő lejtésű magyar szó (hangsúly máshol, mint az első szótagon), ezért az emelkedő szó szerkezetek könnyen átminősülnek ütemelőzős/felütéses sorrá, és a sor mégiscsak ereszkedő lesz” (247). Ez pedig nem hangzik jól a magyar ember számára: „Tehát elvileg nem lenne baj a magyar nyelvben, versben a hangsúlyos jambus lüktetésével, mert a dallamhangsúlyok áthidalnak, csak nincsenek pillérek, amelyek megtartják az áthidalókat. A túl sok áthidalás felborítja az egész szöveg lejtését, és jó verstani hangsúlyozás esetén is bántja a nyelvérzéket” (247). Hogy valóban lehet aránylag jó rövid verset jambusban írni, azt Deák-Sárosi a *Magyar ének I.* című saját verssel mutatja be (255). Ám hosszabb vers még Arany Jánosnak is okozhat problémát, például *A walesi bárdok*ban (vö. 261–6), ami harcias, nyomatékmegosztó módon indul (tá tá és ti tá képletekkel, hangsúlyosan ereszkedő spondeussal és nyomatékmegosztó jambussal), de később elerőtlenedik a lüktetés a nyomatékcapcsolás, majd a hangsúlyok egyre szabadabb elhelyezkedése miatt.

A *Drámai ritmusok* című 8. fejezetben a drámai műfajok ritmusait vizsgálja Deák-Sárosi. Rögtön a fejezet elején megállapítja Négyesy Lászlót idézve: „A verses dráma nyelve nálunk, ahogy Európa-szerte minden nyelvterületen a 19–20. század fordulójáig, a jambus volt” (276). Ennek oka abban rejlik, hogy a görögöknél és a rómaiaknál a tragédia és a komédia nyelvének ritmusa gyakran a jambus és a trocheus volt, a középkortól szinte az összes európai nyelvben a jambus került az első helyre. Ennek az a fő oka, hogy ezekben a nyelvekben a jambus állt/áll a legközelebb az élőbeszédhez, és az irodalmi műfajok közül a színművek nyelvezetének kell a legközelebb állnia a mindennapi megszólalásokhoz. A jambusban a legtöbb a szabályos és szabálytalan helyettesítés, megoldás, és a lüktetés olykor annyira eltávolodik a szabályostól, hogy még a szakemberek sem tudják meghatározni a formáját – idézi ez utóbbi megállapítást a görög verstan szerzőjétől (Szepessy 2013, 150). E jelenségnek és folyamatnak az oka maga a jambus – írja Deák-Sárosi, mert „a jambus a legegyszerűbb verslábak közé tartozik, mindössze két szótagból és három morából áll, így épp az egyszerűsége is okozza azt, hogy a túl sok helyettesítés könnyen szétforgácsolja, semlegesíti karakterét” (276–7). Ám azt a kérdést is felteszi Deák-Sárosi, hogy mivel lehetne helyettesíteni a jambust. A jambust „lefordítani” kellene, nem egy az egyben átvenni más nyelvekből, mert a magyarban nem a jambus áll a legközelebb az élőbeszédhez, hanem az ereszkedő lejtésű hangsúlyos és időmértékes formák. Szerinte azt a fajta prózaritmust kellene alkalmazni, amelyet Quintilianus javasol *Szónoklattanában* a szónok számára: „Három verslábánál többet azonban nem szabad figyelembe venni, s ezt is csak akkor, ha

nem három szótagból állnak (természetesen nem lehet itt szó költői kötöttség-ről), sem két lábnál kevesebbet” (9, 4, 95; 636). Időmértékes drámai sortípusra konkrét, saját variációs formát is javasol (279–81).

A *Rím* című 9. fejezet elején Deák-Sárosi felhívja a figyelmet arra, hogy e témáról már három monográfia megjelent: Radó 1921; László 1972; Simon 2014. Mindegyik a teljességre törekszik, de tartalmaznak „olyan leszűkítéseket, amelyek nem engedik egységében és szélesebb összefüggésrendszerében, a formai jellemzők, a szerepek (funkciók), a jelentés, illetve mindezek együtt-hatásaként értelmezni a rím jelenségét” (282). Ugyanakkor tartalmaznak fontos megállapításokat, amelyek segítenek megérteni a rímet. Eredményeiket Deák-Sárosi felhasználja, és hozzájuk adja saját elméletét és gyakorlatát. Szerinte a rím gyűjtőfogalom, és a korábbi kutatóktól eltérően így határozza meg: „Pontosabb lenne, ha úgy fogalmaznánk, hogy a rím azonos vagy hasonló hangok vagy hangcsoportok összecsengése jellemzően azonos szótagszámú vagy szabályozott módon különböző szótagszámú szavakban, amelyek az erős hasonlóság/azonosság mellett erős különbségeket is tartalmaznak. Az illesztési alapelv szerint a formailag jó rím erős hasonlóságokat és egyidejűleg erős különbségeket tartalmaz, ami biztosít egyfajta feszültség-/oldásalapú illesztést és dinamikát” (284). A rím szerepe ritmikái és tagoló: „Az azonos vagy hasonló szavak (szótagok, hangok) ismétlődése olyan lüktetést képes adni a szövegnek, mint a hangsúlyok (hangerőhangsúly, dallamhangsúly) vagy a hanghosszúságok” (286). De a rímek fontos szerepe a kiemelés is. „A hasonló vagy azonos hang, hangcsoport visszatérése tartalmilag és a hangzás

szempontjából is kiemeli a rímelő szavakat a szöveg átlagából, amelyek jobban csillognak, jobban érvényesülnek, mint ha nem csendülének meg újra a közös hangok” (286). Végül a rímnek erős az esztétikai funkciója: hangulatfestő, hangutánzó jellege is van. A rímnek több típusa van: éles rím, tomparím, vágórím, hímrím és nórím, tiszta rím, asszonánc. A rím gyakorlati használatát Deák-Sárosi a *Himnusz haza* című, súlyos mondani-valót közvetítő, formailag bravúros saját versével szemlélteti (297–300). Amit még ki kell emelni, hogy a szerző a vers-tani szakirodalomban először határozza meg tudományos alapokon, a fonetikai csoportokat figyelembe véve és az összes mássalhangzóra kiterjedően az asszonánci csoportokat (294–7).

A *Versszakok, átvett versformák* című 10. fejezetének második bekezdésében ezt a fontos megállapítást teszi: „A közezső és nagyszerkezeti formák minden akadály nélkül átvehetők, legyenek azok akár tercinnak egymásba fonódó végrímjei, a szonett, a ballada, az alexandrin, a stanza, a Chevy Chase-, az Anyegin-versek rím- és strófatagolási módjai vagy a japán haiku” (310). A részletes tárgyalást a szonettel kezdi, majd meghatározza és részletesen kifejti formai követelményeit, végül pedig Shakespeare LXXV. szonettjének magyar fordítását közli és elemzi (313–4). A stanza meghatározását érdemes idézni, mert kevésbé ismeretes: „A stanza olyan, mint egy rövidített szonett. Nyolc sorából az első hat kereszt-rímes, az utolsó kettő pedig páros rímű: a b a b a b c c” (314). Példaként Tóth Árpád *Stanzák egy trafikoslányról* című versének 1. versszakát közli és elemzi. A *ritornellt* így határozza meg: „Ezt a versformát azért idézem, mert egyszerű, mégis van benne dinamizmus, és a lebegő átmeneti formát képviseli. Két

rímelő sor fog közre egy nem rímelőt. Képlete a x, b x, c x c...” (315). Példája Petőfi Sándor *Fresco-ritornell* című verse, melyet gondos elemzés követ. Az Anyegin-strófát ezzel a meghatározással kezdi: „Az Anyegin-strófa közismert, orosz eredetű, hangsúlyváltó, jambikus, 14 soros versszak, amelyet először Puskin használt az *Anyegin* című elbeszélő költeményében” (316). Példaként az első részből közül egy strófát Áprily Lajos fordításában, majd értelmezi, rávilágítva arra, hogy a kiváló magyar nyelvérzékelő bíró költő-műfordító tolla alatt a hangsúlyos magyaros ereszkedő lejtés hogyan veszi vissza a lüktetést az elméletileg érvényesített, időmértékesen emelkedő lejtésű jambustól. A többi versfajtat, a Chevy Chase-versszakot (318–20), a balladást (320–2), a limericket (322–3) és a haikut (323–4) ugyanolyan módszerrel mutatja be, mint az előbbieket.

A könyv utolsó, *11. fejezete* ezt a címet viseli: *A korai ír hangsúlyos verselés néhány fontos tanulsága a magyar verstan szempontjából*. Az olvasóban tüstént felmerül a kérdés: hogy kerül ide az ír verselés? A fejezet bevezetésében kérdésünkre megkapjuk a választ. Az ír nyelvben már a 6. század második felétől maradtak fenn prózai és verses szövegek, sőt verstani leírások is. Továbbá az ír és a magyar nyelv hangzásbeli, részben tipológiai hasonlósága miatt e vizsgálódás gazdagíthatja a magyar verstant. A korai (ó- és középső-) ír nyelv jellegzetességeinek leírása után Deák-Sárosi ismerteti a korai ír hangsúlyos típusú, rímelő verselés főbb szabályait (329–1). Ezután részletesen bemutat egy verstani tankölteményt, amely a 11. századból maradt fenn (331–9). Majd következik egy korai ír vers fonetikai átírása és fordításai (339–42). A vers

egy 9. századi ismeretlen szerző alkotása, két négysoros versszakból áll. Pődör Dóra készítette el fonetikai átírását. Ezt követi a vers angol nyersfordítása és angol műfordítása angol szakemberek tollából, majd Pődör Dóra magyar nyersfordítása és Deák-Sárosi magyar műfordítása. A fejezetet *A fordítás nehézségei; egy 9. századi vers példáján* című alfejezet zárja le (343–7). A vers ismét egy 9. századi ismeretlen szerző műve, és négy négysoros versszakból épül fel. Deák-Sárosi először közli az eredeti szövegét, majd felsorolja a formai jegyeit. Utána a vers angol szerzőktől származó angol nyersfordítása és műfordítása következik, majd Pődör Dóra magyar nyersfordítása, végül pedig a vers három műfordítása. Az 1. Kabdebó Tamásé, a 2. Kovács Gáboré, a 3. pedig Deák-Sárosi Lászlóé. Ismét felmerülhet egy kérdés az olvasóban: miért műfordítja újra Deák-Sárosi a verset, hiszen ketten már előtte lefordították? Azért, mert a korábbi fordítók nem adták vissza a sortagolást és a tiszta rímeket, pedig ezen formai követelményeknek köszönhető a vers varázsa – írja Deák-Sárosi (143). És igaza van. Saját fordítását így indokolja meg: „Nem állítom, hogy a magam fordítása maradéktalanul megfelel az elvárásoknak, és azt sem mondom, hogy a legjobb. Én csupán megpróbáltam valamit visszaadni abból az akusztikai élményből, amit egy ilyen vers meghallgatása adhat” (344).

A fentiek alapján megállapíthatom, hogy Deák-Sárosi László *A háromszólamú vers. Új magyar verstan* című monográfiájában a magyar nyelvű szakirodalom megújítását tűzte ki célul. A vaskos könyv fejezetei sok új meglátással árnyalják a magyar költői mesterség elméletét és gyakorlatát. Ezt az újszerű verstant csak olyan képzett

filológus tudta megírni, aki egy személyben költő és zenész is. A magyar verstani szakirodalmat is ismeri, hivatkozik rá, idézi, olykor elfogadón, olykor vitatkozva. Legfőbb érdeme a dallamhangsúly-elmélet továbbfejlesztése és rendszerszerűvé fejlesztése, kiegészítve László Zsigmond „**áthidaló dallamemelkedő**”-jét az „*áthidaló dallamereszkedő*”-vel. A dallamhangsúly a teljes verstan újragondolását kívánta, ugyanakkor a szerző újításai nem korlátozódnak a dallamhangsúly leágazásainak részletezésére. Ő dolgozta ki az **illesztési alapelvet**, és fejlesztette tovább a ritmus meghatározásának a rész-egész vonatkozását. Újrarendezte és kibővítette a hangsúlyos és az időmértékes versek, illetve átfedéseik tipológiáját, ezenkívül elsőként zenei elemző értelmezést adott az időmértékes sortípusoknak. Új meghatározást és tipológiát adott a rímnek, elsőként dolgozván ki az asszonánci csoportokat a fonetikai kategóriák alapján. Legtöbb vitára a jambus szerepének a meghatározása adhat okot a szakértők részéről. Deák-Sárosi azonban korántsem annyira elutasító a jambussal, mint neves elődei, köztük Négyesy László, Torkos László, Horváth János, Vargyas Lajos, Kodály Zoltán. Bizonyos formáit alkalmazhatónak tartja a magyar verselésben, csak a túltengés ellen fogalmaz meg ellenvéleményt, ebben a kérdésben egyetértve az említett szakértőkkel. Korábban senki se elemezte ilyen mélységben és átfogóan a jambust. Ő azonosította például a **nyomatékmegosztó jambust**, ami hangsúlyosan ereszkedő, időmértékesen emelkedő, és együttesen sajátosan magyar éles ritmust valósít meg (**ti tá tá tá**). A nyomatékmegosztó jambusra olyan példákat idéz és elemez, mint Arany János: *A walesi bárdok*, *V. Lász-*

ló, Vörösmarty Mihály: *Szózat*, Csanády György: *Székelly himnusz*. Egyedülálló újdonsága a kötetnek a példatár két részének összesen 66 gyönyörű verse, amelyeket ismeretlen és ismert nagy magyar költők írtak, és kiváló magyar színészek adnak elő, Deák-Sárosi László háromszólamú verselméletének hangsúlyozását követve (363–480). A hangzó Példatár ingyenesen elérhető a szerző honlapján és az Országos Széchényi Könyvtár lejtárszási listáján versvideókból feldolgozva. A Kulturális és Innovációs Minisztérium és a magyar nemzeti könyvtár által is támogatott projekt versvideói lehetővé teszik a versek hangsúlyozásának követését a színészi előadásmód hangzó anyagát, illetve a tagolást és a nyomatékmegjelöléseket is tartalmazó szöveg élő összevetésével. A könyv végén, a Függelékben található *Verstani minienciklopédia* igen hasznos fejezet, mert 375 verstani fogalom és terminus tömör, világos értelmezésével, meghatározásával hathatósan segíti a könyv értő olvasását (483–511).

Szakirodalom

Deák-Sárosi László: Dallamhangsúly a magyar versben. *Magyar Nyelvőr* 333–49. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2022.3.333>.

Adamik Tamás

klasszika-filológus, professor emeritus
ELTE BTK Klasszika-filológia,
Latin Tanszék

E-mail: adamik.tamas@btk.elte.hu
<https://orcid.org/0009-0005-2224-705X>

A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG TELEPÜLÉSEINEK ATLASZA

A középkori Magyarország településeinek atlasza. A szerkesztőbizottság elnöke: Klinghammer István. Főszerkesztő: Faragó Imre. Tematikus szerkesztő: Lelkes György. Geoinformatikai szerkesztő: Irás Krisztina. A Magyar Corvin-lánc Testület kiadása, Budapest, 2022. 205 oldal. A nyomtatott változat névmutatója itt érhető el: www.covinlanc.hu/kmta

Az Aranybulla 800. évfordulójára megjelent kötetet a Magyar Corvin-lánc Testület adta ki 2022-ben. A csodálatos térképes munka Lelkes György össze-síttet közép-kori településadat-gyűjteménye alapján készült. A bevezetőben Faragó Imre a középkori (1000–1526) Magyarország fogalmát határozza meg. A településatlasz a kárpáti térséget mutatja be hatalmi-politikai, magyar etnikai és kiemelten magyar helynévi szempontból. Az első részben évszázadonkénti bontásban: a IX. századtól a XVI. századig. Érdekes látvány, ahogy évről évre – adatok felbukkanásának eredményeként – bővül a helynévhálózat. A másik érdekesség, hogy a középkori Kárpát-medence táj- és vízrajzában számos történeti, ma már elfeledett névre bukkanhatunk: például az Őrség mellett Göböcse (Göcsej régi neve, vö. Juhász 1988: 77), a Sió mellett Sijeköz (valószínűleg Sióköz), a Vértes fölött Rögös, a Gödöllői-dombvidék helyén Héhalom, a Cserhát helyén Bolhád, a mai Érmellék helyén Omsó-melléke. A felsorolt nevek ebben a formában nem találhatóak meg címszóként a tájneveket ismertető, magyarázó kötetekben (Juhász 1988, Kósa–Filep 1978), s ez rávilágít a jelen kiadvány hasznosságára, értékére. Az atlasz nagyobbik részét teszi ki a Kárpáti térség 64 szelvényre osztott, 1 : 200 000 méretarányú térképe, ame-

lyen szabad szemmel is jól láthatók a helynevek, tájnevek, víznevek, a különböző közigazgatási határok, valamint egy különleges jelzés: mesterséges domborzati elem (Nagy-árok, Csörsz-árok) Dunától a Tiszáig, sőt egészen Nagyváradig tartó vonulata. Ennek első említése Nagy-árok néven történt. A Nagy-árok 1260 km hosszan keríti körbe belülről az Alföldet. A régészek egyetértenek abban, hogy védmű jelleggel készült, és valószínűleg a szarmaták ásták ki. Mindenesetre a környékén mindenhol élnek a Csörsz-árok, Avar-árok, Ördög-árok, Ördög-borozda, Ördögszántás nevek és mondák.

A nyelvészt különösen a középkori településnevek, táj- és víznevek rekonstrukciója és térképen való feltüntetése érdekelheti. Az atlasz helységnévanyagának alapját Lelkes György (1998, 2011) helységnév-azonosító szótárának kiegészítéseként történt, 10 200 településnevet tartalmazó gyűjteménye képezte. Lelkes György egymaga egy egész intézményt vagy kutatócsoportot meghazudtoló, teljes értékű munkával tárta fel előbb a teljes mai magyar és határon túli helynévkészletet, majd mélyre ásva a történeti névkészletet.

Példaként három település vonzáskörzetének válogatott névanyagát mutatom be:

Szombathely környéke (21.)	Siófok környéke (30.)	Nagyvárad környéke (33.)
Szombathely, Újfalu, Kál, Nagyszőlős, Kisszőlős, Hermán, Lukafalva, Perény (Perint), Olad, Kámon (Kámond), Gyirk	Fok, Fokszabadi, Maros, Kiliti, Gán, Törek, Jód, Szamárd, Egyházaszamárd, Szántó, Endréd, Kőröszeg (Kőröshegy), Tóti, Gyugy	Várad, Szentlőrinc, Olaszi, Venéce, Száka, Bon, Szentmihály, Iklód, Kakucs, Ősi, Újfalu, Meggyes, Megyer, Száldobágy

A középkori forrásokból kigyűjthető helyneveket a térképeken modernizált, a mai magyar nyelv helyesírása szerinti formában közlik. Tehát például a középkori nevekben lévő, különírt elő- és utótagokat a mai helyesírás szerint egybeírják. A nevek rekonstrukciója kapcsán Faragó Imre utal arra a nehézségre, hogy a magyar nyelv 47 (!) hangját a latin ábécé 25 betűjével kezdték rögzíteni, ami azt eredményezte, hogy a különleges magyar hangokat (általában többet is) egyetlen latin betűjellel írták le. Ráadásul a különböző források nem egységesek, ezért gyakori a tévedési lehetőség az *sz*, *z*, *s* hangok körében; ingadozás figyelhető meg a hangképzési közelségben lévő mássalhangzók kapcsán: *k* és *g*, *d* és *t*, *m* és *n*. Gyakorikak a magánhangzócséres változatok, akár ugyanazon objektum kapcsán is vannak mély és magas hangrendű, ajakkerekítéses és ajakrése változatok: Mogyorós ~ Magyarós, Rekettyés ~ Rakottyás, Pilis ~ Peles ~ Pölös, Győr ~ Gyűr, Beszterce ~ Bösztör(ce) ~ Bisztrica, Bükkös ~ Bikkes ~ Bukos, Szurdok ~ Szurdék ~ Szurduk (de szurdik forma is létezik például Szekszárdon), Halyagos ~ Hályagos ~ Hólyagos, Szilas ~ Szilos ~ Sziles, Bucka ~ Buckó ~ Böcök, Bütü ~ Büte ~ Bota, Gidres ~ Gödrös, Galagonyás ~ Gelegenyés ~ Gelegiányás ~ Gelegonyás, Dabrony ~ Dobrony. Erre a jelenségre, mely nyelvkeletkezési lehetőséget mutat – leginkább szóhasa-

dást –, egy korábbi tanulmányomban (A nyelvtörténet kiterjesztése) már felhívtam a figyelmet (Balázs 2013). Míg ezek nyelvkeletkezési eljárásnak (módszernek) tűnnek, az *e* ~ *ö* szembenállás már inkább nyelvjárásinak. A közismert Szeged ~ Szöged formán túl számos akad: Berén ~ Börén, Gerecs ~ Göröcs, a középkori anyagban nem szerepelnek olyan további megoszlások, amelyekre vannak írásos adatok, s amelyekre egy korábbi kis írásomban hívtam föl a figyelmet: Kecskemét ~ Kecskömét, Kőszeg ~ Kőszög, Szekszárd ~ Szökszárd, Debrecen ~ Döbröcön (Debrecen). Ezeknél az *e-s* formák diadalmaskodtak, de más esetben éppen fordítva. A Vas megyei Csörötnek neve történetileg Cseretnek, és többnél van ingadozás: Debrece ~ Döbröce, Debrente ~ Döbrönte, Debreköz ~ Döbrököz, Demeföld ~ Döme föld, Szegliget ~ Szögliget. Még olyan különös eset is előfordul, hogy mindkét forma megmaradt – de az ország különböző részén Detk (Heves megye), Dötk (Zala megye). Göd és Gödöllő nevében az etimológia nem mutatja ki az *e-s* változatot. Ám Gödöllőt a gödölye (kecskegida) szóból is eredtetik, s annak van gedelye változata is (Balázs 2014). Nyelvjárásai háttérü lehet a Cséce ~ Csícse alakváltozat is. Faragó Imre megjegyzi, hogy gyakran azonos időből származik a párhuzamos mély–magas hangrendű alak: Gáborján ~ Géberjén, Csáklya ~ Cséklya, Erdő

~ Ordó, Bércs ~ Barcs, Galya ~ Gelle, Kák ~ Kék.

A földrajzi nevek keletkezése, volta-képpen szaporodása, bokrosodása kapcsán Faragó Imre egy nagyon ötletes elképzelést vázol fel. Nyolc földrajzinévképzőnk (-d, -c, -s, -i, -j, -n, -ó/-ő és -k) a szótóhoz esetenként módosult állapotban kapcsolódik, sőt olykor összekapcsolódnak (képzőbokor) és kiejtést könnyítő magánhangzóval kiegészülnek: -d/-gy, -c/-ca, -ce, -sz, -s/-ság, -ség, cs, -i/-a, -e, -j/-ly, -l, n /-ny, -m, -k/-ka, -ke.

A jobb áttekinthetőség végett ezt táblázatban is bemutatom. Nem egyértelmű számomra, hogy a példaként felsorolt településnevek (névbokrok) hogyan illeszthetők be a táblázatba. Ezt jó lett volna a szerzőnek és a szerkesztőnek egyértelművé tennie.

Tarcal, Tarcs, Tarcsa, Tarcány, Tard, Tardona, Tarna, Tarnóc, Taród. Ebbe a változási sorba sorolja Faragó Imre a Debrecen ~ Debrecsény, Gelmét ~ Gelmécs, Perény ~ Perint, Bányok ~ Bányag, Nyáras ~ Nyárasd, Szemere ~ Szemerád, Miskucs ~ Miskolc alakokat. Hasonló jelenségeket idéztem én is a nyelvkeletkezésnek erre az ösztönös formájára: Göd – Gödöllő – Gede, Gőr – Gércse, Gyér – Győr, Vát – Vác – Tác, Pócs – Pécs – Vécs – Bécs stb. (Balázs 2013: 54–5). Faragó Imre felhívja a figyelmet arra, hogy a földrajzi nevekbe beépülnek földrajzi köznevek is: (ber) Berényhida, (dob) Dobófalva, Dobaháza, Dobokavár, (tar) Tarkő, Tarcsafürdő, Taródfa. Olyan eset is van, hogy a korábbi képzős név – egyes esetekben népetimológiával – köznevéssé

Földrajzinév-képzők, helynévképzők	Képzőváltozatok	Példák?
-d	-d/-gy	
-c	-c/-ca, -ce, -sz	
-s	-s/-ság, -ség	
-i	-i/-a, -e	
-j	-j/-ly, -l	
-n	-n/-ny, -m	
-ó/-ő	-ó/-ő	
-k	-k/-ka, -ke	

A ber- szótó (gyökérnek is nevezi) szóvagyis névbokra: az alapeset: Bere, a (jobbra bővülő); képzett formák: Beret, Berend, Berény, Berencs, Berente, Beremend, Beresztye, Beresztény, Beresztóc. A dob- szótó képzett változatai: Doba, Dobó, Dobóc, Dobóca, Doboka, Dobolló, Doboly, Dobos, Dobosd, Dobsza. A tar- szótó változatai: Tar, Tarac, Tarány, Taras, Tarca,

alakul: Kesztyel ~ Keszthely; Kaszád ~ Kaszafalva, Kátló ~ Káldháza. A további előtagokkal való bővülés már tudatos, közigazgatási törekvés: Alsóábrány – Felsőábrány, Alsómácsa – Felsőmácsa, Kissink – Nagysink, vagy például a nagyon sokféle Fehérvár: Székes-, Gyula-, Nándor-, Tenger-, Nyeszterfehérvár. Egyéb példák: Szeg – Egyházszeg, Szikszó – Dézsmásszikszó, Pércs –

Vámospércs, Harsány – Mezőharsány, Báb – Cserőbáb, Tevel – Adásztevel, Vezekény – Fakővezekény.

A középkori Magyarország településeinek atlasza kiemelkedő művelődés-történeti munka, mert a most alaposan bemutatott névanyagon túl történeti és földrajzi látásmódunkat is fejleszti. Nem eléggé köztudott, hogy a Kárpát-medence nagy része a középkorban jóval nagyobb vízterületeket foglalt magában: nemcsak a kacsaringós Tiszának volt óriási ártere, de a Körösöknek, valamint a Dunának is, és jóval nagyobb volt, dél felé folytatódott a Balaton, hatalmas közös ártere volt a Dunának és a Drávának.

A térképlapokon világos jelekkel különböztetik meg a településtípusokat: szabad királyi város (bányaváros, kiváltásos település), mezőváros, egyéb fontosabb település; valamint a lokalizálható, illetve a nem biztosan, megközelítően lokalizálható települést, jelölik a várakat, várkastélyokat, kolostorokat, berajzolják a külső és belső (vármegye) határokat és a már említett Csörsz-árkot.

Szakirodalom

Balázs Géza 2013. A nyelvtörténet kiterjesztése. Elméleti és módszertani következtetések a Czuczor–Fogarasi-szótár

nyomán. In: Horváth Katalin (szerk.): *II. Czuczor–Fogarasi-konferencia*. MMA, Budapest. 47–68.

Balázs Géza 2014. Könyeret möggyel... *Magyar Nemzet* 2014. február 1. 38.

Juhász Dezső 1988. A magyar tájnévadás. *Nyelvtudományi értekezések 126*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Kósa László – Filep Antal 1978. *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Lelkes György 1998. *Magyar helységnévazonosító szótár* (2., bővített, javított kiadás). Talma Könyvkiadó. Baja.

Lelkes György 2011. *Magyar helységnévazonosító szótár* (3., bővített, javított kiadás térképmellékletekkel). Argumentum, KSH Könyvtár. Budapest.

Balázs Géza

egyetemi tanár

Színház- és Filmművészeti Egyetem
(Budapest)

Partiumi Keresztény Egyetem

Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék
(Nagyvárad)

E-mail: balazs.geza@szfe.hu

<https://orcid.org/0000-0003-3440-2959>

GÓZON ÁKOS

AZ AGRESSZIÓ NYELVE
BALÁZS GÉZA – DEDE ÉVA: AGRESSZIÓ ÉS NYELVHASZNÁLAT
(IKU-MONOGRÁFIÁK 7.)
IKU, Budapest, 2021. 196 lap

Az etológusok szerint a társas viselkedés az élővilágban, így az embernél is mélyen a biológiai gyökerekhez tartozik. Az állatvilágban a táplálékhoz vagy partnerhez jutás, de akár a túlélés is múlhat azon, hogy egy csoportban egy egyed milyen helyet tud kivívni magának. S e küzdelem egyik lehetséges eszköze – tetszik vagy sem – sajnos az agresszió. Néhány évvel ezelőtt a Santa Fe Egyetem etológus kutatói számítógépes elemzésnek vetették alá közel egy évszázad 85 fajon, 172 szociális csoportban végzett vizsgálati adatait, hogy kiderítsék, a rangsorban elfoglalt hely miként befolyásolja a konfliktus kezelésének a módját. Kiábrándító lehet, de azt találták, hogy a legalapvetőbb stratégiák az agresszióra építenek: harcolni minden alacsonyabb rangú egyeddel; esetleg csak a közvetlen rangsorban alattunk lévőket kordában tartani; vagy folyamatosan zaklatni a jóval lejjebb lévő egyedeket. Meglepő módon még a híresen békés fajokról – mint az amerikai villásszarvú antilopról – is kiderítette az elemzés, hogy alkalmazzák e zaklató módszerek legalább egyikét.

Csodálkozhatunk-e ezek után azon, ha az emberi viselkedésben, így annak egyik legösszetettebb megnyilvánulási formájában: a nyelvhasználatban is tetten érhetők az agresszió különféle formái?

Ha maradunk a színtiszta biológiai válasznál, akkor a fentiek ismeretében

aligha lehetünk meglepve. Amennyiben azonban feltételezzük, hogy az ember képes az állatvilágénál is kifinomultabb kapcsolatrendszer, vagyis megfelelő szabályok és normák alapján működő társadalom kialakítására, akkor már egyáltalán nem magától értetődő, hogy az agressziót, benne a durvaság, a káromkodás, a becsmélés, az átok, a megszegényítés, a gyűlöletbeszéd stb. nyelvi formáival természetesnek tartsuk.

Nem magától értetődő – azonban igen gyakori jelenség a nyelvi agresszió. Ezért indokolt, hogy Balázs Géza és Dede Éva egy teljes kötetben foglalkoznak azzal a kérdéskörrel, amelyet – ahogyan a bevezetőben olvasható – számtalan tudományág vizsgál részletesen vagy érintőlegesen: a humán etológia, a pszichológia, a művelődéstörténet, a jogtörténet, a büntetőjog, a vallástörténet, a néprajz, a folklorisztika. A nyelvi agresszió megközelítése tehát sokféle tudományág felől lehetséges, így érthető, hogy a szerzők nagy terjedelmet szentelnek az interdiszciplináris megközelítésnek: a szociológiai, történettudományi, jogtörténeti példák s pszichológiai elemzések mintegy koncentrikusan, spirál jelleggel egyre közelebb vezetnek a középponthoz, magának a nyelvi agresszióknak a megértéséhez.

E megértéshez vezető úton fontos és szemléletes – mi tagadás, olvasmányos – állomás a magyar nyelvtörténeti adatokból szemezgető fejezetrészt: érdeklődéssel betűzgethetjük az 1479-es

Dubnicai krónika latin nyelvi környezetében ránk maradt, első írásos káromkodás-nyelvemlékünket, az I. (Nagy) Lajos királyunk vitézeinek torkából a csatamezőn elhangzott s a németeket fenyegető kiáltást.

A kötetben ezután elérkezünk a verbális agresszió leggyakoribb megnyilvánulási formájához: a káromkodás tizenhárom pontból álló jellemzéséhez. Miközben e pontos nyelvi természetrajzot olvassuk, a nem nyelvészutató érdeklődőben végig ott motoszkál a kérdés: vajon a magyar nyelv kétségkívül gazdag káromkodásgyűjteményét megismerve – s azt a könyvben fel nem sorolt példákkal gondolatban még ki is egészítve – e színes palettára nyelvi kincsként vagy elhagyandó teherként tekintünk? A könyv erre nem ad egyértelmű választ, arra azonban felhívja a figyelmet több helyen, több összefüggésben is, hogy a szó, az agresszív verbalitás mennyire veszélyes fegyver, milyen sérelmeket, sebeket képes okozni egyéneknek, közösségeknek, nemzeteknek.

A tizenhárom tézis után konkrét egyedi témák, esettanulmányok, gyűjtések teszik még szemléletesebbé az agresszió és a nyelvhasználat összefüggésrendszerét. Ezek sorából – ha lehet egy recenzens ennyire szubjektív: veszprémi születésűként – számomra különösen figyelemre méltó a „jutasi őrmester” kifejezés és fogalomkör elemzése. A Veszprém melletti Jutaspusztán az 1920-as években létesült egy altiszt-

képző iskola, amely a környék életében fontos munkaerő-felnevő központ volt, a magyar királyi hadsereg számára pedig megbízható, alsóbb rendfokozatú hivatásos katonákat képzett. Nyelvi közege valószínűleg sem rosszabb, sem jobb nem lehetett bármelyik másik katonai intézményénél. Mégis valamiért a káromkodó tiszthelyettesről legtöbbször máig a „jutasi őrmester stílus” kifejezés jut az eszébe. Hogy mi lehetett ennek a magyarázata, igazából nem ismert – talán egyfajta, a háború után tudatosan is gerjesztett suttogó propaganda igyekezett így hosszú távra megőrizni az egykori altisztképzőt? Egy biztos: a jutasi katonai képzés megyei értékárba emelésével az arra illetékesek azt próbálják elérni, hogy ez az igaztalan pejoratív felhang csendesüljön Jutas kapcsán.

De ugyanígy izgalmas olvasmány az agresszió és a humor határvidékén kalandozó három elemzés vagy a nyelvi tabuk és a gyűlöletbeszéd fogalmának értelmezése is.

A szerzők e széles látókörű, sok kérdést megválaszoló s még többet felvető, további gondolkodásra ösztönző kötetben mindvégig remekül ötvözik az olvasmányos, a figyelmet lekötő stílust a tudományos igényességgel.

Gózon Ákos

tudományos és kulturális újságíró,
az Élet és Tudomány főszerkesztője
E-mail: gozon.akos@termvil.hu

H. TÓTH ISTVÁN

...ÉHE A SZÓNAK, / ÉHE A SZÉPNEK HAJT TITEKET
13. ÉLŐ MAGYARÓRA TÁBOR

Sátoraljaújhelyen jártam, az Élő magyaróra táborban – mesterségem címere: magyartanár, mint mindazoknak, akikkel együtt múltattam az időt 2023. július 5-étől 9-éig. Már az előadások első színhelyére, a Kazinczy Ferenc Múzeumba érkezve, szót szóba, gondolatot gondolatba fűzve-fonva rögvest a címbe emelt Ady Endre-idézet vágott ösvényt, gyújtott fényt bennem, mindönkben. Miért is? Egyszerűen azért, mert azok a tanítók, általános és középiskolai magyartanárok, főiskolai és egyetemi oktatók és kutatók, akik együtt lehettünk az idej, immár a 13. Élő magyaróra táborban, kétségtelenül éheztek a szót, a szépet, a tanítványainkért, hallgatóinkért érzett felelősségtől vezérelve. Jól szervezetten, hasznos témákat elének helyező, figyelemre méltó előadásokat felvonultató volt ez a könnyedén elillanó, de rendkívül sok szakmai-pedagógiai tanulságot ajándékozó együttlét.

Sokunk véleménye, hogy nemcsak az ifjú tanítóknak és tanároknak, hanem a jelentősebb tanítási gyakorlattal rendelkezőknek sem árt, ha időről időre szembesülnek mindenekelőtt a szellemi néprajz és a nyelv, a nyelvhasználat dolgaival, legyenek azok kínos félreértéseket tisztázó felvetések vagy folklórszövegek nyelvi képeinek elemzései. Balázs Géza professzor úrnak *Az örökítő, megtartó és örök folklór* című előadása a folklór és a nyelv kapcsolatrendszerének újabb és újabb szempontú vizsgálatához, különösen a tudatalattihoz való kapcsolatához kínált elgondolkodtató, egyúttal gyakorlatias felvetéseket.

Vannak magyartanárok, akik ódzkodnak a kortárs irodalom tanításától, mondván, hogy ebben a körben még nem kiforrott életművekről van szó. Vannak, akik időhiányra, megint mások a kortárs irodalom iránti érdeklődés fogyatékoságára hivatkozva kerülnek meg így vagy úgy ezt az egyébként kétségtelenül többlet felkészülést, körültekintőbb utánajárást igénylő irodalompedagógiai feladatot. Maradjunk annyiban, hogy ne kerüljünk a kortárs irodalom születésének, forrongásának, szemünk előtt történő fejlődésének a diákjaink elé tárását. Mindenekelőtt lehetőleg velük, most aztán különösen együttműködve, hiszen közöttük is lehetnek közlés- és írásvágygal jelentkezők, talán már meghökkentően ügyes tollforgatók is, érdeklődésre számot tartó közlésmódoúk is. Bíró Máté szemléletes, egyúttal felfokozott érdeklődést kiváltó előadása *A kortárs irodalom tanítása* támogatásáról, az alkotótársaival együtt szerkesztett tanítási segédletről, egy hasznos vázlatgyűjtemény bemutatásáról szólt. Ekkor kaphattuk kézhez a Petőfi Kulturális Ügynökség Kárpát-medencei Programigazgatósága által készített antológiákat, a *Ha bármit lehetne* és a *Bennem a többi*, valamint az *Egyszer minden eljön* címűeket.

Nem túlzás azt állítanom, hogy az egyik leginkább várt előadást Kövecses Zoltán professzor úrnak köszönhetjük, aki *A szőlőhegyi kápolnák szakralitása egy metaforakutató szemével* cím köré építkezve hívott, emelt, növesztett bennünket filozófiai kérdések mentén, a magyar táj különleges szépségeire utalva, lelkiségünk állapotára

is mutatva. Máris rögzítem: semmiféle parttalanság sem jellemezte ezt a szellemi-érzelmi és filozófiai gondolatfejtegetést, tudniillik az út, az útra lelés, az utazás metaforák körvonalazása, elemzése, értékgazdagítása által ez az előadás az alfától az ómegáig világos, kristálytiszt, bővizű patak volt, jólesett követnünk, mindeközben a magunk kápolnájára is lelnünk.

A Műszaki Könyvkiadó egyik szerzője, Széplaki Erzsébet a tekintélyes múltú nyelvpedagógiai tapasztalataiból *Anyanyelvi praktikák* címmel válogatott. Villanásnyi pontfényekre emlékeztető technikával iparkodott az előadó minél több vélt vagy valós helyesírási és nyelvtanítási problémát mozaikszerűen elénk helyezni játékos csoportfoglalkozás keretében. A jelen lévő táborlakók izig-vérig csintalan, de hihetetlenül okos diákokra emlékeztetően oldották meg a széleseben elénk tárt feladatokat.

Aki ilyen vagy olyan ok miatt idén nem tudott együtt táborozni az Élő magyaróra lelkes híveivel, hát az bizony vessé fel a kéményébe tartós korommal, hogy el kell zarándokolnia a Zempléni-hegyek ölelésébe, a Zemplénben fellelhető várakat megtekintendő zempléni vártúrára. Száz szónak is egy a vége: Füzér várához felsétálni, Füzér várában sétálni, Füzér várának kiállítási anyagát megcsodálni hát bizony emberpróbáló fizikailag, ámde szellemileg-lelkileg emberminőség-növesztő, jogos történelmi büszkeségünket erősítő.

A nyolc évszázados magyar költészet katedrálisának egyik szegletkövéhez, a Tragédia nem mindennapi gazdaságának áttekintésére hívott bennünket Hauber Károly tanár úr, aki szakmailag rendkívül felkészülten kalauzolt minket, hogy aztán *A modern kor dilemmái Madách Tragédiája tükrében* címmel a már rendszerezett tudásunkat újabb szempontokkal is gazdagítsa. Ez a jól szerkesztett, igazi gyakorló szaktanári gondossággal felépített előadás örömünkre hosszan ívelő, lelkes diskurzusra is lehetőséget teremtett.

Semmi kétség, Tuba Márta gyakorló magyartanár és kristálytisztá logikájú kutató előadását, *A szerelem kognitív metaforái Petőfi verseiben* címűt egyrészt a Petőfi-bicentenáriumra, másrészt előadónk számos tanulmányára tekintettel igen nagy érdeklődés várta. Hogy hasznos volt-e ez a széles és alapos elméleti háttértudást nyújtó előadás? Kétségtelenül, mivelhogy a példaanyagával nekünk magunknak, rajtunk keresztül az igényes érettségire és a szakirányú versenyekre készülő diákjainknak kínál elmélyült elemzési alkalmakat. És van még egy tanulsága ennek az előadásnak, jelesül: olvasnunk kell, méghozzá kitartóan Tuba Márta tanulmányait.

Hogy mit él át a 2024-ben érettségiző korosztály, az ezt a korosztályt tanító magyartanár-társadalom, no meg az érettségire készülő szülők gondoktól terhelt hada, arról a feszültségről inkább hangfogóval szóltunk, mert fontosabbnak tartottuk meglátogatni a Czomba Magdolna és Terdikné Takács Szilvia által szervezett-vezetett magyartanári fórumot, melynek a címe is sokatmondó: „*NAT NAT után*”, *avagy a 2024-es magyarérettségi*. Ez a két kiváló tankönyvíró-tananyagfejlesztő magyartanár okosan és józanul védte ki a fórum megnyitásakor és mindvégig a ködszurkáló és a balladai homályt faggató lehetőségeket, inkább a problémalátásunkat csiszolták, sőt erősítették néhány, de annál fontosabb metaforaszerű probléma kijelölésével.

Csak mutatóban álljon itt egy-kettő: értékmentés – ami eddig tudást és személyiséget erősítő volt, azt tovább kell hagyományoznunk; szempontkövetés – határozottabban kell/kellene foglalkoznunk a szépirodalmi szövegek megértését támogató általános (univerzális) aspektusok kijelölésével, azok aktualizálásával, hogy a szerkesztéssel guruló információtöredékek, nyelvi képek, összefüggésláncok értékes és értékelhető műelemző (esszé) szövegekké álljanak össze diákjaink fejében és érettségi dolgozatában is; következetes fejlesztés – talán ez a legbonyolultabb feladatunk, mert az idő foglyaiként, az idő kínos szorításában valahogy ezt citáljuk újra és újra: „Nem futja, már látom, az időből, a tömény tűz eléget.” Ugyanakkor ott vannak a ránk bízott, a bennünk bízó érettségiző fiatal emberek – az ő mindenek felett álló érdekük: a sikeres érettségi vizsga, és ezt nekünk tisztességgel, szakszerűséggel, amiként eddig is tettük, ezután is lelkiismeretesen teljesítenünk kell, mert alapvetően pedagógusok (paidagogosz) vagyunk – és ez a kiállás bizony nem is kevés!

A 13. Élő magyaróra tábor résztvevőinek egy csoportja (Kép: PKÜ)

A kiadós szerdai, csütörtöki és pénteki szakmai-pedagógiai jellegű előadások, foglalkozások után egyértelműen felüdítő volt – mindenekelőtt a nyelvi humornak köszönhetően! – az Anyanyelvi piknik. Elmélyülésre, további kutatásra ösztönző volt Hujber Szabolcs itt-ott a vitriolt sem visszatartó, ízléses humorral átszótt előadása *Kultúra és dalszövegek* címmel. Pölcz Ádám nemcsak vetélkedésre serkentette a táborlakókat, hanem egy norvég online játékalapú tanulási platform, a Kahoot tanulójátékkal is elvárásolt minket a Petőfi-szótár címmel indított szellemi versengés keretében. És valóban vártuk, hogy testközelből, vagyis a szemünk láttára zajlódjék a kiváló mesterek: Balázs Géza – Minya Károly – Pölcz Ádám triász könnyed, hu-

mortól sem idegenkedő, de mindvégig szakszerű válaszadásával egy hamisítatlan *Élő nyelvi tanácsadás*.

Széphalomba, közelebbről A Magyar Nyelv Múzeumába utaztunk a nem csak magyartanároknak szervezett Élő magyaróra tábor bőséges programsorozatának zárásául. A Petőfi vándorlásai című kiállítás mesteri tárlatvezetője, Nyiri Péter napestig kalauzolt volna bennünket szíves és műves nyelvű előadásával, de várt ránk Bartal Csaba nem kevés meghökkenést keltő bemutatója *Halhatatlan Petőfi, Petőfi eltűnési kultuszai* címmel. Mintegy rímelt erre a tudásizmosító előadásra Dénes Ágota mondanója, a *Petőfi-kultusz Vas és Veszprém vármegyében* című. Minya Károly ismét igazolta, hogy a leíró nyelvészet és a helyesírás-tudomány művelésén-kutatásán túl a nyelvi humor cseppsegeitől annak a vaskosabb rétegeiig sem rest vallatóra fogni a szövegmintákat, szövegváltozatokat; ezt a tételt támasztotta alá a *Petőfi- és más versek átköltése* című, igen gazdag gyűjteményének humortól sziporkázó elemzése.

Tudja-e a kedves Olvasó, hogy mennyire szép város Sátoraljaújhely úgy általában is, hát még a feltárás, az értékmentés kezdeteinél tartó, meglehetősen romos vár csúcsáról? Aki tudja, adja tovább a látottakról valló jó híreket, akiben meg felpertent a vágy Sátoraljaújhelybe látogatni, hát ne tartsa vissza magát, mert megéri! Mi, akik ott jártunk 2023 július elején a 13. Élő magyaróra táborban, váltig állítjuk: szellemileg-érzelmileg töltekeztünk, barátságokat erősítettünk, és új barátokra leltünk – és ez bizony jelentős érték, főképp napjainkban! Köszönjük a szervezők, a tábor munkáját csendesen és figyelmesen biztosítók nem kevés áldozatát – hálásan gondolunk mindahányukra! Mikor is és hol is leend a következő Élő magyaróra tábor? Aki tudja, hírelje!

H. Tóth István

kandidátus, ny. egyetemi docens
Prága, Budapest, Kecskemét
E-mail: moszkva228@gmail.com

A NYELVŐR POSTÁJA

Egyre gyakrabban hallok azt a kifejezést, hogy balesetezett. Helyes ez?

Igen, helyes, bár lehet, hogy szokatlan, mivel maga a szóalkotási mód is viszonylag ritka. Nyilvánvaló, hogy a magyar és minden más élő nyelv a mindennapi zavartalan kommunikáció érdekében folyamatosan változik, elsősorban a szókincse bővül, mint ebben az esetben is. Ugyanakkor a nyelvi ökonómia példája is ez az ige, a nyelvi gazdaságosság érvényesül, egy szóval fejezzük ki azt, amit többel lehetne. Nézzünk néhány példamondatot! „Mentő balesetezett a Ferihegyi reptérre vezető úton.” „Lopott autóval balesetezett, elmenekült.” „Darázs miatt balesetezett az apa 3 gyermekével Veszprém vármegyében.” Mondhatjuk, hogy karambolozott, de az járművek között történik, és lehet, hogy fának vagy egyébnek ütközött, és nem egy másik autónak. Szószervezettel kifejezve: összeütközött egy személyautóval/teherautóval, balesete volt, bár ez utóbbi informális, a hírekben aligha szerepel. Másrészt elképzelhető, hogy a balesetezett kifejezés azért jött létre, mert a híradás pillanatában még nem lehet tudni, ki a baleset okozója, illetve elszenvédője, ezért nem mondható/írható, hogy X. Y. balesetet okozott, balesetet szenvedett. A balesetezett sokkal tömörebben és általánosabban fejezi ki a történetet. A létrejöttét tekintve a *baleset* összetett szó továbbképzése. Nem túl gyakori, további példák: „*Vastapsoltunk*, zúgtak a bravó kiáltások, lábbal dobogás is volt.” „A magyar gyerekek háromnegyede *videójátékozik*.” „*Nyarylóhajóztunk* négy napot a Bodrogon.” „Szabálytalanul a buszsávban közlekedik, azaz *buszsávozik*.” Létrejöttét tekintve nem keverendő össze az elvonással keletkezett összetett igékkel, például: *végtörlesztés* – *végtörleszt*.

A *fő* ige egyes szám első személyben *fővök* vagy *fövök*?

A helyes alak: *fövök*. A *fő* igeen kívül a következő magánhangzóra végződő ige-töveink vannak: *lő, nő, nyű, ró, sző*. Ezek egyes szám első személyű alakjai: *lövök, lövöm, nővök, nyűvök, nyűvöm, rovok, rovom, szövök, szövöm*. A *fő* állítmány alánya csak igen ritkán utal élő személyre, ezért igen alkalmi az egyes szám első személyű alakja. Például: *A nagy forráságban úgysem megyek ki, nem én, inkább fővök benn a saját levemben, miközben vagdalom, főzöm, dunsztolom a télire szánt csemegéket*. A *v*-vel bővülő tövek sorába tartoznak ezek az igék, valamint a *tő* belseji magánhangzó rövidül a többes szám első személyű alakban is, például: *lövünk, nővünk, szövünk, rovunk*. A képzett alakjukban is megjelenik a *v*, például: *lövédék, növekszik, növény, szövet, rovás, rovat, rovó*. A nyelvjárásban létezik *főlök* alakváltozata is ennek az igenek. Például: „Feleségem mindig nyelvel, / győzi szóval, győzi elvvel, mint zubogó tüzes katlan, / szapul engem szakadatlan, / benne sülök, benne *főlök*, / mint málló rongy... Weöres Sándor: Feleségem). Lőrincze Lajos utolsó könyvének a címe pedig *Megnől* az ember szíve.

Bár a kalapot, a sapkát a fejünknek nem a belsejébe, hanem a felületére tesszük, mégis úgy mondjuk, hogy *fejébe csapta a kalapot*. Helyes ez így?

Igen, helyes. Nyelvünkben sajátosan magyaros kifejezés a kért *fejébe csapta a kalapot*. További példák még: *a nyakába láncot tett, a szemébe húzta a sapkáját*. Tehát nem az úgynevezett külső helyviszonyragot (-*ra*, -*re*) kapcsoljuk a szóhoz, *fejére csapta a kalapját, a nyakára láncot tett, a szemére húzta a sapkáját*, bár természetesen ez is helyes. Ezt a jelenséget irányeltolódásnak, helyviszony-eltolódásnak nevezzük. „A helyhatározóragok használatának az általánosabb, szélesebb körű szabályához képest a -*ban*, -*ben* [-*ba*, -*be*] rag használata a rajta lével kifejezésre a testrésznevek mellett mindig is kivételszámba menő, kis körű jelenség volt” (Lőrincze 1972: 28). Természetesen ez megtörténhet fordítva is, hiszen azt mondjuk, hogy az *egyetemen vagyok, az egyetemre megyek*, holott az épületben vagyok, és az épületbe megyek. Tehát a *fejébe csapta a kalapot* kifejezésegységet nem szabad a logika nevében elmarasztalnunk.

Mit jelent Arany János A walesi bárdok című balladájában a *tallóz* szó?

„Levágva népünk ezrei, / Halomba, mint kereszt, / Hogy sirva tallóz aki él: / Király, te tetted ezt!” Elavult kifejezésünk a *tallóz*, a jelentése: betakarítás után elmaradt termést, pl. diót, szőlőt, krumplit, kukoricát keresgél, böngész. Régen a paraszt még gereblyével összekaparta a kévékből kimaradt kalászokat, de azért mindig maradt valami elszóródva, ezt most már bárkinek szabad volt összeszednie: Tehát a szá-lanként való szedegetést hívták tallózásnak (máshol böngészésnek, bengészésnek). A versben sirva tallóz, aki életben maradt, a harcmezőkön keresi az ismerős vagy rokon sebesülteket, halottakat (Martinkó 1883: 170).

A szlovák ötödik ligában rendezett mérkőzés előtt a hazai csapat ifjú játékos a *sporina* kifejezés?

A *spori* a játékvezető vagy partjelző (asszisztens) bizalmas elnevezése. A magyar nyelvben nincsenek nemek, ezt a „hiányt” kívánta pótolni a szó megalkotója. Feltehetően a mesterségesen megalkotott -*ina* női foglalkozásnév-képzővel jött létre, amely úgy keletkezett, hogy a *balerina* és a *kollegina* szavak végét elvonták. Hasonlóképpen született, mint a -*da*, -*de* vagy a -*dalom*, -*delem* képző. Igen alkalmi, és már archaizmus a *káderina* kifejezés, amely a káder „nőnemű párja”.

Nemrégiben az egyik rádióban a nyolcórai hírek után a bemondó – a színházak műsorát ismertetve – így említette a Móricz-regényből készült színdarab címét: Kivilágos kivirradtig. Szerintem hibásan. Helyesen így van: Kivilágos kivirradtig. Jól gondolom?

Igen, jól gondolja. Az 1924-ben írt regény pontosan a következő címen jelent meg: Kivilágos kivirradtig. Ez azért tekinthető hibának, mert a szépirodalmi műveknek,

regényeknek, novelláknak a címét nem lehet megváltoztatni, még ha egyetlen betű is a különbség, tehát *kivirradtig* és nem *kivirradatig*. A *kivilágos-kivirradtig* népi eredetű határozószó, állandósult szókapcsolat. Az értelmező szótár külön címszóként felveszi, és így adja meg a jelentését: főleg mulatással, szórakozással kapcsolatban estétől világos hajnalig, egész éjjelen át. Népköltészeti példát hoz a bemutatására: „Három a tánc mindhalálig, kivilágos-kivirradtig.” A létrejöttét tekintve a *kivirrad* igehez a régies -t főnévképző kapcsolódott, ugyanúgy, mint a *fejtében, befejeztével* szavakban. Másrészt: A *kivirradtig* sokszor szerepelhetett együtt a *világos* jelzővel: *világos kivirradtig*, és minden bizonnyal a *kivirradtig* hatására került – teljesen szokatlanul – a *világos* elé a *ki* elem valahogy úgy, ahogy a bejárta Tolnát–Baranyát szólásban az utóbbi földrajzi név a *Baranyát* hatott az előtte álló *Tolnát* névalakra, és a szólás így nyerte el végső alakját: Bejárta Toronyát–Baranyát. A rádióbemondó feltehetőleg nem ismerte ezt a szókapcsolatot, és a maga módján értelmesítette a *kivirradtig* szót *kivirradatigra*.

Szakirodalom

Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvhelyességi lexikon*. Corvina Kiadó. Budapest.

Balázs Géza – Zimányi Árpád (szerk., szerző) 2007. *Magyar nyelvhasználati szótár*. Páuz-Westermann Kiadó. Celldömölk

Lőrincze Lajos 1972. *Édes anyanyelvünk*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Martinkó András 1983. *Értjük vagy félreértjük a költő szavát?* RTV–Minerva. Budapest.

Minya Károly

nyelvész, főiskolai tanár

Nyíregyházi Egyetem, Nyelv- és

Irodalomtudományi Intézet

E-mail: minya.karoly@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2421-3580>

ÚJ SZAVAK, KIFEJEZÉSEK

bérkommentelő *fn, jelentéssűrítő összetétel*

Olyan személy, akit egy politikai szervezet, cég stb. azért fizet, hogy nekik tetsző tartalmakat osszon meg, és/vagy a megrendelőnek tetsző véleményt jelenítsen meg. *Sok önkéntes és bérkommentelő adott műfelhaborodásának hangot e kiemelt képünkön szereplő kis mémünk közlése után.*

ételpornó *fn, tükörfordítás (food porn), jelentéssűrítő összetétel*

Az élelmiszerek vagy elkészített ételek inycsiklandozó bemutatása.

Az ételpornó létezik. Kutatók funkcionális MRI-vel vizsgálták több ember agyát, miközben képeket mutattak nekik. Kiderült, hogy a vizuális kéregben egy csoportnyi idegsejt nagyon élénk aktivitást mutat vonzó ételek láttán. A reakció sokkal erősebb, amikor főtt vagy sült ételeket látunk, például egy forró pizzát, mint amikor nyers zöldségeket, gyümölcsöket.

gerillaszobrász *fn, jelentéssűrítő összetétel*

Olyan szobrász, aki valamilyen nyilvános helyre, közterületre engedély nélkül helyez ki kicsi, könnyen eltávolítható (gerilla)szobrot.

Újabb miniszoborral jelentkezett Budapesten a gerillaszobrász: a legújabb alkotása a Szabadság hidra került, és azt a Ferenc Józsefet ábrázolja, akiről eredetileg elnevezték a hidat. Ferenc József kalapját az ölébe engedve egy függőágyban pihen.

hősziget *fn, jelentéssűrítő összetétel*

A nagyvárosokban bekövetkező mikroklimatikus jelenség. A beépített városi területen a hőmérséklet határozottan magasabb, mint a várost körülvevő külvárosi és vidéki területeken.

A hősziget jelenségének intenzitása a városi területek méretével és népességével arányosan nő. Ezért a városi területeken élők egyre növekvő száma miatt az eljövendő években egyre súlyosabbá válik a helyzet.

lángostérkép *fn, jelentéssűrítő összetétel*

Grafikai ábrázolás arról, hogy a Balaton partján mennyibe kerül a lángos.

Harminc balatoni település és strand vizsgálatával elkészült az első balatoni lángostérkép.

lombkoronasétány *fn, jelentéssűrítő összetétel*

Lábakon álló fahíd, amelyen a fák lombjai között sétálva testközelből figyelhetjük meg az erdők állat- és növényvilágát.

A lombkoronasétányokon testközelből ismerhetjük meg a fák lombkoronaszintjének növény és állatvilágát, de érdemes a lábunk elé, illetve alá is tekintgetni, hiszen mesés táj kerül el alattunk.

okospárna *fn, jelentéssűrítő összetétel*

Olyan párna, amely az alvás teljes időtartamában információkat küld egy okoseszközre arról, hogy éppen milyen fázisban tart az alvási szakasz, és az egészsérről grafikont is készít.

A memóriahabból készült okospárna beépített hőmérséklet-figyelő és -szabályozó segítségével biztosítja az alvó számára a kellemes hőérzetet, elalvás előtt nyugtató zenét, podcastot vagy természeti hangokat játszik, valamint folyamatosan gyűjti az alvási adatokat.

okosvállfa *fn, jelentéssűrítő összetétel*

Olyan vállfa, amely nemcsak a ruhák felakasztására, de tisztítására is alkalmas.

Az okosvállfa olyan nanorészecskéket bocsájt ki, amelyek képesek eltüntetni a szagot a már használt ruháinkból. Ezek a részecskék az emberi szem számára láthatatlanok, és akár már 5 óra elteltével is képesek felfrissíteni a ruháinkat. A technológiával az anyag károsítása, bevizezése nélkül tüntethetjük el az izzadság- és a cigarettaszagot a ruháinkból.

orosztalanítás *fn, szóképzés*

Olyan emlékművek eltávolítása Ukrajnában, amelyek egykori orosz hadvezéreknek, cárnak, egyházi vezetőknek vagy íróknak, művészeknek állítanak emléket. Az orosz művészek távol tartása nemcsak Ukrajnában, hanem a nemzetközi szinten; utcák átnevezése.

Az orosz támadás óta Ukrajna a korábnál is határozottabb és átfogóbb orosztalanítást indított el a kultúrában az önálló ukrán nemzeti identitás megerősítése érdekében.

öngyógyul *ige, szóösszetétel*

Magától rendbe jön, meggyógyul, megjavul; visszanyeri eredeti állapotát.

A horganyrétegnek köszönhetően bármilyen vágás, karcolás automatikusan öngyógyul, mert a cinkionok újra bevonják a felületet.

presszingelés *fn, angol, szóképzés*

Nyomásgyakorlás.

Érdemes lenne elgondolkozni a Szabadság téren azon, hogy nem az üzenetességnek, a már a svéd- finn NATO-csatlakozás ügyében is megfigyelhető stikában presszingelésnek – nyomásgyakorlásnak – tudható-e be az előszobáztatás.

tényellenőrzött *in, tükrörfordítás (fact-checking), elvonás és képzés*

Kritikus szemlélettel, utánajárással, logikus gondolkodással ellenőrzött; nem hamis.

A tényellenőrzött jelentést a közzététel előtt legalább három tényellenőrző munkatársnak kell átnéznie.

textilszenzor *fn, szóösszetétel*

Olyan elektronikus fonal, amely pontosan tudja követni az ember mozgását, és közben elemzi az adatokat.

A sportnadrágba vagy munkaruházatba integrált textilszenzor a fizikai megterhelés során jelzi a viselője kimerültségi szintjét, és egy telefonos alkalmazással riasztja, hogy ideje pihennie, így könnyebb elkerülnie a sérüléseket.

veganáci *fn, jelentéssűrítő összetétel*

Az a személy, aki életmódját másokra rá akarja erőltetni, és elítéli, lenézi, büntudatot próbál kelteni a normálisan (és helyesen) étkezők között csak azért, mert ők húst is mernek enni.

A náci szó jelzőként használva arra utal, hogy valaki szélsőségesen hisz egy nézetben, és próbálja másokra is ráerőltetni azt. A legismertebb a mások helyesírási hibáit kényszeresen fitogtató és javítgató nyelvtannáci. Az állatok védelmében túlbuzgó és a húsevést bűnnek beállítani akaró, büntudatkeltésre játszó személy a veganáci.

Balázs Géza – Minya Károly